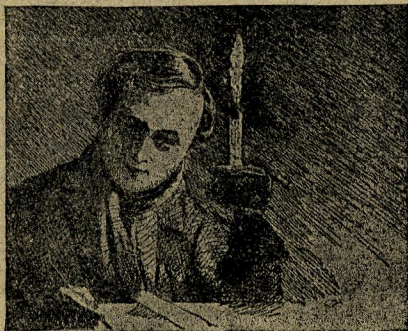

КОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

„УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!“

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК

НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Іван Раковський: Про віри в різних народів.
Микола Залізняк: Як повстало людське
письмо.

LWÓW — 1939. — ЛЬВІВ.
WYDANIEM FONDU „UCZITESIA, BRATY MOJI“
НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ“
№ 13.

В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ БІБЛІОТЕЦІ,

накладом Фонду

„УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОЇ“

вийшли від 1921. р. такі книжки:

1. Володимир Дорошенко, Шевченкова криниця (думки про Бога, людей і Україну), Львів, 1922, ст. 256.
2. Степан Рудницький, Україна наш рідний край, (друге видання), Львів, 1921, ст. 128 (вичерпане).
3. Михайло Возняк, Кирило-Методіївське Братство, Львів, 1921, ст. 240.
4. Микола Голубець, Начрек історії українського мистецтва, I. частина, Львів, 1922, ст. 262.
5. Іван Крип'якевич, Історія Козаччини, для народу й молоді, Львів, 1922, ст. 92 (розпродане); друге видання, Львів, 1934, з 24 образками та 3 мапами, ст. 132.
6. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. I, княжа доба, Львів, 1923, ст. 252.
7. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. II, козацька доба, Львів, 1924, ст. 304 (з мапою Східньої Європи в XVII. в.).
8. С. Сірополко, Короткий курс бібліотеконавства (історія, теорія та практика бібліотечної справи), Львів, 1924, ст. 128.
9. Іван Раковський, Наша Земля, її утворення, будова й минувшина (основи геології), Львів, 1925, ст. 150.
10. І. Крип'якевич, Історія України для народу (з образками), Львів, 1929, ст. 148.
11. Степан Чарнецький, Нарис історії українського театру в Галичині (1864—1934), Львів, 1934, ст. 254 (в тексті багато ілюстрацій).
12. І. Раковський, Рослини, їх будова й життя (основи ботаніки), Львів, 1927, ст. 496 (з образками).

(далі див. ст. 3. оклад.)

06
(0)

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК

НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Іван Раковський: Про віри в різних народів.
Микола Залізняк: Як повстало людське
письмо.

З поверх 100 образками.

46(9)

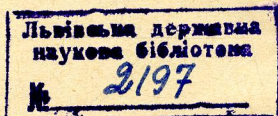
Львів. обл.
46/9-1940

LWÓW, 1939.
ЛЬВІВ, 1939.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

13(0)2-7

20мисату

Wydawca: Towarzystwo „Proświta” — Fond „Uczitesia, braty moi”.
Z drukarni Wydawniczej Spółki „Diło”, Lwów, Rynek 10.

Видавець: Т-во „Просвіта” — Фонд „Учітеся, брати мої”.
З друкарні Видавничої С-ки „Діло”, Львів, Ринок ч. 10.

ПЕРЕДМОВА.

Книжка, що її дістають у руки Читачі, має за собою цілу історію. Ухвалена до друку десять років тому, та вихід її з друку, з різних причин, загаявся. Бо ж виявилось, що деякі справи в ній треба б зовсім инакше освітлити, а де що й зовсім перероблювати та позмінювати, то відповідно до вимог теперішніх часів, то знов згідно з сьогочасними поглядами вчених. Таким чином цілий третій аркуш (ст. 33—48) вийшов перероблений, а переробив його ласкаво, за ухвалою кураторії Фонду „Учітєся, брати мої” проф. др. Іван Раковський. Таксамо до цієї книжки зовсім наново написав др. Раковський окрему самотійну частину її „Про віри в різних народів”, що найшла місце в цій книжці на ст. 247. Деякі перерібки у восьмому розділі поробив ласкаво др. Карло Коберський, теж на основі, ухвали кураторії Фонду „Учітєся”. А коли так уже сталося, то оповідання про те, як люди дійшли до азбуки, виділено в самотійну невеличку розвідку: „Як повстало людське письмо” (ст. 267).

Книжку свою Микола Залізняк написав іще 1920. р. Даючи її до друку, він писав про неї так: „Ця книжка є переказом і zarazом перерібкою книжки Н. Рубакіна „З пітьми часу до ясного майбутнього”. Я вибрав цю працю для перерібки тому,

що вона дає не лише гарний образ історії розвитку людської культури, але до того ще всебічний, доводячи її аж до сьогочасності. Цим ця праця основно різниться від інших популяризацій „історії людської культури”, які обмежуються лише змалюванням давніших способів і форм людського життя, не звязуючи їх нічим і ніяк із сьогочасним життям. Зрозуміло, що через це всі такі популяризації траплять свою вартість і не можуть у такій мірі цікавити й захопити читача, як ця праця.

Книжка Рубакіна, нажаль, не була придатна ціла до перекладу. Насамперед тому, що багато в ній зовсім непотрібних повторень і розтягувань; крім того, деякі приклади з життя й буття диких народів вибрано невдало, вони були хибні, або невідповідні.

Та з огляду на цікавість викладу і щасливу загальну провідну думку при обробленні матеріялу, я все ж рішився взяти працю Рубакіна в основу цієї книжки. Я викинув різні непотрібні повторювання й розтягування, переробив трохи народознавчий матеріял, додав дещо нове (між иншим, у розділі восьмим „Про історію державної влади”, додав увесь розділ девятий про „Народи й держави”) і т. д. Міркую, що в такому вигляді книжка ця буде відповідним і загально зрозумілим оповіданням з історії людської культури.”

Таксамо думаємо й ми, бо написана вона цікаво й доступно, а дотого таких книжок у нас немає.

Ясна річ, що від часу написання цієї книжки багато дечого змінилося, тимто в розділі про „Народи й держави” довелося дещо змінити та додати.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК

НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(Як люди до кращого життя доходили)

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

1215 FIFTH AVENUE NEW YORK CITY

1911

Розділ перший.

СТАРОВИНА ЖИВА І МЕРТВА.

—О—

1. Найдикіші люди на землі.

Років дев'яност тому французький дослідник Фіцрой плів кораблем по океані, здовж берегів Америки. Йому треба було обїхати південний кінець її. Коло цього кінця є на океані острови, що звуться „Вогняною Землею”. Це місце дике, непривітне, холодне. Островів і острівців тут дуже багато, між ними вузькі й покручені морські протоки, на островах гори. На деяких горах увесь рік сніг лежить, на схилах ростуть густі ліси. По цих горах та лісах тягнуться хмари, що звисають тут дуже низько. Сливє ввесь рік іде тут дощ або падає сніг.

Спинився пароплав коло одного острова. Мор'яки кинули якір та попливли до берега. День був холодний, віяв пронизливий вітер, падав сніг. Здалека мореплавці побачили, що на березі бігають якісь люди, мешканці цього острова, вимахують руками та щось кричать. Тут були й чоловіки, й жінки, й діти, а коло них собаки. Вийшли мореплавці на беріг і почали роздивлятися, що це за люди, мешканці цих островів. І чим більше мо-

реплавці до них придивлялися, тим більше дивувалися й жалували їх — так виглядали ці люди.

Хоч погода була дуже погана, падав сніг і віяв вітер, вони були майже голі; навіть немовлята — і ті ледви були прикриті звірячими шкірами. Деякі з них мали теж звірячі шкіри на плечах, та ці шкіри не закривали й половини спини. А жінки, то й зовсім ніякого одягу не мали. На руках вони тримали діти. Сніг падав просто на голі груди й топився. Та жінки й навіть діти, здавалося не відчували холоду, — так вони звикли зносити його. Люди ці мали темну шкіру, були низького зросту, негарні, з довгими руками й короткими ногами; чорне, густе волосся спадало їм космиками просто на обличчя. Деякі дикуни тримали в руках зброю — це були луки й стріли, списи й палиці.

Та ось що цікаво: вістря стріл та списів були не з заліза, а з каменю — це були просто трохи оброблені відщипки якогось каменя, привязані до палиць. Лише таку зброю і вміли виробляти ці дикі люди.

Недалеко від берега горіли вогнища, що їх порозкладали ці дикуни, а коло вогнищ були їх житла — колиби з кори дерев та гілок. У такому житлі годі охоронитися навіть від вітру, не то від холоду. Та ці нещасливі люди вміли будувати лише такі колиби. Коло колиб лежали сіти. Вони були сплетені з якоїсь трави. На піску коло води лежало кілька човнів; вони були зроблені дуже погано — не з дощок, а з кори дерев та випалених

стовбурів. Більше ніяких річей, ніякого приладдя, ніякої зброї ці люди не мали.

Отакі люди, з нашого погляду, дикі й нещасливі, жили й не вимирали, бо вони звикли до такого життя.

Дикі люди — пещереї.

Французький мандрівець кілька місяців прожив коло цих людей і добре придивився до їх життя. На всіх островах, що звуться „Вогняною землею”, жило лише кілька тисяч тих людей. Мандрівці називають цих диких людей — пещереями, а самі вони називають себе — алаколуп. Це були мешканці берегів. Вони майже ніколи не заходили

вони не вдушувалися, а тоді різали їх кам'яними ножами, припікали на вогні й їли.

Один мандрівець спитав такого дикого чоловіка:

— Чому ви вбиваєте людей, а не їсте своїх собак?

— А тому, — відповів він, — що собаки ловлять нам дичину, а від старих бабів нема ніякої користі.

— А вам не жаль людей? — спитав мандрівець.

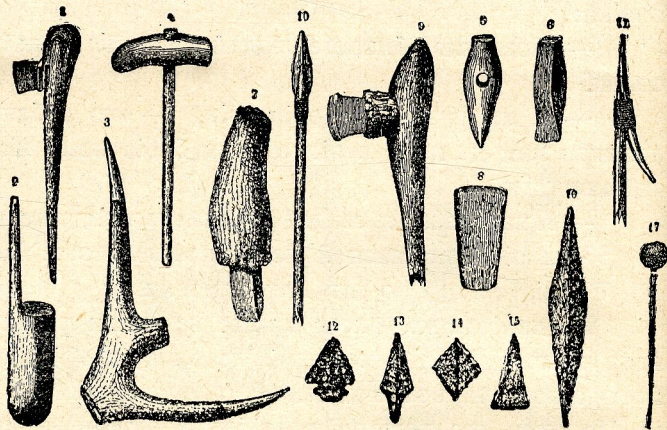
Чоловік засміявся й не відповів нічого. Він не розумів того, про що його питали.

Ці дикі люди також майже не знали родинного життя. Жаден пещерей не знав, котрі діти його, а котрі ні, котра жінка його дружина, а котра ні. Це тому, що пещереї постійних дружин не мали, а кожний жив, з ким доведеться. Коли в якій жінки родилася дитина, вона сама дбала про неї й на поміч батька не числила. Жінкам було дуже тяжко жити. Вони не лише мусіли дбати за діти, але мусіли працювати ще й на чоловіків, будувати для них колиби, переносити різні тягарі, збирати поживу.

Всі пещереї жили невеликими чередами по кілька людей у кожній. На своїх човнах вони їздили з острова на острів і ловили рибу. На кожному човні на дні лежала глина або кілька плоских каменів, і на них звичайно горів вогонь.

Ім дуже тяжко було добувати вогонь, бо ні сірників, ні кресала вони не знали. Вогонь добували так: брали два кусники сухого дерева й терли

їх один до другого, доки вони не нагрілися й не запалювалися. На таку роботу треба було їм усе витрачувати дуже багато часу і праці. Тому вони

Зброя і приладдя з каменю, дерева й кости, знайдені в дуже старих могилах. Вони дійшли до нас із тих часів, коли ще всі люди були дикі, тому вони дуже подібні до зброї печерей; 1) камяна сокира з деревяною ручкою; 2) дерев'яний молоток; 3) сапка з оленього рогу; 4) камянний молоток з деревяною ручкою; 5) і 6) камянні молотки (без ручок); 7) камяне долото; 9) камяна сапка з ручкою з оленього рогу й дерева; 10) спис із камянним вістрям; 11) кусник стріли з камянним вістрям; 12—15) камянні вістря стріл; 16) камяне вістря списа; 17) голка з кости.

й мали звичай завсіди возити вогонь із собою. Так із вогнем вони й плавали по морі. Через те мореплавці й назвали їх холодні острови островами „Вогняної Землі”.

Міст або сіл печереї не мали. Де вони спинилися й розклали багаття, там було їх селище. Постійних селищ не мали. Таксамо не мали постійних начальників — кожний жив сам про себе

і тільки про те дбав, щоб здобути якнайбільше поживи, щоб не вмерти з голоду.

Пешереї дуже боялися смерти, хоч і несолодко жилося їм на землі. Боялися також небіжчиків та їх душ. Вони вірили в ці душі, й це була вся їх віра. Боялися також деяких своїх дідів, бо думали, що вони мають зносини з душами. Це були їх знахарі й лікарі.

Розум у пешереїв при такому житті був дуже слабкий і невеликий. Розуміється, що вони не вміли ані читати, ані писати своєю мовою. Та й мова їх була дуже проста й бідна на слова і вислови. Рахувати вони вміли лише на пальцях, але лише до десяти, а далі вже не вміли.

Про давніші часи своєї країни і свого народу пешереї нічого не знали. Про майбутнє теж нічого не думали, жили лише поточним днем, думали лише про те, щоб здобути собі поживу. В цьому був увесь зміст їх життя. Не вдалося самому нічого здобути, пешереї відбирав від иншого — якщо був дужчий від нього. Пешереї зовсім не розуміли й не знали, що таке „мoje”, „твоє”. Вони нічого не мали свого.

Так жили пешереї років дев'яност тому. Міркуємо, що й досі в їх житті мало що змінилося, бо не так то легко змінити те, до чого люди звикли від довгих-довгих років. Автім вони самі не відчують потреби змінити щонебудь у своєму житті, у своїх звичках. Їх уважають найдикішими людьми на цілій Землі.

Та не самі пешереї так живуть. Багато тисяч

кілометрів від них, за океаном, в Африці, жизе, наприклад, зовсім инше племя, теж темношкіре, малого зросту й дуже дике. Англійці називають

Бушмен.

людей цього племені „бушменами”, по-нашому це значить. „люди, що живуть у кущах”. Життя бушменів дуже подібне до життя пещерей. Ще й досі бушмени, як і пещереї, уживають списів і стріл із каменними вістрями. Бушмени теж не вміють будувати хат, живуть у печерах або нікчемних колибах. Начиння виробляти вони теж не вміють, за посуд уживають порожні гарбузи, великі морські мушлі й порожні яйця струсів. Бушмени теж їдять, що доведеться. Як і пещереї, вони дуже бояться небіжчиків, знахарів, ніякої віри не мають.

2. Дикі люди й людська дикість.

Є на землі й инші таксамо дикі племена, і є їх навіть іще й досі чимало. Є дикуни чорношкірі, жовтошкірі, червонобурі і бурі. Є дикуни в Азії, в Африці, в Америці й Австралії, а то й на півночі Європи, і в инших холодних країнах, а також на островах Льодового океану.

Коли вчені до них приглянулися й дослідили

їх життя та звичаї, то довідалися, що не всі племена, не всі народи на землі вміють робити запаси поживи, не всі вміють готувати її так, щоб не їсти сировою, не всі вміють будувати для себе житла, шити одяг. Не всі люди землі вміють здобувати залізо, виробляти з нього різні речі. Не всі люди на землі живуть родинним життям, не всі знають, що́ таке родина. Не всі вміють читати й писати. Не всі розуміють, що́ це таке „мое”, „твое”, і взагалі, що́ це таке власність. Не всі народи мають закони, уряд і державні установи: дуже багато племен не має цього. Не всі племена однаково розуміють, що́ добре, а що́ зле. Ми, наприклад, думаємо, що годі жити, не знаючи, що́ таке родина, власність, наука, закони. А дикуни про це нічого не знають, вони живуть без усього цього.

Але як вони живуть? Живуть темним, напівзвірячим життям. У порівнянні з цими людьми ми вважаємо себе людьми культурними, цивілізованими, цеб-то — освіченими. І справді, навіть найменше освічений зпоміж нас, або французів, німців, англійців і інших культурних народів, все ж більше освічений від найрозумнішого пещерея чи бушмена. Нам не раз навіть дуже важко вдуматися в те, що так можна жити, як живуть такі пещереї. Багато людей, читаючи цей наш опис, знизне тільки плечима й буде дивуватися всім дивом, що ще є такі люди на світі. Але, правду сказати, не раз такі люди, як ось німці, французи, англійці й т. д. дивуються, як далеко відбігає життя на сході Європи, від їх життя. Таксамо не раз дивно й нашим

людям, що побували в Америці, чи деінде, як іще тут у нас живуть...

Тепер живе на цілому світі понад 1.864,400.000 цеб-то — майже два міліярди людей (міліярд — це тисяча мільйонів). З цього величезного числа припадає на Азію 1.020 мільйонів, цеб-то більше ніж половина; на Європу — 467 і пів мільйона, цеб-то більше, ніж одна четвертина; 228 мільйонів припадає на Америку, цеб-то коло одної десятої частини; 139 мільйонів — на Африку, цеб-то менше від одної десятої; дев'ять мільйонів припадає на Австралію, цебто коло одної двадцятої частини, і лише 13 тисяч людей на холодні країни Льодового океану.

Ось як багато людей має тепер людство. Кілько ж народів і племен вона має? Що-найменше тисячу різних народів, що розмовляють різними мовами. Але всі ці народи і племена — це люди, хоч якою б мовою вони говорили, або яку барву мала їх шкіра. Хоч і є різниця між окремими племенами й народами, та подібності між усіма ними далеко більше. Навіть найдикіша людина все ж стоїть ближче до всього людського роду, ніж до звірят. Серед людей є племена дикі, напівдикі та освічені. Різні мандрівці пообїжджали цілий світ, побували в усіх країнах, де живуть люди, жили з дикими людьми, дослідили їх життя, їх мови, їх віру, звичаї, закони, порядки; довідалися, хто до чого дійшов; порівняли народ з народом, племя з племям. Тажко навіть уявити собі, кілька на це витрачено часу й праці. А проте

Таки це зроблено. На це витрачено сотні літ. Таким чином довідалися, що в нашій часі дикунів живе на землі найменше. Є племена дуже дикі, але інші вже менше дикі, ще інші ще менше дикі і т. д. В усіх країнах світа числять не менше, як сто мільйонів дикунів. Таким чином освічених народів є далеко більше, ніж дикунів.

Найбільше живе дикунів в Африці. Там є їх коло 70 мільйонів. По Африці йде Америка. Там і досі живуть ще десятки мільйонів дикунів. Багато дикунів є також в Азії. Живуть вони також в Австралії та на багатьох островах Великого океану.

Але в дійсності дикунів на світі далеко більше, ніж скільки їх нараховано серед диких племен. Адже вони стрічаються серед півдиких народів і навіть серед народів освічених. Є й серед освічених народів люде з темною й дикою душею, не кращі від дикунів. Дикуни вбивають своїх батьків. А хиба серед освічених народів не трапляються такі люде, що теж убивають своїх батьків та матерей? Буває, що й серед освічених народів прокидається дикунство, й вони йдуть рабувати й мордувати інших. Дикуни — люде темні, вони не знають ніяких наук, не розуміють, що робиться навколо їх, бояться небіжчиків та різних духів. А хиба серед нас нема таких? Значить, не весь освічений народ складається з самих освічених людей. Та й душа найбільше освіченого чоловіка не буває освіченою в усіх своїх закутках і проявах. До цього ще дуже далеко. А ще далі до того, щоби всі люде всіх племен

стали освіченими. Коли наприклад у нас дійде до того, щоби кождий умів читати й писати та докладно знав минувшину свого народу й його боротьби за краще життя?

Освічених народів і племен найбільше живе в Європі й Азії, потім в Америці й нарешті в Австралії.

3. Колись усі люде були дикунами.

Сто пятьдесят літ тому, на цілому світі не було жадних великих машин — ні прядільних, ні ткацьких, ні інших. Не було пароплавів, не було залізниць. Так само не було теперішніх шкіл і книжок, наук та умілостей, не було багатьох теперішніх законів, установ та звичаїв. Про тодішнє життя пишуть наші діди й прадіди. А тисячу літ тому все життя було ще менше подібне до теперішнього, і жили люде тоді далеко простіше. А дві тисячі літ тому, жили вони ще простіше. Як же жили люде, наші предки, наприклад шість або сім тисяч літ тому? А як десять або пятнайцять тисяч літ тому або ще перед тим?

Тоді на всій землі всі люде були справжніми дикунами. Такими дикунами, які ще й тепер живуть по різних країнах. Дикунами були колись усі люде, всі племена без винятку. Про це довідалися докладно і напевно з різних слідів та решток тодішнього життя.

Наприклад в різних старих книгах оповідається про те, як жили давні українські племена

тисячу літ тому. Ці старі книги написані дуже давно — деякі церковно-славянською мовою, деякі грецькою, деякі латинською, деякі арабською. Писали їх наприклад арабські купці, що приїздили тоді над Дніпро. Це було коло тисячі літ тому. Купці бачили на свої очі, як жили тоді давні українські племена, цеб-то наші предки. Яке-ж було це життя? Це було життя неосвічених, півдиких людей. Про тодішнє життя українських племен оповідають крім арабських купців ще й заграничні черці того часу. З їх оповідань теж виходить, що наші предки були тоді дикунами або півдикунами.

Один очевидець оповідає про них: „Ім болота й ліси є замість міст! Живуть вони коло річок, болот, озер та в лісах, куди тяжко дістатися. Живуть в поганих, від себе далеко розкиданих халупках і легко змінюють місце свого побуту“ — подібно, як теперішні дикуни. Інший очевидець оповідає: „Хижки свої вони на швидку руку сплітають з галузок, лише для найконечнішої оборони від непогоди та дощів“.

Були часи, коли старовинні українські племена зовсім не знали рільництва, не вміли обробляти землю, а жили лише з ловів та рибальства. Вони часто робили напади один на одного. Билися вони, як дикуни, і зброя у них була така, як у дикунів. Очевидець оповідає: „Розпочинаючи бій, вони виходили на ворога пішо, в руках несли списи й щити. Виходили лише в штанах, без пла-

щів і сорочок". І віра їх була дика. Вірили вони в багатьох богів: був у них бог сонця або Дажбог, і бог, покровитель худоби, Велес, і бог грому Перун, і багато ще інших богів. Усіх цих богів вони зображували — робили відповідні фігури, ідолів. Те місце, де стояли ці ідоли, уважалося святим. В честь таких богів наші предки вбивали людей, як це роблять дикуни. Вони думали, що можна умилостивити богів людською кров'ю. Один очевидець тих часів оповідає таке: „Коли у них умирав їх найстарший, родина питалася у його рабів й рабинь: хто з вас хоче з ним померти? Тоді яка небудь дівчина-рабиня з любови до богів або зі страху відповідала — „я хочу“. Її вбивали на могилі найстаршого в день його похорону“. Так роблять і досі деякі дикуни. Не було в тих часах і теперішнього родинного життя. Український літописець оповідає про деякі українські племена: „Не мали вони шлюбів, жили вони звірячим способом, мали вони не шлюби, а грища між селами: сходилися вони на грища, на танці й там умикали собі жінок“, цеб-то забирали їх силою.

Ось так жили деякі українські племена коло тисячі років тому. А як жили вони ще давніше. Тоді жили вони ще дикішим життям.

І так було не лише з нами, але з усіма теперішніми народами, навіть найбільше освіченими, Англійцями й усіма іншими, які лише живуть на землі. Про їх давнє життя теж оповідається в багатьох старих книгах.

4. Що оповідають рештки старого людського життя?

Та були часи, коли ще не було ніяких книжок, бо ніхто ще не вмів їх писати жадною мовою. Це було давно, дуже давно, багато тисяч літ тому. Але і про такі старі часи можна дещо довідатися, і навіть довідатися напевно і докладно. Тільки можна про це довідатися не з старих книжок, а різними іншими способами.

Щож це за способи? Це ті самі способи, якими учені люде довідувалися про те, що було на землі мільйони літ тому — з решток тих старих часів і зі слідів найдавнішого людського життя, які ще заховалися до нашого часу.

А таких останків та слідів заховалося чимало. Заховалися не лише кістки тодішніх людей, але також вироби їх рук. Богато таких останків знайдено в старих могилах, багато випадково викопано з землі. З найдавніших часів знаходять різні вироби людських рук з каменя, з кости, з заліза, з міді й навіть з дерева. Є на землі такі місця, де не гниють навіть людські тіла. Наприклад з одного торфового болота в Бельгії витягли тіло якогось вояка в невиданій одежі і в панцирі. Розглянули цього вояка й побачили, що він пролежав у болоті більше як дві тисячі літ і не зогнив. Торфове болото дійсно охоронює від гниття не лише одягу, але навіть тіло. Так само не гниють людські тіла в дуже сухих місцях, наприклад на березі Дніпра, в Київських печерах. Такі сухі печери

знайдено в багатьох місцях в Америці, а в цих печерах знайдено нетлінні тіла червоношкірих Індіців, їх одержу, їх начиння й приладдя і навіть трупи їх котів і собак. Коротко кожучи, ріжними способами зібрано по ріжних місцях незвичайно багато решток навіть дуже старого людського життя. Наприклад, заховалися до нашого часу по всіх країнах старі могили, городища, печері, де жили колись люде, рештки їх житла, їх господарства. Розкопано могили, що мають що найменше десятки тисяч літ, а в них знайдено людські кістки й ріжні річи. Тодішні люде закопували в землю своїх небіжчиків, а разом з ним клали їх зброю, посуд, прикраси; що мав небіжчик найкращого, те закопувано разом з ним. А ще більше знайдено решток старовинного господарства, наприклад рештки людського житла, ріжні вироби і т. д. По цих výroбах можна бачити, що вміли тодішні майстри, можна довідатися також про звичаї тодішніх людей.

Старі майстри не дуже багато вміли. І ось що цікаво. Старі вироби, а також давні людські звичаї, дуже подібні до тих, що досі існують у дикунів. Наприклад, був такий випадок.

В серпні 1893 року у Києві на Подолі, на Кирилівській вулиці робітники копали на узгір'ю яму, щоби накопати глини на будову. Випадково прийшов туди один учений, Хвойко на імя, оглянув яму й побачив, що в піску, що був під глиною, щось біліється. Хвойко розчистив трохи пісок і на своє здивування побачив якусь величезну

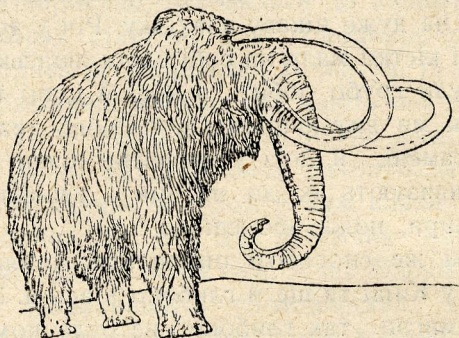
кістку. Він попробував витягти її з землі, та не зміг, бо кістка була занадто велика. Хвойко покликав робітників, і ті відкопали кістку. І що-ж показалося? Це була величезна ікла якоїсь звірюки.

В тій самій ямі знайдено ще каміння. Хвойко був чоловік учений і відразу зрозумів, що він натрапив на дуже цікаву знахідку. Річ у тому, що і камені, і кістки мали на собі сліди людських рук. Камені були грубо оббиті, а краї й кінці їх загострені. Як ми вже оповідали, подібні, теж грубо оббиті камені, й досі уживають різні дикуни. Вони привязують їх до палиць і уживають замість сокири, ножа або спису.

Яким же способом опинилися кам'яні ножі й сокири у Києві та ще й глибоко в землі. Закопувати їх умисно так глибоко не було кому й не було чого. Викопано їх навіть не з могили, а просто з землі. Значить, річ ясна, хтось колись просто кинув їх на цьому місці просто на землю, а з часом усі ці річи занесло піском та землею.

Поруч з обробленими людською рукою каменями знайдено ще кістки слоня, але не звичайного теперішнього слоня, а іншого, далеко більшого, з величезними, до гори вигненими іклами. Такі слоні тепер уже ніде на землі не водяться. А колись вони водилися навіть там, де тепер розлігся Київ. Водилися вони й по інших місцях — над Дніпром, у Галичині, у Франції і багатьох інших країнах, між іншим і в теперішнім північному Сибіру. Там в промерзлій землі кілька ра-

зів знаходили кістки таких звірюк навіть зі шкірою й мясом. Через холод мясо не зігнило за такий великий час. Звуться такі слоні, що вже давно вимерли, **мамутами**. Одного такого цілого мамута з мясом і шкірою знайдено в кризі далекого Сибіру; звідти його кістяк привезено до Пе-

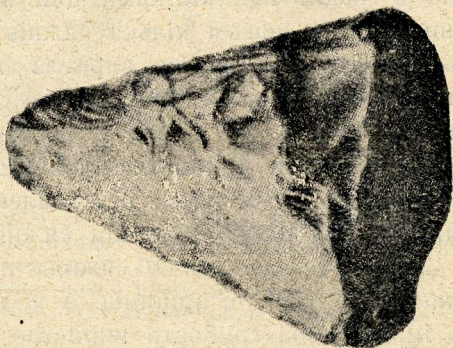
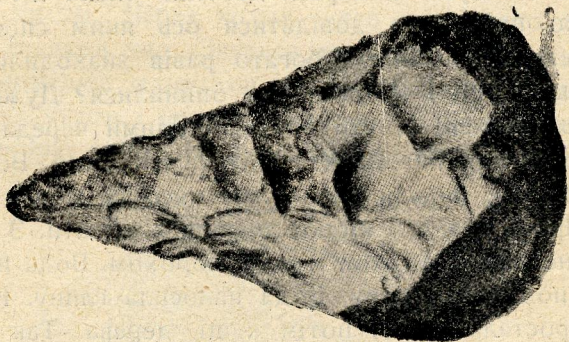
Випханий мамут у Музеї в Петербурзі (тепер Ленінград) Складений він з поодиноких частин, які найдено в сибірських замерзлих мокляках. Шкура, мясо й кости перешовалися непопсовані, начеб вони лежали в ледівні. Наслідком цього можна було як найкраще випхати мамута. З цим мамутом порівняйте зображення мамута, виритого чоловіком кам'яної доби.

тербургу й його можна оглядати там в музею Академії Наук. А ще инший цілий кістяк такого мамута викопано в Галичині на Підкарпаттю, в Старуні й привезено до Львова, де він переходиться в Музею Дідушицьких. Мамути мали велику й сильну трубу, як слоні; усе їх тіло було поросле довгим рудим волоссям, а на шиї була густа грива,

Мамути вимерли десятки тисяч літ тому. Про це можна довідатися ось яким способом. Кістки цих звірюк багато разів знаходили глибоко в землі. Як вони там опинилися? Дуже просто. Колись мамути блукали цілими чередами по землі, подібно як тепер блукають слоні. Вони як здихали, падали на землю; мясо їх жерли різні звіри й птахи, і кістки лишалися лежати. З часом заносило їх піском, мулом, порохом. Вода й вітер допомагали цьому. Вода наносила глину. На ній виростала трава, потім кущі, дерева. Так наростали з часом над кістками цілі верстви землі, глини й піску, часом кілька сяжнів грубі. Скільки-ж треба часу, щоби виросла така верства? Почали вчені люде це досліджувати та вираховувати. За сто літ не виросте верства навіть пів аршина грубости. В київській знахідці кістки мамута лежали 6—10 сяжнів під землею. А в деяких місцях кістки мамута лежали сяжнів 20 або навіть 30 під землею. В 30 сяжнях налічується 90 аршинів або 180 пів аршинів. А коли кожда верства пів аршина грубости виростає протягом що найменше сотні літ, то значить верства в 30 сяжнів грубости могла вирости протягом що наменше **вісімнайцяти тисяч літ**, а мабуть ще довше. Значить, ось як давно жили мамути, яких кістки тепер знаходять. Таким чином і довідалися, що порода мамутів вимерла десятки тисяч літ тому.

Рівночасно з мамутом і в тих самих місцях жили також люде. Вони ще в тих часах полювали на мамутів, подібно як полюють на слонів тепе-

Кам'яні сокири найдавнішої кам'яної доби з грубо оббитого каменя. Сокири прив'язували до дерев'яного або кістяного топорища, яке до наших часів не збереглося.

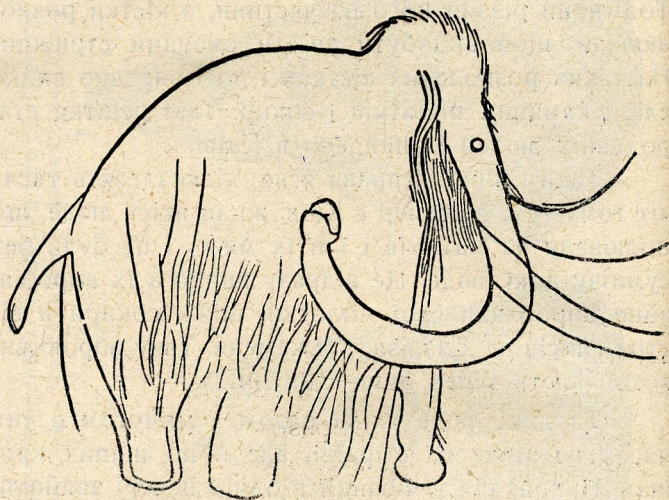
рішні дикуни. На мамутів вони викопували величезні ями. Коли мамут падав туди, мисливці кололи його списами й били камінням аж до смерти. Тоді вони різали його на частини, а кістки розколювали, щоб видобути звідти смачний стрижінь. На таких розколених кістках і досі виразно видно сліди кам'яних молотків і сокир. Такі рештки стародавніх людей і знайдено в Києві.

Таким чином справа ясна: кількадесять тисяч літ тому там, де тепер є Київ, жили якісь люде, що полювали на мамутів і їли їх'я мясо. І це були без сумніву **дикі** люде. Це відразу видно з їх виробів: вони виробляли свої молотки, ножі, сокири й вістря списів не з заліза, а з каменя. Таку зброю виготовлюють тепер лише дикуни.

Та дикі люде жили разом з мамутом в тих часах не лише на Україні, але й по інших країнах. Наприклад у Франції в одній печері знайшли навіть зображення мамута. Його вирізав гострим крем'янем на кістці, багато тисяч літ тому, якийсь чоловік. А щоб намалювати мамута, він мусів бачити його на власні очі. Таким чином цей чоловік жив рівночасно з мамутом, цеб-то десятки тисяч літ тому. А в іншому місці знайдено зображення мамута, вирізане на камені.

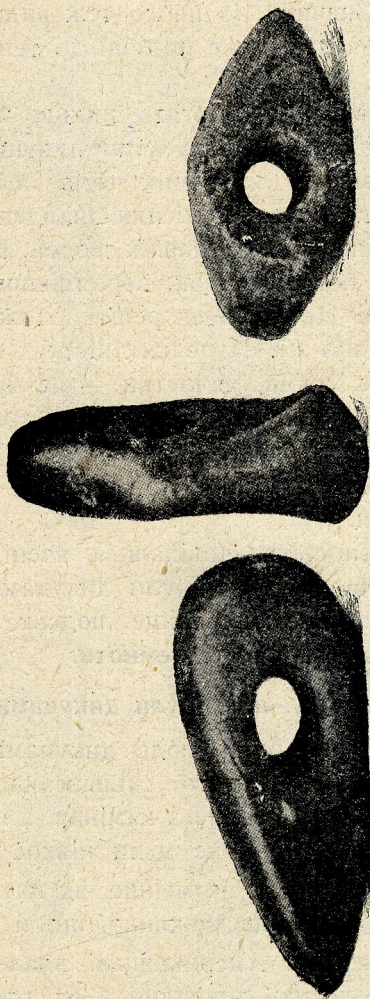
Вироби старих людей — кам'яні сокири, молотки, вістря стріл і списів знайдено в дуже багатьох місцях — в усіх частинах світа, в усіх країнах. Значить, зовсім не випадково опинилися під землею ці людські вироби: колись люде всіх племен і країн уміли виробляти сокири, вістря списів

і иншу зброю **лише з каменя** та ще з дерева, рогу й мушлів. А заліза, міді й інших металів тоді ще ніхто не знав.

Зображення мамута, (біля $\frac{1}{10}$ природної величини зображення) вирите на скалі печери в Дордонь у Франції (Combarelles — Dordogne, людиною кам'яної доби).

Люде давніх часів виробляли собі одіж з рожок, а посуд або плели з лози або дуже грубо вироблювали від руки з глини, бо ще не знали ганчарського колеса. Такі вироби знайдено в стародавніх могилах. Теперішні дикуни люблять розмальовувати своє лице й ціле тіло різними фарбами. Так само робили й люде стародавніх часів. Вони теж малювали собі шкіру червоною, чорною й білою фарбою. Ми знаємо це тому, бо в дуже старих могилах знайдено різні фарби,

Кам'яні сокири, що їх люди вживали в часах пізньої кам'яної доби. Коли люди вже навчилися вигладжувати камінь, гострити його та сверлувати в ньому дірки на топорища. По середині намальована сокира з боку, гострим кінцем звернена в діл. По обох боках дві сокири видні з долу, щоби можна бачити отвір на топорище.

наприклад червону й жовту охру, білу крейду, чорну сажу. Значить, з цього теж видно, що стародавні люде були дуже подібні до теперішніх дикунів.

Та вони мають ще багато інших подібностей. Наприклад, Пешереї та інші дикуни часом їдять людське м'ясо. За давніх часів люде теж були людодідами. В деяких місцях знайдено в печерах останки житла дуже давніх людей. В цьому житлі знайдено багато кісток, перемішаних з вуглем та попелом. Це все були рештки поживи тодішніх людей. І що-ж? На деяких кістках викрито сліди людських зубів, а кістки — це були теж людські кістки. Значить, колись люде гризли ці кістки. І такі сліди людодідів знайдено по різних країнах землі. Все це сліди тодішнього дикого й темного життя.

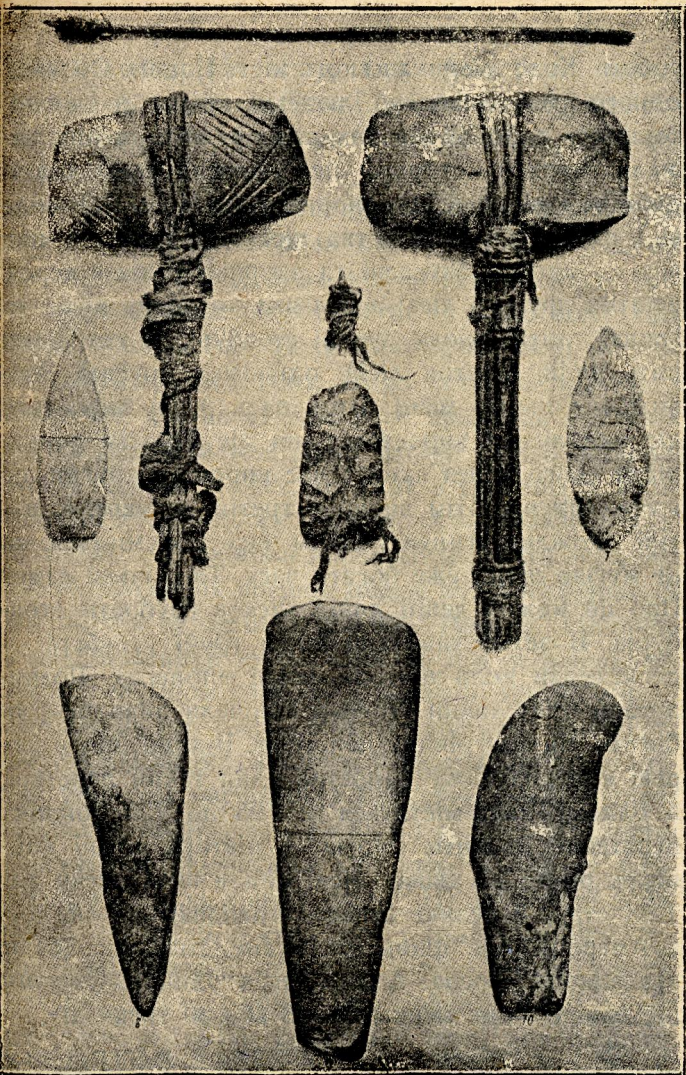
Таким то способом довідалися вчені, що за стародавніх часів усі люде були дикунами. Так ось з чого почалося найдавніше людське життя: **воно почалося з дикости та темноти.**

5. Скільки часу люде були дикунами.

Скільки-ж часу були люде дикунами? Про це можна довідатися з того, скільки часу вони виробляли свою зброю лише з каміння, а не з заліза, і скільки часу вони не мали ніякої азбуки.

Тяглося це напевно не менше, як п'ятдесят тисяч літ. Не менше, але можливо, що й більше.

Одному вченому Американцеві вдалося довідатися про це досить докладно, і от яким спо-

Камяні прыладдзя: сокіркі, топірці і вістры списів і стріл, уживані ще до недавна дыкунамі в Амерыці.

собом. Коло американського міста Нового Орлеана одного разу знайдено людські кістки й кам'яні сокири в глибині кількох сяжнів; поверх них лежали останки старого ліса — величезні товсті дуби та кипариси, що зчорніли від часу. Ще вище над ними лежала верства піску та глини, а над нею — знову обвуглені та зчорнілі стовпи дерев, рештки другого ліса; а над ним — знову пісок та глина, потім знову дубові стовбурі, і так цілих п'ять рядів решток лісів, один над другим. Значить, на цьому місці встиг п'ять разів виростати ліс над лісом; виростав один ліс і потім гинув; після цього через якийсь час виростав другий ліс і теж гинув; потім вирости третій, четвертий, п'ятий і кождий згинув у своїм часі. Розуміється, на це мусіло піти дуже багато часу. Та скільки саме? Про це можна дещо довідатися з грубости стовбурів. В землі знайдено дуже грубі стовбурі — деякі мали коло півтора сяжні впоперек. Розпилювали один такий стовбур і почали дивитися, чи багато він має річних перстенів. Відомо, що в дереві кожного року виростає один такий перстень: в одному цілі міститься від 95 до 120 рокових перстенів. Значить, дерево в півтора сяжні впоперек росло на цьому місці понад п'ять тисяч літ. Такі старі й великі дерева трапляються й досі в Америці. Але цілий ліс мусів існувати довше від одного дерева. А п'ять лісів один над одним ще довше — не менше, як 25 або 30 тисяч літ.

Як уже згадано, над рештками кожного з лісів лежали грубі верстви глини й піску. Щоб їх могла

нанести вода або вітер, теж треба було чимало часу. Змірили їх грубість і побачили, що річка мусіла плисти бодай яких 30 тисяч років, щоб нанести всі ці верстви.

І ось під деревом пятого ліса, рахуючи від поверхні землі, знайшли кістки людської голови. Це значить, що людина, кістки якої знайшли, жила що найменше 55 або 60 тисяч років тому. Цей нахід показує, що люди живуть на землі вже багато десятків тисяч літ. Таких останків прастарих людських костей та камяного приладдя тодішніх людей знайшли вже дуже багато скрізь по цілій землі, та й на землях, де живуть українці, а з них можемо досить добре пізнати, як виглядали тодішні люди, та й як вони жили. Отож кости згаданих наших прадавніх предків майже нічим не різняться від костей теперішніх людей. Правда, звичайно в них щелепи й зуби сильніші, ніж у теперішніх людей, але ж те саме ми бачимо в деяких диких народів, як ось у ескімосів, що живуть в околицях північного бігуна, а також в австралійців і згаданих пещереїв, мешканців Вогняної Землі. Одначе приладдя такого, яке знайдено враз із згаданими прастарими людськими кістками, тепер не вживають уже ніде ніякі народи. Це приладдя з каміння, звичайно з кременю, а саме: сокирки, топирці, шкрябачки, пилки та вістря ножів, списів, різачків і стріл, і воно дуже подібне до того, яке донедавна вживали пещереї й інші дикі народи. Звичайно це камяне приладдя гарно вироблене й вигладжене — але ж чим старші згадані нахо-

ди, тим гірше вироблене й тим менше вигладжене це приладдя. Деякі з цих кам'яних приладів мусіли бути прикріплені до дерева або кости: сокирки й топірці — до якогось топорища, вістря спис і стріл — до довшого або коротшого патичка, вістря ножів і різачків до якоїсь ручки. Зновже ж кам'яні й дерев'яні, чи кістяні частини того давнього приладдя мусіли бути якось зв'язані, мабуть, ликом або якимись рослинними волокнами, але ж із тих деревинних та інших рослинних складових частин не залишилося нічого: всі вони швидко зогнили і пропали назавжди. Таксамо можна здогадуватися, що згадані наші прастарі предки загорталися в шкіру різних звірят, які вони вбивали своїми крем'яними сокирами та справляли своїми крем'яними ножами, може вкривалися вони широким листям або плетінками з тростини чи шувару так, як це роблять ще й досі деякі „дикі” племена, але все це нетривкі речі, які не могли зберегтися до наших днів. Збереглося тільки приладдя з костей, коли воно мало нагоду скам'яніти, та передусім приладдя з каміння. Тимто цей довгий час історії нашого людства, коли люди на цілій землі не знали заліза, а вживали кам'яного приладдя, ми й називаємо **кам'яною добою людства**.

Як ми вже згадували, кам'яне приладдя, яке знаходимо в землі, не все однакове: в молодших верствах землі знаходимо кам'яне приладдя гарно вигладжене, у старших верствах — не гладжене, а тільки оббиване, тим гірше, чим воно старше. Тимто й кам'яну добу нашого людства ділимо на

молоду кам'яну добу, гладженого кам'яного приладдя, так званий з-грецька „неоліт”, і **стару кам'яну добу**, негладженого кам'яного приладдя, так званий „палеоліт”.

На основі розслідувань грубости верстов землі, в яких знаходять гладжене кам'яне приладдя давніх людей, обчислюють, що згадана молода кам'яна доба, т. зв. „неоліт”, тривала яких вісім тисяч років, а саме від 10.000 до 2.000 років до Христа.

Розуміється, що і стара кам'яна доба, так званий „палеоліт”, не вся однакова. Ця доба тяглася дуже довго, і в такому довгому часі дуже змінилися й самі люди й їх спосіб життя. Через те, відповідно до віку тих верстов, у яких знайдено відповідне приладдя, та його виробу й вигляду, вчені ділять згаданий „палеоліт” на — молодий, середній і старий. Молодий палеоліт помітний тим, що кам'яне приладдя з того часу, правда, вже не гладжене, але ж дуже гарно, не раз справді по-мистецьки вироблене. Людські кости, які знайдено з приладдям молодого палеоліту, такі самі, як і в неоліті, значить, зверхній вигляд людини від того часу до нашої доби майже не змінився. З обчислень грубости верстов землі, де знаходиться приладдя й кости молодого палеоліту, виявляється, що ця доба нашого людства тривала що найменше 50.000, а може й 100 тисяч літ, бо від 60.000, а може й 110.000 літ до Христа до 10.000 літ до Хр. І ввесь той час люди жили як дикуни. Це значить, що тоді не було на цілому світі ні наук, ні мистецтва, ні промисловости, ні сіл, ні міст, а була по цілій землі

одна пустиня, заселена лише різними звірятами, і по цій пустині де-не-де блукали дикі люди, які жили тяжким і темним життям.

6. Що було з людьми сотні тисяч років тому?

Як уже знаємо, дикі люди, що жили в часах молодшої кам'яної доби та з кінцем старої кам'яної, себто в молодому палеоліті, не були першими людьми на цьому світі. Перед ними, себто в часах середнього і старого палеоліту, теж жили люди, тільки вони не вміли вироблювати з каміння гарно вигладженого або зручно виробленого приладдя. Їх приладдя було велике, грубе й незугарно обтовчене. Нема теж ніяких слідів якихнебудь прикрас, рисунків або різьб на камені чи на костях, і так можна припустити, що тодішні люде й цього не вміли робити. Можливо, що вони вкривалися шкірою звірят, а може й прикрашували себе чимнебудь, але нічого з цього не залишилося, і про це ми нічого не знаємо. Дуже ймовірно, що вони й цього не вміли.

А життя тодішніх людей було дуже важке. Верстви землі, де знаходять згадане грубо обтовчене та незугарно вироблене кам'яне приладдя, походять із так званої „льодової” доби. Справа в тому, що в давню давнину на Україні та в сумежних краях було гаряче підсоння: тут росли пальми, лаврові дерева та жили льви, гієни, слони й носороги, взагалі рістня й звірня в наших краях була така, як тепер у північній Африці, над берегами Середземного моря. Та ось, із невідомих нам при-

чин, перед кількома міліонами літ, північна Європа почала холонути все більше й більше, її підсоння ставало чим раз холодніше. Розуміється, що в міру цієї охолоди, рістня теплого підсоння вигибала, а почали поширюватися рослини холодного підсоння, верби, берези та чатинні дерева, а звірята, що люблять тепле підсоння, або вигибали, або втікали на південь у тепліші краї, або приспособлювалися до холоду, вкриваючись чим раз буйнішою шерстю, як ось слони й носороги, що в теплих краях мають шкіру цілком нагу, а в тих часах у нас укриті були довгою густою шерстю. Рівночасно із цим почали заходити до нас та загнізджуватися звірята північних країн: ведмеді, вовки, лиси, рени та багато інших. На кінець, по міліонах літ у цілій північній Європі настало таке холодне підсоння, що сніги й льоди перестали топитися навіть улітку, й ціла північна Європа, по Альпи, Карпати й Київ, укрилася „вічним” льодом. Ось так у цілій північній Європі настала „льодова” доба, що запанувала в нас усе-владно вже перед міліоном літ і тяглася майже до 10.000. року до Христа.

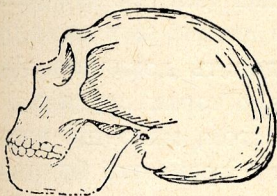
В цьому цілому часі вся північна Європа, по Альпи, Карпати й Київ, виглядала так, як тепер підбігунові краї: вся земля була вкрита грубим шаром „вічного”, зльодоватілого снігу, з вершків гір (і наших Карпат) зсувалися могутні льодовики, що в долині, в підніжжі цих гір, топилися, даючи початок бистрим гірським потокам. Льодовики засипували підніжжя гір грубими каменюками, зне-

сеними з гір, утворюючи льодовикові зарінки, так звані „морени”, а льодовикові потоки засипували доли рінню, піском, намулом і глиною. Рістня була дуже бідна: береги потоків і місця, незакриті льодом, були порослі осокою й мохом, підніжжя гір — укриті журавиною, афинами та бердулянном (рододендр), горби — порослі дрібнорослою берізкою, ялівцем і жерепом, а скелі — мохом і шкіркуватими обрісниками. І звірня була не багата: в печерах ховалися ведмеді, по норах лиси й вовки, а по просторих льодових пустинях проходились по-вагом табуни кудлатих слонів — мамутів та ренів із росохатими рогами, шукаючи скупі ростиної поживи.

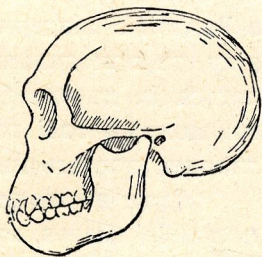
Тоді то в Європі вперше появилася людина!

Звідкіля вона тут узялась, годі тепер сказати. Імовірно, зайшла сюди з Азії, де здавна вже жила на безмежних просторах, укритих буйною рістнею і звірнею, та обдарених гарним теплим підсонням. Та як не як, а згадане незугарне камене приладдя, яке часто знаходять у верствах старої льодової доби, доказує нам наглядно, що в тих холодних, непривітних часах жила на наших землях справжня людина. Жила вона тут у печерах, своїм незугарним каменним приладдям убивала ведмедів і мамутів, здирала з них шкіру, загорталася в неї, забезпечуючись отак від надмірного зимна, мясо зїдала, а кости теж уживала на різне приладдя. Справді дуже важке було життя тодішніх первісних людей. Це були люди, що жили майже звірячим життям,

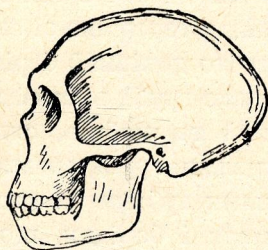
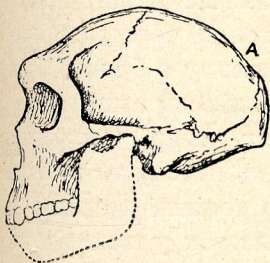
Камяного приладдя цих первісних людей залишилося багато скрізь по цілій землі, та й на наших землях, але ж людських костей із цих прадавніх часів залишилося дуже небагато. Дуже ймовірно, що надмірна вогкість, яка довгі віки

1

2

Черепи людини з часів старої камяної доби: 1. череп з долини річки Неандер; 2. череп з Родезії в південній Африці; 3. череп, знайдений на Гібральтарі в півд. Іспанії; 4. череп із Пільтдаун в півд. Англії.

була після льодової доби, знищила всі людські кости тих первісних наших предків. А проте подекуди такі кости збереглися, коли випадково вони лежали в піскуватій або вапнистій землі, просякли розпущеною крем'янкою або вапняком і таким

способом скамяніли. Перші такі кости знайдено в долині річки Неандер, коло Дюсельдорфу в Німеччині, опісля в кількох місцевинах південної Франції, у Крапіні в Хорватії, в Пільтдавні у Англії, на Гібральтарі в південній Іспанії, в Палестині, в Родезії в південній Африці і в Китаю коло Пекіну, та при дальших розшуках напевно ще найдеться їх далеко більше. На основі цих находів ми можемо собі тепер уже досить докладно відтворити постать цих наших прастарих предків.

Були це люди низькі ростом, мало що вищі понад $1\frac{1}{2}$ метра, присадкуватої кременезної будови; чоло в них було дуже низьке й дуже сильно відхилене взад, а через те горішня половина черепа була мала, і в ній містилося значно менше мізку, ніж у теперішньої людини; так звані „бровні дуги“, себто долішній беріг чола, на якому є брови, були дуже грубі, виставали наперед, ніс короткий і грубий та, мабуть, сплюснений, як тепер у муринів, щелепи грубі, сильно висунені допереду та з сильними зубами, а в додатку — долішні щелепи не мали і борідки, щоб виставала, як у теперішніх людей, наперед, через те їх обличчя набирало дикого, нелюдського вигляду; нарешті вони мали, відповідно до величини тіла, трохи довші руки й трохи коротші ноги, як теперішні люди.

Так виглядали первісні люди скрізь на нашій землі. А все ж це були люди, бо враз із їх кістками знайдено згадане камяне приладдя, безумовно доцільно, умисне, нарочно вироблене для особливого вжитку, а ніякі звірята, навіть найбільш по-

дібні до людини, малпи, не вміють і не спроможні виробити ніяких приладів собі для особливого вжитку.

Як давно жили ці первісні люди на нашій землі, того докладно сказати не можна. У всякому разі ми знаємо, що в Європі вони жили тоді, коли в нас була льодова доба, себто парусот тисяч, а може й мільон років тому. Але до Європи вони зайшли певно з Азії, де мусіли жити ще давно передтим, тимто тепер загально думають, що первісні люди жили на цьому світі вже перед мільоном літ.

Коли подумати, що теперішня людина, така, як тепер її бачимо, живе на світі щойно яких сто тисяч літ, та що історичне наше знання про життя людей на цьому світі не доходить до десятих тисяч літ, що нарешті теперішня освічена, чи як кажемо „культурна“, доба не триває більше, ніж 2.500 літ, то мусимо признати, що згадана первісна людина жила безмежно давно, й що вона в такому дикому стані жила безмежно довго.

Розділ другий.

ЯК ЗЧАСОМ ЗМІНИЛАСЯ БУДОВА ЛЮДСЬКОГО ТІЛА Й РОЗУМУ.

—О—

1. Зміни в будові людського тіла.

Отак первісні люди, що у прастарих часах старої й середньої камяної доби жили на нашій землі, дуже різнилися від теперішніх людей. Знаємо також, що люди, які жили в часах пізнішої камяної доби, вже були дуже подібні до теперішніх людей. Звідкіля ж узялася та гарніша людина, висока ростом, з високим, пукластим чолом та з коротшими руками й довшими ногами? Не могла вона прийти з якоїсь іншої країни, бо спершу скрізь на Землі жила тільки згадана людина, незугарна первісна людина. Важко також припустити, щоб одного дня вигинули всі первісні люди, і на всьому світі появилася нагло новітня людина. Найпевніше сталося це так, що новітня людина виродилася із первісної, себто, що первісна людина поволі змінювалася, аж накінець із неї витворилася згадана нова відміна людей. Розуміється, сталося це не нагло, не відразу, але спроквола, поступнево, упродовж довгих віків.

Така змінність живих сотворінь це власне один із основних законів природи. Всі знаємо

добре, що численні відміни нашої пшениці виплекали люди з одного роду дикої пшениці, що всі відміни троянди, а є їх кругло тисяча, огородники виплекали з одного роду дикої рожі (шипшини); таксамо й усі відміни домашніх голубів виплекали годівельники з одного роду диких голубів. І взагалі всі відміни наших господарських рослин і домашніх звірят походять із одного первісного роду відповідних рослин, чи звірят.

Численні скамянілості й інші останки рослин і звірят, які жили сотні тисяч і мільйони років тому на нашій Землі, доказують нам безперечно, що й теперішні всі роди диких рослин і звірят колись виглядали инакше, ніж тепер. Отак наш звичайний дуб перед мільйонами років мав листя подібне до листя нашої вільхи, себто з рівними беріжками, на кінці заокруглене. Та згодом це листя почало діставати беріжки, чим раз сильніше повигинані, аж накінець воно дістало теперішній вигляд, — сильно хвилясто повирізованих платочків.

Таксамо було з усіма родами рослин і звірят на цьому світі. З цього ж бачимо, що жива природа дуже змінна, все, що живе на цьому світі, раз-у-раз, хоч дуже повільно, змінюється. На таку зміну треба, розуміється, часу. На те, щоб виплекати нову відміну троянд або голубів треба кілька, а то й кільканацять років; на те, щоб виплекати нову породу садовини або собак, треба кільканацять, а то й кількадесят літ; щоб виплекати англійські перегонові коні, на те треба було майже

триста років; на те ж, щоб із дуба з подовгуваним листям витворився дуб із сильно хвилястим повірізуваним листям, треба було аж мільйонів літ.

Яким способом можливі такі повільні зміни живих сотворінь природи, однаково, чи це рослини, чи звірята? Певна річ, що серед кількох дубів, які вже тільки тисяч літ росли на цьому світі, й мали кругляве листя, з рівними беріжками, міг випадком з'явитися один дуб із одним або кількома листками з нерівними беріжками. Але як висталося, що з цього дуба виродилися дуби з таким самим нерівним листям?

Сталося це тому, бо в живій природі діє закон спадщинності, а саме, що потомки живих сотворінь природи мають як-найбільш прикмет своїх батьків, вони, наскільки це можливе, є найбільш до них подібні. Це явище всім загально відоме. Всі дуже добре знаємо, що із зернят пшениці виростає тільки пшениця, а не жито, або овес і навпаки. Таксамо з курячих яєць викльовуються все тільки курята, а ніколи — качата або гусята, і навпаки. Таксамо ми напевно знаємо, що потомки рогатої худоби будуть телятами, потомки собак — щенятами. Ми навіть певні в тому, що потомки пари гуцульських коней будуть „гуцуликами”, а не арабської або англійської породи, а потомки пари хортів будуть напевно малими хортенятами, а не вовчурами, чи щурниками. Тимто й не диво, що коли тільки колись перед віками з'явився дуб із одним, чи більше листками, які мали нерівні беріжки, то напевно з жолудів, які

дозріли на тому дубі, виростали дубчаки, що теж мали більше чи менше таких особливих листочків. Таким способом число дубів із нерівними листками почало спроквола збільшуватися, і так появилась на світі нова порода дубів, якої перше ніколи не було. Але із згаданих скамянілостей довідуємося, що з довгими віками нерівности беріжків дуба ставали що раз більші так, що дубове листя робилося чим раз більш хвилясте й чим раз більш подібне до листя теперішніх дубів. Значить, із якихось, нам не відомих причин, спершу простий листок дубів стає чим раз більше складний. Так власне звичайно буває в природі: вона поступнево раз-у-раз ускладнюється.

Як відомо, дуби мають цвіт дуже простенький: він складається тільки із самих пиляків або із самих стовпиків, він, як кажемо — базькуватий. Але ж такий базькуватий цвіт мають і інші рослини, як ось: верби, берези, тополі, вільхи й інші. Отож наукові досліді скамянілих та звуглілих останків прадавнього рослинного світу виказали, що спершу був тільки один рід базькуватих рослин, та що із цих первісних базькуватих рослин спроквола виродилися всі теперішні роди базькуватих.

Таксамо воно діється і в звіринному світі. Ось тепер ми маємо дуже багато різних порід псів, але колись, а саме в часах старої камяної доби, була тільки одна порода тих звірят, а саме — дика собака, яку людина освоїла та з якої виплекала всі теперішні її породи.

Знаємо також, що тепер, крім дикої собаки є ще деякі роди звірят до неї подібних, а саме вовки, лиси, асяки й шакалі. Отож наукові досліди виказали, що колись, перед міліонами років не було тих різних родів звірят, а тільки один рід „собакуватих”, з яких, у часі цих довгих міліонів літ, виродилися й дикі собаки й вовки, й лиси й асяки, й шакалі.

Всі згадані звірята живляться мясом, вони мясожери. Та між домашніми звірятами є ще один мясожер, а саме кіт, що також має своїх свояків як ось дикий кіт, рись, тигр, лев, леопард, пума, ягуар. І знов наука виказала, що домашній кіт походить від дикого, а всі згадані мясожери походять від первісних мясожерних, подібних до дикого кота.

Накінєць тепер, крім згаданих „собакуватих” і „котуватих”, є ще й інші мясожери, як от: ведмеді, борсуки, куни, вивери та різні їх відмінності. Отож наука виказала, що всі згадані роди мясожерних звірят походять від одного роду первісних мясожерів. Отак є і з усіма відмінностями й родами всіх живих сотворінь: всі відмінності даного роду походять від одної спільної породи, всі подібні породи — від одного спільного роду. Розуміється, що на такий витвір нових порід і відмін ростей і звірят треба багато тисяч або й міліонів років, але так діється скрізь на цілому світі, заєдно й безупину, навіть і тепер, бо такий є закон живої природи, закон безупинного розвитку або з-латинська — „еволюції”.

Як ми вже згадували, досвідчені годівельники домашніх рослин і звірят уміють також виплекувати нові їх відміни, й це вони роблять дуже простим способом, а саме — вибирають зпоміж плеканих рослин або звірят такі, які мають бажані прикмети, відділюють їх від усіх інших, що таких прикмет не мають, та плекають їх разом, вони певні в тому, що їх потомки дістануть у спадщині по своїх батьках ті самі корисні прикмети. Цей штучний добір одиниць із бажаними прикметами є власне підставою виплекування нових бажаних відмін у господарстві. У природі діється це таксамо, тільки що на великі розміри: з безлічі рослин, які безупину виростають із висіяного насіння, та з безлічі звірят, які що хвилини приходять на цей світ, безліч гине, а залишаються прижитті й доходять до повного розвитку тільки такі, які найліпше збудовані, найсильніші та найбільш відповідні до даних важких обставин життя. Ці власне прикмети найліпшої будови й найліпшого пристосування переходять у спадщині на їх потомків, з якими діється знову те саме. Таким способом у цілій природі, поволі, але безупину, всі рослини й усі звірята стають чим раз ліпше пристосовані до обставин життя, чим раз доскональніші.

Цей закон удосконалювання природи торкається й людини. Як ми вже згадували, первісна людина була низька ростом, мала руки довгі, а ноги короткі, а найважніше — чоло її було дуже низьке й відхилене взад, тимто горішня половина

голови в неї була малá, а місця на мозок було небагато. Справді із відповідних мірянь показується, що мозок первісної людини був майже на половину менший від мізку теперішніх людей. Та за кількасот тисяч літ льодової доби ця первісна людина змінилася: і ріст її збільшився, і покоротшали руки, а ноги стали довші, і найважливіше — мозок її згодом став майже удвоє більший, внаслідок цього чоло випрямалося й випуклилося, а сусідні кости, тіменні й потилична, що обгортають мозок, розширилися. Власне сильний розріст чолової кости й загалом горішньої половини черепа є вислідом сильного розросту мізку, бо мозок розростається саме найбільше тоді, коли ще кости черепа м'які й не зрослі між собою. Але й тоді, коли вже ці кости стверднуть і зростаються, мозок далі росте, а що він не має місця, щоб розширюватися, то його поверхня морщиться, й через те на ньому появляються численні рівчаки. Власне, чим гарніше розвинений мозок, тим більше на його поверхні рівчаків, і тим вони глибші. Добре збудований мозок є великий і має на своїй поверхні дуже багато рівчаків, утворених через морщення поверхні мізку. Від цих зморшків мізку залишаються сліди й відбитки на внутрішній стороні кісток: чолової, тіменних і потиличної, що творять горішнє склепіння людського черепа, і на підставі цих відбиток ми можемо знати, як виглядала поверхня мізку тих людей, що їх черепи й інші кости викопуємо, без сліду мізку й інших м'яких частин тіла.

Вчені дослідники виміряли вже докладно величину мізку різних племен і народів, освічених, неосвічених, напівдиких, диких, а також і первісних, тих, що жили колись перед багатьома тисячами років. І ось виявилось, що найбільший мозок мають освічені європейці, менший є в півдиких азійців, ще менший у диких африканських муринів, ще менший у диких австралійців і в пещерей, а найменший — у первісних людей, що жили за льодової доби. У цих останніх, як знаємо, мозок майже на половину менший від мізку теперішніх європейців.

Ця справа не така проста, як здається: головна суть не лише в будові мізку, але й у його роботі. Адже й добре збудований мозок може часом жити без жадної праці, й навпаки — маленький мозок може ціле життя людини дуже багато працювати.

Ось приклад на це. Далеко в Північній Америці, у країні вічного снігу, живе дике плем'я — ескімоси. Мандрівці по цій країні давно вже помітили, що всі ескімоси мають великі голови. Один учений англієць зібрав багато ескімоських черепів і з них довідався про величину ескімоського мізку. Виявилось, що пересічно мозок у цих людей має понад 103 шестистінні центиметри (цм³). Для дикої людини це виходить дуже багато. Інші вчені зміряли череп людей зпоміж найбільш освічених народів. І ось показалося: мозок у тих людей дуже незначно більший від мізку ескімосів — усього лише на п'ять цм³. Отож, щодо

величини мізку ескімоси майже не різняться від європейців. А проте плем'я — дуже дике, неосвічене. То й виходить так, що можна мати великий мозок, але з нього мало користі, коли він погано збудований або живе, не працюючи.

Знов же в південній Америці живе червоношкіре плем'я — ботокуди. Це плем'я ще дикіше ніж ескімоси, але мозок їх таксамо великий. З цього виходить, що мозок ботокудів, таксамо як і ескімосів, міг би працювати, але — не працює. Так воно й виходить насправді, бо вже бувало таке, що деякі ескімоси й ботокуди, які жили серед європейців, виявили визначні умови здатності, покінчали середні й високі школи та були дуже добрими лікарями, інженерами, урядовцями.

Розуміється, що самого великого й добре збудованого мізку не досить, щоб людина була розумна. Бо, як на найгарнішій скрипці нічого не зможе виграти той, хто не вміє добре грати, то таксамо й людина з дуже гарно розвиненим і збудованим мізком може бути нерозумна, а то й напівдика, коли вона не придбала собі відповідної освіти. Це вже є важне завдання шкіл і освітніх товариств, щоб вони дали людям освіту і знання, щоб ті люди могли користуватися своїм мізком.

У тій самій Америці, поруч найдикіших народів, існувала колись велика держава Перу. Цю державу заснували червоношкірі індіани з племені Кічуа або Інка. Літ п'ятьсот тому це була найбільш освічена держава в цілій Америці. І ось цікаво: із старих черепів цих індіан видно, що

вони мали менше мозку, ніж Ескімоси або Ботокуди. З цього видно, що не в самій величині лише вся суть справи, але також в умінню думати, —

Мешканці крижаних країн — Ескімоси (з Америки).

в знанню й розумінню і взагалі в спосібности до умової роботи.

Те саме можна сказати також про багатьох інших народів, диких, півдиких і навіть освічених. Є в кожному народі багато таких людей, що зовсім не вміють роздумувати, хоч вони й не є дурні з природи. **Багато людських голів могло би працювати далеко краще, ніж вони працюють тепер.** Уміння працювати головою теж треба навчитися.

Та чому-ж деякі дикуни — люде зовсім неосвічені й ніби не здатні до жадної умової роботи? Тут винні не вони, але тяжкі обставини їх життя, бо щоб жити духовим, умовим життям, треба мати сприятливі до цього обставини. Чи багато допоможе Ескімосові його великий мозок, коли

йому все життя доводиться боротися з голодом та холодом? На цю боротьбу й витрачаються всі їх сили. А тут ще до країни Ескімосів приїзять для швидкої й легкої наживи чужоземні купці й вимінюють за горілку та тютюн футра звірів, яких з великою працею забили Ескімоси. Від цих купців Ескімоси терплять ще більше, як від холоду та голоду. А за купцями приходять до їх країни завойовники, стягають з них надмірні податки, відбирають від них останній шматок хліба, з людей свободних роблять підданих. Все це дуже пригнічує Ескімосів і до краю перешкоджає їх розвитку.

Дуже багато дикунів жило й тепер живе в так само тяжких обставинах, — терплять від холоду, голоду й різних утисків. Через ці обставини вони й досі лишаються дикунами, а часом і вмирають зовсім.

2. Розум дикий і розум освічений.

Мандрівці оповідають, що дикуни дуже кепсько вміють думати й роздумувати. Їх розум ніби спить, і треба чогось надзвичайного, щоб вивести їх з цього стану. Коли увага дикуна чимсь зацікавлена, він трохи роздумує, але дуже швидко втомлюється, і тоді він знову перестає думати. Дикуна з непривички часом втомляє навіть коротка розмова, особливо, коли йому доводиться щось пригадувати. Один Англієць почав розпитувати дикого Індієця про його життя й його мову. Спочатку Індієць відповідав, але швидко втомився й замовк

а потому почав скаржитися, що його голова бо-
лить. Так тяжко буває дикунам думати.

А щоб бути добрим робітником, треба вміти працювати головою. Значить, дикун не може бути добрим робітником, хоч би він і хотів. Але й хотіти цього він теж не може.

Далеко краще працює головою наприклад освічений Англієць. Його розум може довго працювати, не втомлюючися. Англієць при цьому завжди старається зрозуміти саму суть справи, і до того можливо докладно й з усіх боків. Це тому, що мізок його добре збудований, а до того ще виробилася давно навичка до умової праці.

3. Дикуни не вміють як слід думати й розумувати.

Дикуни думають мало. Та крім того вони думають кепсько, з великими помилками, до того вони ще дуже неуважні. Їх розум на нічому довго спинитися не вміє й не може. Думки їх або скачуть або лишаються нерухомі.

Одного разу англійські мореплавці припливли на своєму кораблі до якогось дикого острова на Великому Океані. На цьому острові ще ніколи не було білошкірих людей. Підпливли дикуни на своїх човнах до англійського корабля. Корабля вони ніколи не бачили. Все, що вони бачили на кораблі, теж було нове для них. Дикуни дивилися на все, але ніщо їх не дивувало, вони навіть на ніщо не звертали особливої уваги, крім того, що їм давали їсти. А тим часом увага — це дуже важна спосібність людського розуму.

Хто не вміє бути уважним, той не вміє як слід думати й розуміти, що навколо нього діється.

А ось ще випадок, що був зовсім на другому кінці світа — в Полудневій Африці. Один англійський мандрівець показав африканським дикунам Бушменам, зеркало. Дикуни почали оглядати його з усіх боків. Такої річі вони ще ніколи не бачили. Подивившись до зеркала, дикуни насамперед почали дуже сміятися. Їм видалося дуже дивним, що в зеркалі вони бачать свої власні обличчя. Мандрівець думав, що вони запитають його, як це воно так виходить. Та дикунам ані на думку не приходило запитатися про це. Їм не було ніякого діла до всяких „чому“ та „чого“.

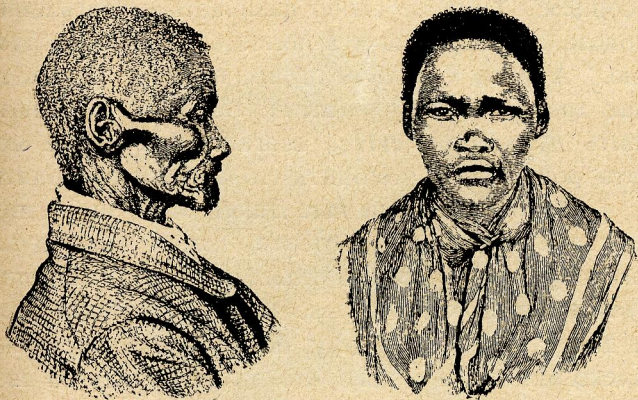
Один мандрівець запитав наприклад дикуна, яке сонце завтра вийде, те саме, чи нове. Дикун нічого на це не відповів — тільки очі вибалушив. Тоді мандрівець запитав його, що робиться з сонцем у ночі. Дикун нічого не відповідав, лише сміявся. Йому всі такі запити Англійця видавалися до нічого.

А власне в таких питаннях, в шуканню причин різних явищ і полягає сила людського розуму.

Ось що ще цікаве. Розум у дикуна працює кепсько, але очі, вуха, ніс і інші органи змислів працюють незвичайно добре. Наприклад, дикі Бушмени мають дуже добрі очі, а дикуни Веди дуже добрий слух.

Ось що оповідають про африканських дикунів Готентотів. Вони мають дуже великі череди

худоби; инша череда має кілька сотень биків і коров. Та дикуни не вміють вести рахунку своїй

Готентот та Готентотка.

череді. І всеж, не зважаючи на це, пастух Готентот дуже добре **знає й пам'ятає** кожного бика в череді.

Дикий розум живе лише тим, що бачить, а не тим, що думає. Бачить наприклад дикун полум'я багаття, блиск сонця, світло місяця, — все це дикуни знає. Але чи має все це яку небудь подібність? Чим подібне полум'я багаття до блиску сонця або місяця? Щоб відповісти на таке питання, треба все це **порівняти** між собою і таким способом знайти в усьому цьому щось спільне, однакове. Така подібність дійсно існує: полум'я багаття світить, сонце й місяць теж. Все це **жерела світла**, цеб-то всі вони дають світло. В цьому й полягає їх подібність. Нам це відразу кидається в очі. Ми й кажемо, що у всіх них подібність по-

лягає в **світлі**. Це слово „світло“ висловлює те, що має однакового, спільного полум'я багаття з сонцем. Тому це слово називається **загальним** словом, або загальним поняттям, загальною думкою. А мова багатьох диких племен навіть не знає такого слова — світло. Бо вони не мають навіть думки про **світло** взагалі. Дикуни не можуть розуміти й доходити до загальних понять.

Або ось ще приклад. Дикун знає, що існує така або інша порода дерев, дикун знає дуже багато різних пород і кожду називає окремим словом. Та що таке дерево взагалі, — такої думки дикун не має. Це тому, бо ця думка вже дуже далеко відбігає від того, що дикун бачить на свої очі. Значить, розум дикуна не здатний підійматися понад те, що він бачить: окремі предмети він знає, а **загальних** слів або загальних думок — не розуміє.

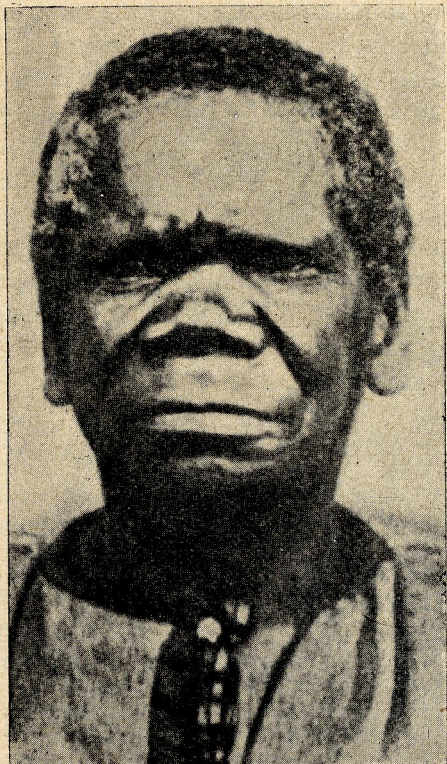
Тому не диво, що дикуни багато чого зовсім не розуміють або розуміють не так, як слід. Розуміється, що чоловік з таким нерозвиненим розумом не може бути добрим робітником.

Дикий людський розум не лише кепсько думає, він тяжко памятає, а ще тяжче пригадує. Память дикуни мають слабу. А чоловіка з лихою памятю життя нічого не навчить і розумнішим він не зробиться.

4. Наслідування й переймання.

Способність до праці має не кождий. А ще менше є таких, що мають спосібність вигадувати щось нове. Вигадувати щось нове, це значить

мати спосібність до **творчости**. Такої спосібності дикуни мають мало, бо для цього їх розум

Дикунка з острова Тасманії (коло Австралії).

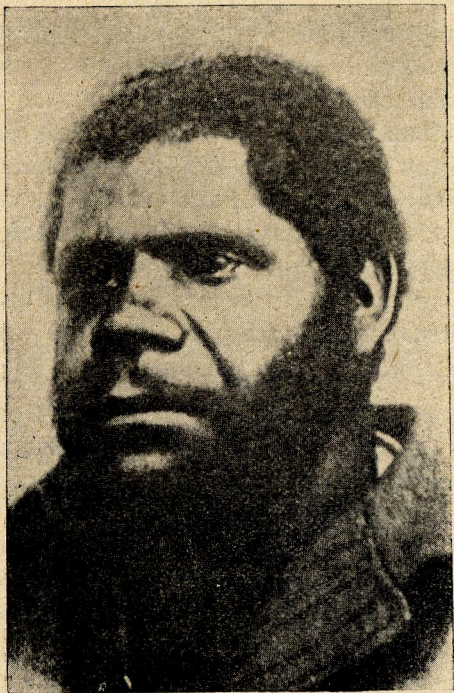
не надається — він занадто мало може працювати. Зате дикуни мають иншу спосібність — до переймання, до наслідування. Цю спосібність має

також багато звірят. Малпа вчиться від малпи, птах від птаха. Оця спосібність до наслідування помагає дикунам в їх життю. Що дикуна побачить або почує, те він може дуже добре наслідувати — наприклад спів птаха або крик звірини. Переймають дикуни різні річи й один від одного. Ця спосібність дуже важна — без неї кождий чоловік мусів би до всього доходити лише своїм власним розумом. А тепер кождий з нас, наприклад, користується всіма запасами чужого розуму, чужого знання, — досвіду всіх інших людей. Таким чином люде, немов губки воду, дуже багато вбирають в себе з того життя, що їх оточує. Люде без цього навіть жити не можуть — це потрібне їм, як повітря й вода.

Ця спосібність до переймання перейшла до теперішніх людей ще від дикунів, а дикуни одержали її в спадщині ще від своїх звіринних предків. Ця спосібність до переймання появилася й удержалася у богатьох звірів тому; бо вона для них **дуже корисна: вона помагала й помагає захованню й поліпшенню їх життя.** Така спосібність корисна не лише кождій звірині з окрема, але й цілій породі. Вона кожного ратує від непотрібної витрати сил на такі вигадки, які вже зробили інші. Адже що зробили інші, те переймається, — того не треба наново вигадувати. Так заощаджується сили, які можна ужити на що небудь інше.

Але від спосібности до переймання люде могли би мати більше користи, ніж мають. Річ

у тому, що люде наслідують і переймають не лише річи розумні й корисні, але також дурні й шкідливі. Візьмемо наприклад, моду. Мода — це теж наслідування, але без жадного думання.

Дикун з острова Тасманії (коло Австралії).

А мода існує рішучо у всіх племен і народів. Через моду різні дикуни калічать себе і своїх дітей: протикають носи, вибивають передні зуби, розтягають вуха і т. д.

Наслідування й переймання без думання появилось скорше, як наслідування й переймання з розумуванням, свідоме. Але існує також свідоме переймання. Наприклад, діти наслідують батьків спочатку без роздумування, а потім з роздумуванням. Нарід від народу переймає різні звичаї спочатку без роздумування, а потім з вибором, свідомо. Так переходить від народу до народу наука, умілости, закони, установи. Таким чином хоч спосібність до наслідування й переймання часом буває смішна й дурна, але кінець кінцем від неї для звірів і для людей є більше користи, ніж шкоди.

5. Як громадське життя робить людей розумнішими й дужчими.

Чому спосібність до наслідування й переймання показалася дуже корисною для всіх людей? Це тому, що люде сотворіння **громадські**.

З найдавніших часів на всій землі всі племена, які лише коли небудь існували або існують, жили громадським життям. Нема й не було таких людей, які можуть все своє життя обходитися без інших людей і жити самотньо, подібно як живуть тигри або льви. Кожду людину несвідомо тягне до інших людей: дітей тягне до батьків, батьків до дітей, кривних до кривних, земляків до земляків і взагалі людей до людей. І це робиться навіть несвідомо. Часом сама людина не розуміє, чому її так тягне до інших людей — тягне та й годі. Це насамперед привичка, набута

ще з дитячих літ. Людину тягне до людини також почування, — наприклад почування любови, зичливости, жалю й інші почування. Крім того людину тягне до людини ще безпосередна **користь** і розуміння цієї користі. Навіть дикі звірі розуміють, що їм корисно часом збиратися до купи й спільно ловити здобич. Так роблять навіть вовки. Дуже багато звірят живе чередами, стаями, табунами. Це помагає їм ратувати себе від ворогів, полювати і добувати поживу. Таким чином привичка до громадського життя перейшла до людей, як дуже стара спадщина. Не люде вигадали громадське життя, вони лише використали його більше від усіх інших сотворінь.

Богато десятків, а може й сотень тисяч літ тому люде блукали по лісах та луках теж чередами, а не самотно. Але в тих часах череди людей були невеликі; вони склалися всього з кількох людей, здебільшого з кривних. Богато диких племен і тепер ще живе такими невеликими громадами. Та ось що особливо важно: людина дійсно не може обійтися без товариства подібних собі. Всі люде навіть бояться самотності. Вона йде проти їх природи. Ось чому сидіння в одиночній вязниці є такою страшною мукою, ось чому найлютіші кати різних племен і народів садовлять своїх найлютіших ворогів власне до одиначної вязниці — таким способом вони стараються мучити й ламати саму глибину людської природи.

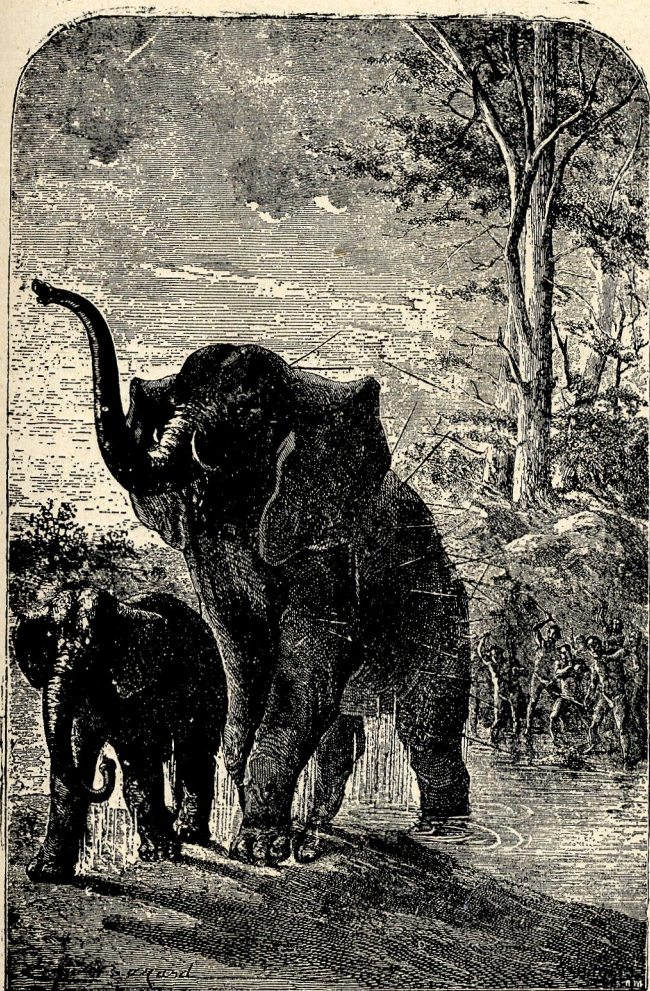
Яку ж користь принесла людям їх привичка до громадського життя?

Власне про це й буде далі мова в цій книжці.

Громадське життя зробило людей розумнішими й дужчими. Воно зробило людей також багатшими, бо всі багатства появилися на землі завдяки громадському життю, цеб-то завдяки злученій праці всіх людей.

Ось наприклад яким способом громадське життя робить людей розумнішими. Мандрівці оповідають, що є дикуни, що живуть з мисливства. Більшу частину року вони блукають по лісах, а до своїх родин приходять лише на короткий час. Такі мисливці часом дуже добре знають своє діло, але на загал це люде дуже темні й дикі. Це найменше розвинені люде на землі. Воно й зрозуміло: кождий такий мисливець мусить жити лише своїм розумом, до всього доходити лише своїми власними силами. Та зовсім инакше буває з тими дикунами, що живуть постійно громадським життям, по селах. При такому життю кожда вигадка переходить від людини до людини. Крім того, живучи разом, дикуни діляться між собою своїми думками, почуваннями, передають один другому своє знання й розуміння. Така передача йде від старих до молодих, від покоління до покоління. А через це робиться розумнішим ціле племя.

Громадське життя робить людей не лише розумнішими, але й дужчими. Один мандрівець по Америці оповідає, як дикуни рубають величезні дерева. Наприклад, їм треба зрубати дерево в кілька метрів грубости. Таке дерево один

Африканські мурина спільно полюють на слона, який своїм власним тілом захищає своє мале.

чоловік взагалі не може зрубати. Американські ліси дуже густі. Витягти дерево з такого ліса дуже важко. Тому дерева витягають дикі люди спільними силами. Одна людина ніколи не зробила б цього.

Злучені сили кількох людей значать у громадському житті ще більше. Наше прислів'я не дурно каже: „Громада — великий чоловік!” Двацять людей, що працюють разом, далеко дужчі, ніж двадцять людей, що працюють нарізно. Наприклад, один жнець не може зжати за кілька днів сотню гектарів дозрілої пшениці: поки він встигне скінчити одну частину своєї праці, друга частина збіжжя вже може пропасти — висиплеться зерно. А кілька женців, що працюють разом, швидко покінчать роботу і врятують зерно.

Спільна робота робить людей дужими. Инакше кажучи, спільна робота дуже корисна. Це розуміють не лише люди, але й звірята. Наприклад, мурашки спільною працею вибудовують величезні муравлища і збирають величезні запаси їжі. Бджоли спільними силами будують великі бджільники. Вовки цілими загонами полюють на диких биків. Люди теж спільно полюють на звірята. Треба додумуватися, що звичай цей перейшов до людей з часів, коли вони жили як звірята.

Навіть про найдикіших людей оповідають мандрівці, що вони роблять громадські лови. Наприклад, австралійці ловлять громадами по 40—50 людей рибу. Чорношкірі дикі басути, що живуть в Африці, роблять великі загороди

і до них заганняють дику звірину. Вони викопують спільними силами великі й глибокі ями, з яких не може вискочити навіть лев. Звичайно, спільні лови дають багато здобичі. Дикуни вміють уживати спільну силу не тільки для ловів, але й для інших цілей: вони спільними силами розчищують густі ліси, спільно обробляють землю, спільно проводять воду на поля. Є навіть дикуни, що спільно будують великі доми й спільно там живуть.

З найдавніших часів люде всіх племен і народів працюють **спільно**. Скрізь вони **привикли** до цього, а привичка, як кажуть, це друга природа. З найдавніших часів ні один чоловік не обходиться лише своїми силами. Він не може й навіть не хоче обходитися.

Спільна праця робить людей багатшими. А спільна праця існує лише там, де люде живуть разом, де є громадське життя. Коротко навіть неможливо описати ту користь, яку ми одержуємо від нашої привички до громадського життя. Через неї ми стаємо розумніші, дужчі, багатші, освіченіші, а наше життя кращає. Доми, фабрики, оброблені поля, залізниці, товарові склади, крамниці, всі громадські й державні установи, школи, музеї, бібліотеки, — все це існує лише тому, що ми живемо громадським життям. Все це витворила спільна злучена праця дуже багатьох людей; все це — безпосередній наслідок громадського життя.

Громадське життя допомогло вигадати й поширити серед різних племен і народів усі люд-

ські винаходи, всі поліпшення життя, — наприклад, поліпшення способів добування поживи, будови мешкань, виготовлювання одержі, розвиток наук, умілостей, уміння прикрашувати своє існування, поширювати й поглиблювати життя.

6. Людська мова.

Та щоб жити громадським життям, треба вміти передавати іншим людям усе те, що сам знаєш, розумієш, відчуваєш. Треба вміти висловити кождо свою думку, кожде бажання, кожде почування, а до того ще й так висловити, щоби це другий відразу зрозумів. Треба вміти передавати іншим усяке своє знання, усякий свій досвід.

Таке вміння від найдавніших часів уже існує не лише в людей, але також у різних звірят.

Думки, почування, хотіння й бажання можна передавати від одної живої істоти до другої різними способами. Наприклад, комашки порозуміваються з собою за помічю своїх вусиків. Вони порушують їх одна перед другою і при цьому дуже добре розуміють все, що їм треба. Комашки не кричать, не співають і не розмовляють. Вони вміють порозуміватися лише за помічю **рухів свого тіла**. І такий спосіб порозуміватися існує з найдавніших часів. Існує він не лише у комашок, але у багатьох інших звірят, що живуть громадським життям. Пастухи й мисливці оповідають, що звір звіра, птах птаха розуміють по їх рухам. Це можна бачити, наприклад, на табуні

коней. Треба лише одному коневі неспокійно повернутися й нашорошити вуха, як зараз те саме роблять теж інші коні. Вони вже розуміють, що значить рух їх товариша. Кінь наслідує коня, птах птаха, і при цьому кожде з них повторяє чужі рухи. А коли воно їх повторяє, значить, воно відчуває — відчуває те саме, що інший кінь або інший птах.

Власне в цьому відчутті й розумінні інших і полягає вся суть порозуміння. Наприклад, одна качка бачить, цеб-то відчуває близькість якого небудь ворога. Вона зараз нашорошується й готується летіти. Усі її почуття зв'язані з її рухами; коли вона має які небудь почуття, то має також відповідні рухи. А через такий зв'язок рухів з почуттями буває й навпаки: коли качка робить певні рухи, це значить, що вона має відповідні почуття. Тому й виходить: кожда качка дуже добре розуміє іншу качку по її рухах; бо вона сама може рухатися так само, як усі інші качки. І кожда з них знає зі свого власного досвіду, які почуття змушують її так рухатися. З тої самої причини й усі інші звірята, а також люде, розуміють один одного з самих лише рухів. За помічю рухів звірята виявляють різні свої почуття, — переляк, злість, радість і всяке інше. І кожда звірина виявляє їх тими рухами, які дозволяє їй робити будова її тіла. Наприклад, птахи від радості б'ють крилами або бігають, собаки махають хвостом, телята скачуть, свиня задоволено рохкає і т. д.

Без помочі рухів не може обійтися ні одна звірина, не може обійтися й людина. Це кождий знає на своєму власному прикладі. Наприклад, в розмові ми часто рухаємо руками, ногами, головою, а крім того міняємося на лиці, — сміємося, хмуримося. Все це робиться для того, щоб зробити зрозумілим для інших те, що ми говоримо. Наприклад, коли ми говоримо „туди“, „сюди“, „тут“, „там“, ми звичайно рукою або головою показуємо, про яке місце йде мова.

Є такі люде, що можуть розмовляти лише за помічу рухів. Так роблять наприклад глухонімі. Глухоніми́й — це значить чоловік зовсім глухий від уродження. Хто родився глухий, той не може чути, як розмовляють інші, а не чуючи інших він не може навчитися розмовляти словами. Тому такий чоловік виростає, не вміючи говорити жадною мовою. Такі люде й називаються німими. Значить, у глухонімих їх німота походить від уродженої глухоти. Але глухонімі, як люде, мають свої думки, почування, бажання. Все це вони передають іншим людям за помічу рухів.

Звірі і птахи порозуміваються між собою не лише рухами, але також згуками, цеб-то криками. Згуки показалися ще відповіднішим способом для передавання різних почувань і думок. В голосі можна чути також і горе, і радість, і переляк і всякі інші почування. Їх можна зауважити і зрозуміти по самому згукові голоса, **навіть без усяких слів.** Коли люде розмовляють,

вони теж прислухаються до того, як згучить голос. А в людини, яка говорить, голос може згучати ріжно. Голос є дуже відповідним способом для передавання різних почувань та думок. Це тому, що його можна міняти на всякі способи й видавати безліч усяких згуків. Скільки й яких згуків хто може видати, це залежить від будови язика, рота, губів, зубів, горла й гортанки. У різних звірят усе це інакше збудоване, і тому кожде з них кричить на свій лад.

Краще, ніж у всіх звірят, приноровлені до говорення рот і гортанка у людини. Тому люде різних племен і народів можуть видавати за їх помічу такі згуки, яких не може видати жадна звірина.

Треба одначе звернути увагу на те, що в кожній мові сама суть справи зовсім не в будові гортанки й рота, а в будові мозку. Це видно ось з чого. Кожному відомо, що деякі птахи, наприклад папуги й сороки, можуть зовсім виразно вимовляти багато слів на різних людських мовах. Значить, рот і гортанка збудовані у них зовсім відповідним для цього способом. Та річ у тому, що сороки й папуги **самі не розуміють того, що вони вимовляють**. Для такого розуміння їм не вистарчає **розуму**.

Те саме буває також з деякими дикунами. Вони теж могли би вимовити всяке чужоземне слово, та цих слів вони не можуть зрозуміти. Наприклад багато дикунів не має й не розуміє таких слів, як „час“, „простір“, „розум“ і т. д. Це

тому, що вони не мають ще думок, які виявляють ці слова. „Час“ **взагалі**, „простір“, „розум“ **взагалі** — що це таке? Цього дикуни цілковито не розуміють. Так далеко їх думки не йдуть. Дикуни живуть життям, далеко простішим від нашого. Вони не знають великих камяних домів, машин, фабрик, залізниць, книг, газет, шкіл. Тому нема в їх мові й слів, якими все це означається. Взагалі в голові кожного дикуна далеко менше думок, ніж у голові освіченої людини. Ще менше думок мають звірята. Тому для звірят зовсім вистарчає їх рухів і криків, щоби порозуміватися між собою про всі свої потреби. Життя дикунів складніше, ніж життя звірят, і мізок у них більший, тому їм треба складніших рухів і більше згуків для обміну думками і почуваннями. Тому мова навіть найбільше диких народів має багато таких згуків, яких ніколи не можна почути від звірят. Але мова кожного народу й досі задержала багато вигуків. Наприклад, люде всіх племен і народів ще й досі вигукують: „ой“, „ай“, „ох“, „хо-хо“, „ух“. З кожного такого вигуку може вийти багато різних слів. Наприклад, від слова „ах“ наша мова має слово „ахкати“, від слова „ох“ слово „охкати“. Як з одного коріння може часом вирости кілька рослин, так з одного такого вигуку може витворитися кілька слів. Такий крик виходить ніби основою, найважливішою частиною слова. Таку основу й називають **пнем слова**.

Буває в усіх людських мовах і так: люде різних племен і народів називають звірят по їх

криками: наприклад по французьки зозуля називається „**куку**“, а по німецьки „**кукук**“. Таким способом появилось в різних людських мовах багато слів, а ці слова стали пнями для багатьох інших слів, які витворено пізніше. Наприклад, по китайськи кітка значить „мав“. Наші маленькі діти теж часто називають кітку „няв-няв“, а собаку „гав-гав“. Звідси вийшли слова „нявчати“, „нявкання“, „гавкання“.

Появляються різні нові слова в різних мовах ще іншим способом — їх вигадують діти. Коли кілька місячна дитина пробує говорити, з її рота самі собою виходять крики „ма“, „та“, „па“ або „ба“. Так повстали слова „мама“, „баба“, „тато“.

Як повстають з пнів різні інші слова? У своїй розмові люде деяких племен почали **додавати слово до слова**, пень до пня і з двох слів робити ніби одно. Так роблять наприклад Китайці. В їх мові слово „жін“ значить „чоловік“, а слово „ду“ значить „багато“. А з цих двох слів Китаєць складає одно — „жін-ду“. І це подвійне слово має у Китайців уже інше значіння. Воно значить „товпа“. Так з двох яких небудь слів можуть повставати нові слова з новим значінням. Так повстають нові слова у всіх народів, між іншим також в нашій мові. Напр. ми маємо слово „добро“ і слово „бути“. З цих двох слів складається третє слово „добробут“. Є в кожній мові слова, що склалися не з двох, але з трьох або навіть чотирьох окремих слів. Слова творяться самі собою, в міру того,

як людям їх треба для того, щоб висловлювати свої думки, почування й знання. Таке творення слів і висловів відбувається в кожного народу постійно протягом тисяч літ. Дуже багато слів і висловів при цьому забувається, виходить з ужитку, повстають зате нові слова, і кінець кінцем ви-творюється мова така богата на різні слова, ви-слови і звороти, що нею кождий може висловити все, що схоче. Ось які дивні переміни можуть відбуватися й дійсно відбувалися зі згуками й словами і взагалі з людською мовою протягом довгого часу.

Про все це можна довідатися докладно й напевно. Річ у тому, що до нас дійшло багато книг, писаних різними мовами сотні й навіть ти-сячі літ тому. З цих книг можна довідатися, якою мовою говорили ті люде, що їх писали. Дійшли до нас також старі українські книги, писані літ вісімсот, дев'ятьсот тому. Вони переховуються по різних бібліотеках та музеях. З цих книжок видно, що в тому часі, коли писалися ці книжки, наш нарід говорив досить відмінною мовою, ніж тепер. Тодішня українська мова була більше по-дібна до мови церковних наших книг. А церковна мова вже дуже різниться від теперішньої укра-їнської мови. Наприклад в старинних наших книгах уживаються такі слова, як „придоша“ (тепер ми кажемо „прийшов“), „рек“ (ми кажемо „сказав“), „бисть“ (тепер „був“), „пророци“ (тепер „пророки“), „хваляху“ (тепер „хвалили“), „аз“ (тепер „я“). Значить за вісімсот літ наша мова

дуже змінилася — замість одних слів і виразів повстали поволі зовсім інші.

Дуже давно, тисячі літ тому всі слов'яне говорили спільною мовою. Та пізніше, коли різні слов'янські племена розселилися по далеких просторах, витворилися з часом різні слов'янські мови — сербська, болгарська, словінська, чеська, польська, українська, білоруська, московська. Усі ці мови мають ще й досі багато подібного, однакові слова, однакові вирази. Та все ж різних слів і виразів є далеко більше.

Звідки ж появилися старі мови, з яких повстали мови теперішні? Вони повстали з мов ще старших, а ті в свою чергу з мов ще старших. Десятки й сотні тисяч літ тому люде жили по звірячому. Тоді й говорили вони по звірячому. З цієї звірячої мови й повстали з часом і поволі мови всіх племен і народів, що живуть тепер на землі.

Коли б цього не було, жадне людське плем'я не могло би жити громадським життям. Адже громадське життя може існувати лише тоді, коли один чоловік може передавати другому все, що він думає й відчуває. Без цього не може бути ніяких винаходів, ніякого розвитку. Без цього людям було би так само тяжко заховувати й підтримувати своє життя, як звірятам.

Значить, уміння говорити є потрібне для заховання й утримання життя не лише кожного чоловіка зокрема, але також для підтримання життя кожного народу й усеї людскости.

Розділ третій.

ЯК З ЧАСОМ РІД ЛЮДСЬКИЙ СТАЄ БОГАТШИЙ.

—О—

1. Людська праця й людське багатство.

Підтримати й заховати своє життя — ось найголовніша справа кожної людини. Про заховання свого життя дбають усі живі істоти, які лише були й є на світі. Це тому, бо всі вони чують, що вони живуть, і всі хочуть жити.

Не кожній живій істоті легко підтримати своє життя. Кожної хвилини, кожної секунди, на світі гинуть мільйони мільйонів живих істот. Одні гинуть від голоду, інші від холоду, інші від різних ворогів. І все ж усі вони хочуть жити і в кожному разі всі вони хочуть підтримати своє життя. А для цього всі живі істоти борються проти голоду, холоду й ворогів, борються, хто як уміє й може.

Подібно, як усі інші звірята, роблять це й люде. Для підтримання й удержання життя потрібна праця. Праця — це є витрата сили — сили тілесної й сили духової, умової. Коли чоловік працює, він завжди уживає обидві ці сили, бо у нього працює в цьому часі рівночасно і розум

і руки. Щоб руки могли працювати, потрібне вміння, зручність, знання. З другої сторони, й умова робота до нічого, коли з неї нічого не виходить, цеб-то, коли всі гарні думки й почування лишаються лише в голові чоловіка й не проявляються на зовні. При иншій праці людині доводиться більше працювати головою й менше руками, а при иншій навпаки — руки працюють багато, а голова мало.

Та суть річи всеж не в цьому, а ось у чому: **не витрачуючи своєї праці, жадна жива істота не може підтримати й заховати своє життя.** Значить, річ ясна — життя тримається працею. Без праці ніколи, нічого не зроблено, не робиться і не буде зроблено.

Ось наприклад на дикому острові є в землі багато доброї залізної руди. Лежить вона там уже міліони літ. Від віків блукають по ній дикі звірі — вона їм ні до чого. Блукають також дикі люде — і їм вона ні до чого, бо вони її не добувають і не користають з неї. Та ось приїхали на острів Англійці, побачили, які богатства закопані там у землі, й почали добувати руду. Зараз почалася на острові велика умова й ручна праця. Англійці — народ освічений. Вони знають, як треба братися до справи. Вони почали викопувати руду. Поки вона лежала в землі, з неї не можна було зробити нічого корисного. Та ось цю руду викопано з землі, цеб-то витрачено на її добування людську працю. Викопана з землі руда вже має велику вартість, бо з неї можна добути залізо,

а з заліза можна виготовити різні вироби; руду або вироби з заліза можна обміняти або продати тим, хто цього потребує. Значить, справа ясна — руда одержала свою вартість тільки тому, що на неї витрачено людську працю. Інакше кажучи, корисний **витвір** (продукт) **природи став вартістю завдяки людській праці**. Значить, людська праця **витворює вартости**, — робить вартісним те, що перед тим ніякої вартости не мало.

Розуміється, так буває не з одною лише рудою, але також з різними іншими витворами або продуктами природи. Наприклад, поки риба плаває в морі, її ще не можна ні зїсти, ні продати. Але ось її спіймали, цеб-то витратили на те, щоб її спіймати, працю — й риба стала вже вартістю. Або ось наприклад плине ріка, й сила її течії пропадає без усякої користи для людей. Та ось на ріці збудували млин, — ужили на це працю, — і сила течії стала для людей великою вартістю. Значить, і тут сама суть річи в праці. **Все, що корисне для людей, витворила природа, а все вартісне витворила й витворює людська праця.**

Треба зауважити, що праця буває всяка. Інша праця потрібна для добування, інша для оброблення й перероблення, інша для перевозу з одної країни до другої. Але завжди буває так, чим більше витрачено праці на одержання якої річи, тим більшою є її вартість. Наприклад, залізна руда завжди дешевша від заліза, яке виробляють з цієї руди; вироби з цього заліза дорожчі від самого заліза; коли ці вироби перевезти до

иншої країни, там вони будуть ще дорожчі. Інакше кажучи, при інших однакових обставинах та річ завжди буде дорожча, на якій виготовлення витрачено більше праці. Всі вигоди, всю обстанову нашого теперішнього життя одержано лише завдяки праці.

Ось наприклад величезне торговельне місто. В ньому безліч домів, палат, багатих крамниць, заводів, фабрик, шкіл, шпиталів, різних установ. Як і чому вони повстали? Лише тому, що хтось колись працював над ними, попрацював і руками і розумом. Можливо, працювали мешканці цього міста, можливо, що їм допомагали ще й різні чужинці — з тої самої країни або з інших. Дуже багато з того, що є в цьому місті, привезено з інших, дуже далеких місць. Але й там над добуванням і виготовлюванням усього цього теж хто небудь мусів попрацювати. Дуже багато одержали мешканці цього міста від батьків і прадідів і взагалі від дуже далеких предків — з найдавніших часів. Але і в тих часах теж хто небудь мусів над цим працювати. Те саме, що з містом, є з кожним селом, з кожним місцем, де лише живуть люде. Скрізь бачимо працю, скрізь наслідки праці. В багатьох місцях працюють машини. Але щоб їх придумати і збудувати, теж була потрібна праця. Працюють в інших місцях коні, воли, верблюди й инша домашня худоба. Та щоби їх вигодувати, вивчити, теж потрібна була праця. Коротко кажучи, для кожного ясно, що в самій

основі людського життя лежить праця і праця, і ще раз праця.

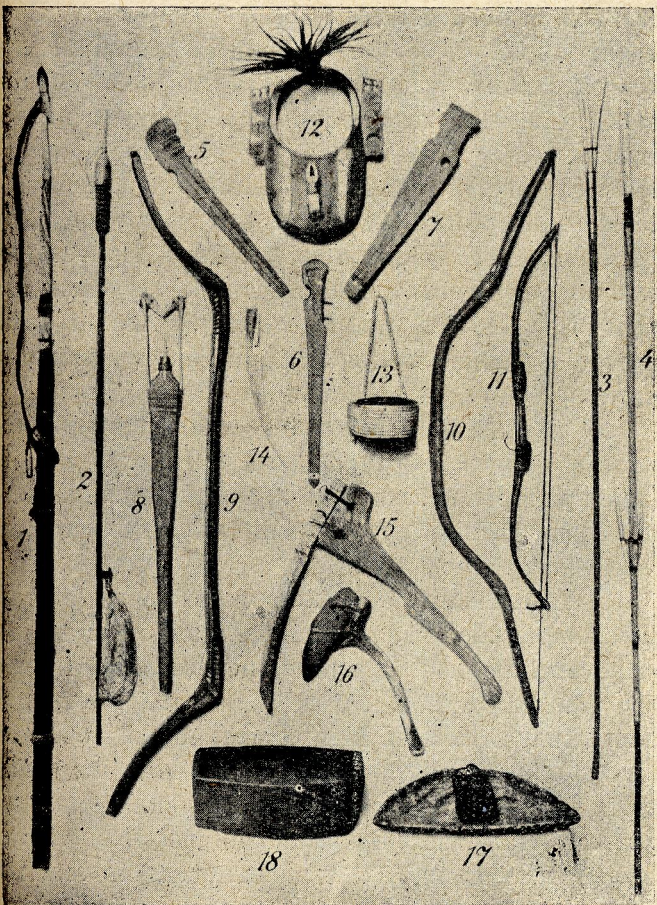
Значить, історія людської праці, тілесної й умової — це й є історія людськості.

2. Природа і праця людини.

Кожному відомо, що різні людські племена живуть і в холодних, і в гарячих, і в різних інших країнах. Де тільки нема людей! Мандрівці оповідають, що деякі дикуни умудряються жити навіть в таких пустинях, де звірям годі витримати. І всеж вони живуть і навіть розмножуються. Значить, дикуни дають собі раду з природою навіть в таких непривітних і диких місцях, значить, вони добувають від природи те, що їм треба, щоб не вмерти. Та всі мандрівці оповідають, що життя дикунів у таких пустинях гірше від собачого життя. Головна їх турбота — як би якось прогудуватися та не вмерти від усяких злиднів. От вони й приноровлюються до обставин свого життя: їдять, що доведеться, привикають до холоду й голоду. А переробити природу на свій спосіб, добути з неї все, що потрібне для того, щоби влаштувати справжнє людське життя — цього дикуни не вміють і не можуть.

Наприклад, живуть в ледових пустинях Ескімоси. Свої хати вони будують з льоду. На звірів полюють лише зі списами та гарпунами. Їх житло на наш погляд видається справжньою помийною ямою — таке воно нехайне й смердяче. Їх одежа — це необроблені звірячі шкіри. Ось до

цеї країни припливли на пароході Англійці. Вони привезли з собою великі запаси, ріжну поживу.

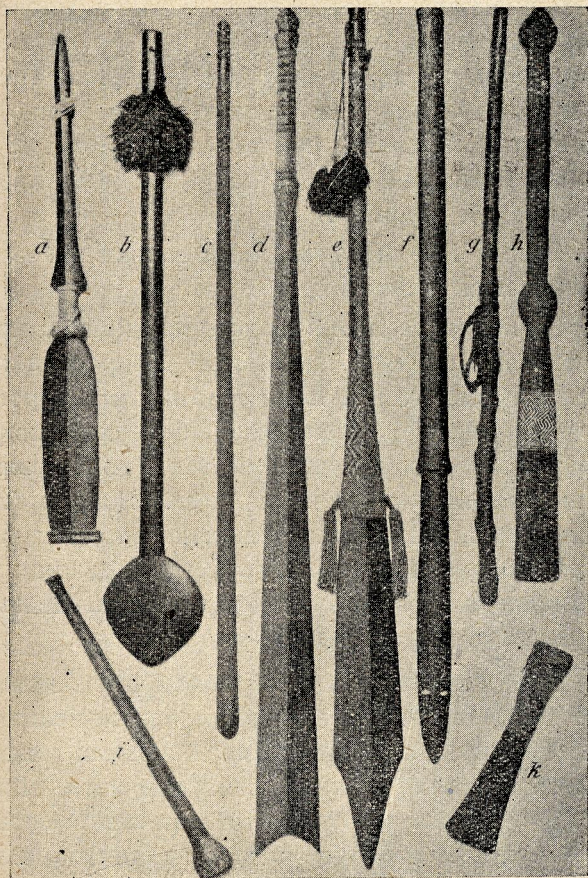
Мисливські та рибальські знаряди Ескімосів.

Одна пожива, наприклад кукурудза, походить з Америки, иншу, наприклад масло, привезено з Сибіру, иншу, наприклад збіже — з України. На кораблі багато різної зброї й струменту. Привезено гарні човни й добрий деревляний дім в розібраному стані. Поплив англійський пароплав і далі — в такі холодні країни, куди не доходять навіть Ескімоси. Туди, де півроку панує без перерви ніч, де нічого нема, крім замерзлого моря. Але Англійці поставили тут свій дім, а в цьому домі у них тепло, і ясно. Привезений вуголь їх гріє, електричність світить, а навкруги блукають білі ведмеді, виють бурі. Але ні звірі, ні бурі не страшні тим людям, що вміють здобувати від природи те, що їм потрібне.

Ось у цьому й полягає головна різниця між дикими й освіченими людьми. Дикуни вміють лише приноровлюватися до природи, привикати до неї, а витягати з неї як найбільше користи для себе, цього вони не вміють.

А Англійцям, як і іншим освіченим людям, навіть нема чого особливо приноровлюватися і вятати себе. Вони самі **вміють перероблювати природу на свій лад**. З неї ж вони здобувають для цього силу і засоби. Наприклад, щоби побороти холод, вони видобули з землі, цеб-то з тої самої природи, камянний вуголь. Звідти ж видобули вони залізо і сталь, зробили залізний пароплав і сталеву парову машину, і таку саму електричну машину, а за помічю електричності зробили в себе замість ночі день. Таке перероблення природи

відбувається по всіх освічених країнах світа. Сама природа дає для цього силу, дає засоби, дає матеріял. Величезні парові й інші машини

Булави та списи Індіців південної Америки.

сверлюють гори, сиплють дороги, величезні камені греблі для оборони від моря. Машини добувають глибоко з землі воду й так повертають пустині в сади. Машини висушують болота й навіть моря, замість яких з'являються поля й луки. А машинами кермують люде, які їх вигадали й зробили. На все це люде витратили й витрачують свою працю. Це праця дала людям до рук таку силу. Вона ж створила величезні багатства і зробила людей дужчими від природи.

З чого і коли почалася ця велика річ — нагромадження багатств?

Почалася вона ще за давніх, звірячих часів. Навіть звірі не лише підлягають природі й приносяться до неї. Вони теж часом переробляють її на свій лад. Наприклад, борсуки, вівірки, бджоли, оси роблять для себе теплі зимові житла і в них ратують себе від холоду. Вони роблять також запаси поживи на випадок голодних часів. А деякі звірята переселяються з холодних країн до теплих, а з гарячих до уміркованих. Це вміли робити за стародавніх часів також люде.

Але між людьми і звірями була й завжди буде одна величезна різниця: звірі працюють лише клами, зубами, пазурами, копитами і взагалі тими знарядями, з якими вони родяться. Ніяких інших знарядів вони виготовляти не вміють та й не можуть. А люде, навіть найдикищі, з найдавніших часів вміють виробляти різні знаряди і за їх помічу збільшують свою власну силу.

3. Як люде збільшують свою силу. Історія вогня.

Що саме найбільше збільшило людську силу?

Уміння здобувати вогонь.

Вже давно сказано, що власне тим і різняться люде від звірів, що звірі не вміють здобувати вогонь, а люде вміють. І вміють вони це ще з дуже далеких часів.

Вогонь не лише ворог, але й приятель людського роду. Без нього людям було дуже тяжко жити. Без нього людське життя зовсім не різнилося від звірячого життя. Люде перестали жити звірячим життям лише з того часу, як перестали боятися вогня й привикли до нього.

Досі жадна звірина не вміє користати з вогня, і всі вони бояться його. Вогонь — найкращий спосіб проти хижих звірів і проти холоду. Звірі живляться лише сирою поживою. А люде, навіть найдикіші, вміють пекти й варити.

Ми всі тепер так привикли до вогня, що без нього не можемо жити. А були часи, коли всі люде на землі жили без вогня. Навіть літ двісті тому деякі дикі племена ще не знали, що таке вогонь. Тепер люде всіх племен і народів уже знають вогонь. Але десятки тисяч літ тому вогня ще ніхто не знав. Адже за найдавніших часів люде були дикіші, ніж теперішні дикуни. Про це можна довідатися з ризкопів дуже старих печер, в яких колись жили люде по різних країнах. В цих печерах, глибоко в землі, знайдено рештки людського господарства, наприк-

лад кам'яні ножі, сокири, кістки різних звірят. Усе це було покрите грубою верствою намулу, але і в цьому намулі теж знайдено рештки по людях. Ясно, що намул громадився в печері через дуже довгі часи, можливо, тисячі літ. Найдавніші верстви намулу лежали на споді, бо новіші осідали вже на них. І ось що зауважено: в долішніх верствах землі ніколи не знаходили навіть слідів угля. Відомо, що вуголь не гние і тому може переховуватися цілі тисячі літ. Коли-б він був між найдавнішими людськими рештками, він переховався би аж до наших часів — і переховався би краще, ніж кістки. А коли його не знайдено в найдавніших рештках, то це значить, що люде тих часів, з яких дійшли ці рештки, обходилися зовсім без вогня.

Яким же способом людський рід перестав боятися вогня і навчився добувати його по своїй волі?

Щоб навчитися добувати вогонь, на це треба було багато тисяч років. Годі докладно сказати, в якій країні це вперше сталося. Треба думати, що насамперед привикли до вогня ті людські племена, що жили недалеко від вульканів, цеб-то огневих гір. З цих гір під час вибуху тече огнева лява, інакше кажучи плинний, страшенно гарячий камінь. Потоки цеї ляви часом бувають на кілька кільом довгі, кілька сотень сяжнів широкі й досить глибокі. Коли лява застигає, на ній твориться тверда кора. Лява твердіє швидко лише зовні, а в середині вона ще довгий час лишається горячою. Коли взя-

ти палицю й пробити нею кору, палиця запалиться. Таким способом добувають вогонь деякі дикуни.

Крім того від гарячої ляви запалюються всі дерева, що стрічає лява, як тече, на своїй до-

Як добувають вогонь Індіјці.

розі. Від цього часом повстають лісові пожежі. А такі пожежі можуть часом тягтися цілі місяці. За такий час їх перестають боятися навіть малги, не те що люде. Не диво тому, що люде, які жили недалеко від огневих гір, могли привикнути до вогня, перестали його боятися й навіть почали користати з нього.

Але вогонь появляється на землі також від

інших причин. Наприклад, від великих блискавок теж запалюються дерева й ліси. Це буває також в таких країнах, де нема огневих гір.

Але з чого почалося добування вогня штучним способом? Воно почалося з його переховування. Спочатку ніхто зовсім не добував вогня, а всі, кому він був потрібний, просто заховували, підтримували його. Бувало і досі буває у диких племен, що люде скрізь носять його з собою. Коли різні племена розселилися по землі, вони поширили разом звичай переховувати вогонь. Це стало правилом. Такий звичай почали уважати навіть священним, бо користь від вогня швидко всі зрозуміли. Зате уважалося за велике нещастя, коли вогонь випадково згасав, наприклад від дощу або вітру. І дійсно, це було дуже велике нещастя для людей, які ще не вміли добувати вогонь. Адже він ратував від холоду, від темряви і від хижих звірів. А за давніх часів їх водилося дуже багато — далеко більше, ніж тепер.

Добування вогня почалося з дуже простих, але тяжких способів. Цих способів і досі уживають деякі дикуни. Наприклад, бере дикун сухий кавалок дерева, ставить на нього суху паличку й починає її швидко крутити між долонями й крутить доти, доки паличка не нагріється й не запалиться. Розуміється, крутити її треба дуже сильно й швидко, і не кождий потрапить це зробити. Щоб робота йшла краще, дикуни Ескімоси придумали намотувати на паличку мотузок. Долішній кінець

дикун натискає на кавалок сухого дерева, горішній притискає до своїх зубів, а на кінці мотузка тягне раз правою, раз лівою рукою. Через це паличка крутиться, нагрівається й нарешті показується вогонь.

Інші дикуни роблять так: вони беруть поліно

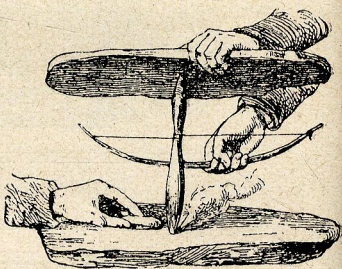
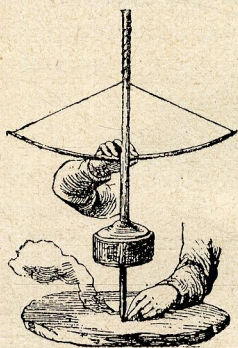
Добування вогня сверлом з ременем.

м'якого дерева, кладуть його на землю під коліна, потім беруть паличку твердого дерева, ставлять одним кінцем на поліно й починають швидко й сильно терти. Від такого тертя робиться ніби рівчак, а в глибині його потроху збираються розпалені частинки обвугленого дерева. Треба лише кинути туди трохи сухої трави або моху, й вони запаляться. Але на це треба витратити чимало часу й сили.

А ось як добувають вогонь австралійські дикуни й Маляйці. Вони беруть бамбусову тростину,

розколюють її здовш і пилюють одним кавалком другий, пилюють швидко й сильно, поки не нагріється й не запалиться триння.

Ріжні дикі племена мають ще інші способи добувати вогонь. Наприклад, дикуни Огневої Землі добувають його так. В їх країні стрічається залізна руда; кавалки її часто валяються на землі між камінням. З цієї руди дикуни пробували виробляти собі різні знаряди — наприклад молотки й сокири. Для цього вони брали кавалки руди й починали

Добування вогня сверлом з луком.

оббивати її кавалкам твердого крем'я. При сильних ударах з руди вилітають іскри, а від них може запалитися часом сухий мох, коли він лежить поблизу. Це дикуни мусіли кінець кінцем зауважити і так навчилися викресувати вогонь з залізної руди. Инакше кажучи, вони винайшли **кресало**. Треба думати, що кресало винайдено в багатьох

країнах. Такий спосіб добувати вогонь далеко кращий і лекший, ніж тертя деревом. З часом кресало поширилося по всіх країнах, де лише жили люде. Лише сірники, які вигадано в 1833 році, поволі витіснили кресала з ужитку.

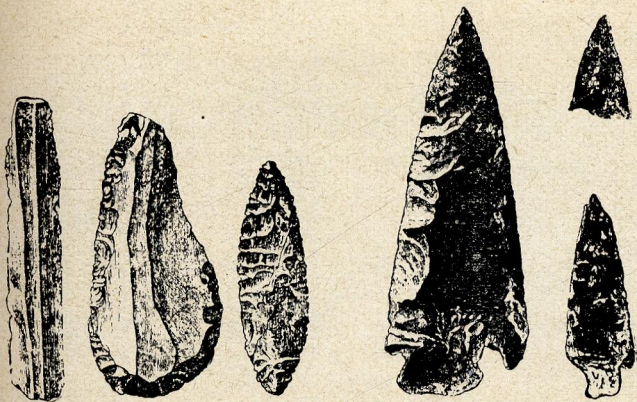
Таким чином вогонь став покірним слугою всього людського роду і полекшив людям їх життя. З того часу й почалося справжнє людське життя, а звіряче скінчилося на завсіди.

4. Історія зброї й знарядів.

Вигадування знарядів почалося ще в стародавніх, звірячих часах.

Мандрівці оповідають, що навіть малпи ужи-

Знаряди з каменя.

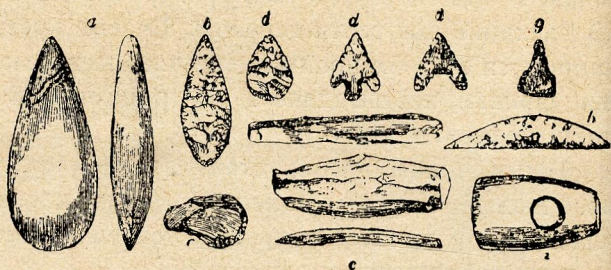

Оббивані камені.

Вістря списів.

вають знарядів. Наприклад, в Африці водяться досить великі малпи, що звуться павіями. Коли на

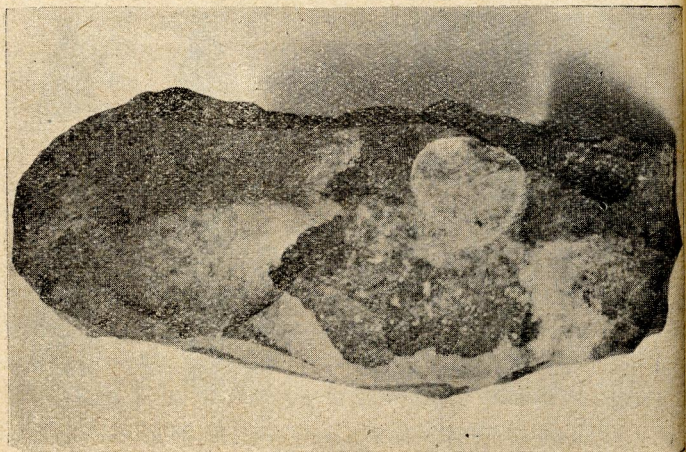
Знаряди з каменя.

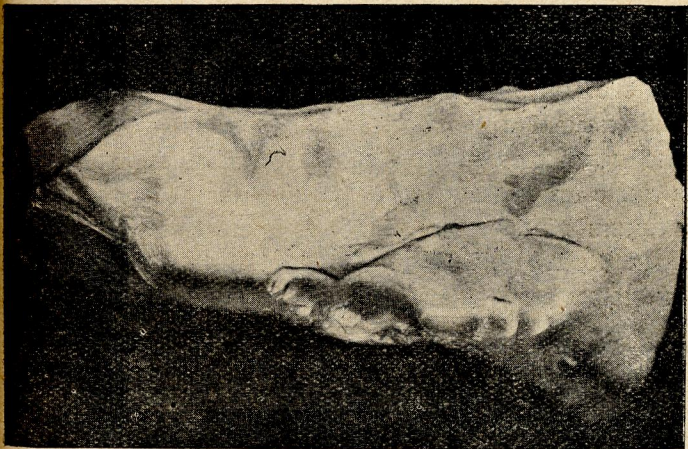
Вигладжені камені (означені на малюнку буквою а).
Оббивані камені (означені буквами b, c, d, f, g, h, i).

них нападають вороги, павіяни стараються утікти
на який небудь горбок і звідти кидають камінням.

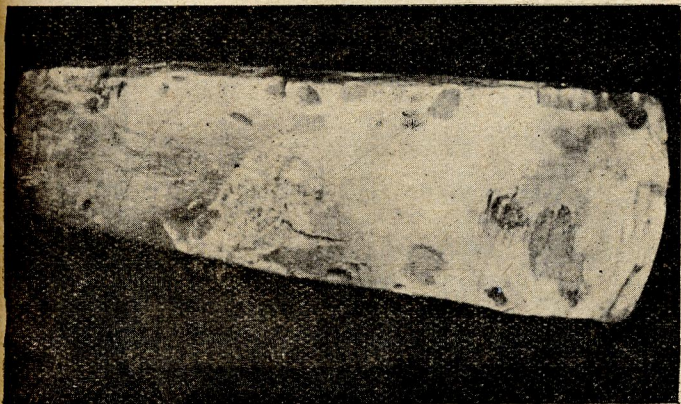
Знаряди могли придумати лише такі істоти.

Початок оброблення сокири:
згруба оббита каменюка.

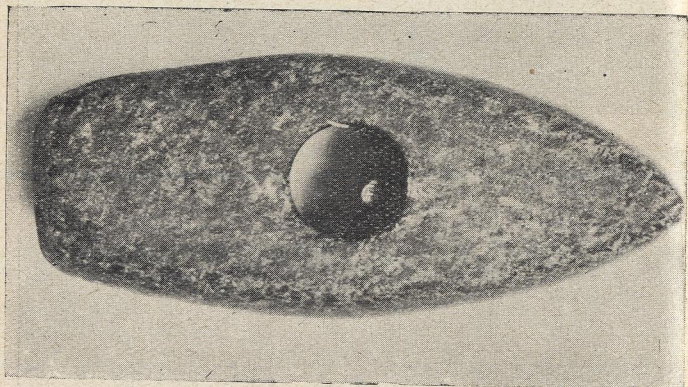

Дальше оброблення сокири:
готова оббивана сокира з вигладженим лезом.

Сокира, вигладжена на цілій поверхні.

що мали досить мозку. Такими істотами й були найдавніші люде. Вони почали спочатку вишукувати відповідні камені, а потім оббивати камінь каменем, щоб краще приноровити його до руки. Такі камені зі слідами дуже грубого оббивання знайдено по різних країнах; скрізь лежали вони в дуже старих верствах землі. Учені докладно дослідили ці верстви й побачили, що вони утворилися багато десятків тисяч літ тому. Значить, ось як давно навчилися люде оббивати камені.

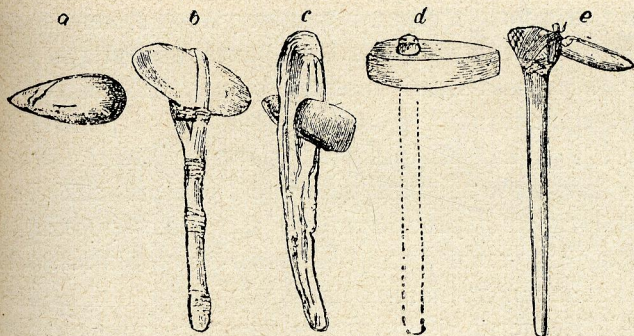
Вигладжена сокира з просверлованою діркою.

(Всі зображені сокири походять з Овруцького повіту на Волині і знаходяться в Музею Наукового Товариства ім Шевченка у Львові).

З часом, тисячі літ пізніше, люде навчилися ще краще оббивати камінь, навчилися навіть вигладжувати його й сверлувати. І дійсно, такі кращі вироби скрізь знайдено в новіших верствах

землі. На малюнку (стор. 90) показано камені найдавнішої людської роботи. А на іншому малюнку (стор. 91) показано камені пізнішої ро-

Історія молотка.

На цьому малюнку показано, як з простого каменя поволі вигадано молоток.

Історія меча.

На цьому малюнку показано, як з каменя з часом вигадано меч.

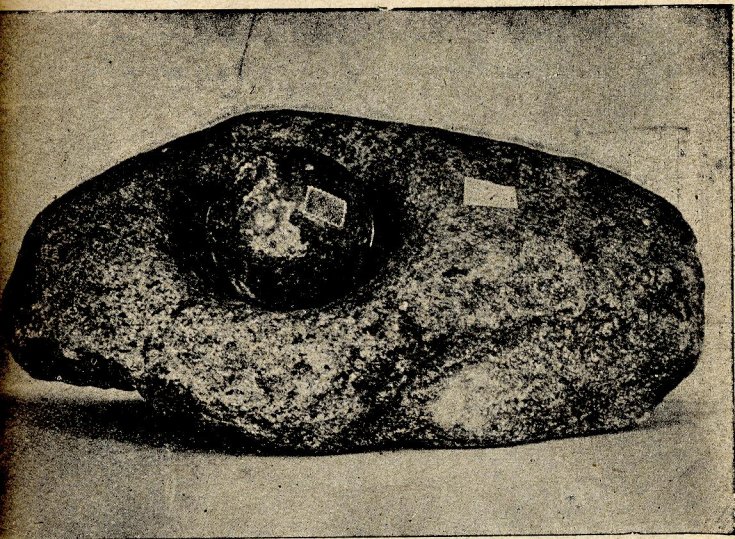
боти. Ці вже дуже добре зроблені. По них видно, що виробляли їх зручні робітники, що мали вже добру навичку до такої праці. Новіщі камені ще краще вироблені, вони вже не лише оббиті, але й гарненько вигладжені. Крім того старі камені всі були без дірок, а серед новіщих уже є камені з просверлованими дірками. Ці дірки зроблені для того, щоби можна було всадити ручку. Камені без дірок прив'язувано до ручок. Так і досі робить багато дикунів по різних країнах. Деякі дикуни роблять собі знаряди не лише з каменя, але також з кости та дерева. З цього матеріялу робили також стародавні люде, але з цих виробів мало що заховалося до наших часів.

Не легко було людям вигадати такі знаряди, як сокира, молоток, ніж. Так само не легко було їм вигадати пращу, спис, лук. Ось наприклад, як вигадано віз. Почалося з дерев'яного валка, який підкладавано під тягарі, коли їх треба було пересунути. Щоби тягар не зсунувся з валка, почали середину валка робити тоншою; ніж кінці. Потім на таких валках почали робити основу з брусів, а на них ставити щось ніби скриню без верха. Потому до такої скрині додумалися міцно прироблювати валки. Роблено це за помічю окремих обіймів, в яких валок міг свобідно крутитися. Потроху з цього валка вийшла вісь з двома колесами, що міцно на ній сиділи. Ці колеса крутилися разом з вісю. Лише далеко пізніше почали робити так, щоб колесо було рухоме, а вісь нерухома.

5. Історія млина.

А ось яким способом вигадано млин..

Найдавніший млин — це просто два камені, які положено один на другий. Між ними кладуть

Жорна з камяної доби на Україні, з кулистою зернотеркою, для якої вижолоблено відповідне місце. Знайдено їх в Овручі на Волині.

(З Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

зерна й розтирають їх. Дикуни Готентоти в Африці й досі ще уживають такі млини. Такі млини дійшли до нас з дуже давніх часів; знайдено їх глибоко в землі.

Для великих млинів почали брати великі ка-

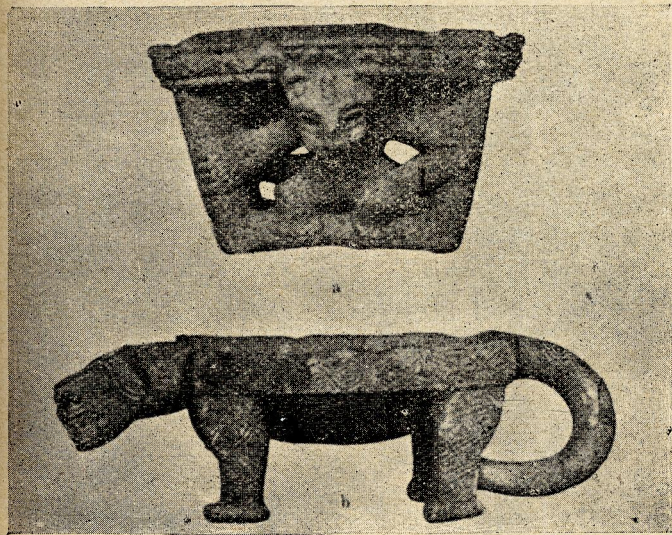
мені, а щоб їх було легше крутити, до них почали приробляти ручку. Дуже великі камені може повертати не один чоловік, а кілька. Щоб вигідніше було обертати, вигадано горішній камінь робити, як коло і ставити його сторч.

Жінка Муринка розтирає зерна між двома каменями.

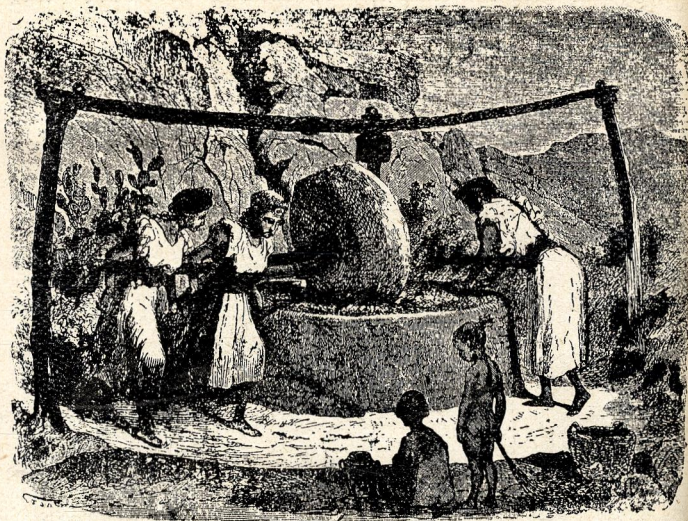
Цілі тисячі років у багатьох країнах працювали такі млини з каменними жорнами. Спочатку жорна крутили раби; потому крім людей почали уживати ще домашню худобу — ослів, волів, коней. Але й на цьому справа не спинилася. Придумано спосіб, щоби жорна порушували не люди й не худоба, а вода або вітер. Так повстали вітряки з крилами й водяні млини з колесом. А потім

повстали парові млини, де жорна обертає сила пари. Нарешті почали будувати такі млини, які порушуються електричною силою. Ось як з двох

Зернотерки з острова Костаріки, викопані із землі; горішня (а) — округла; долішня (в) — чотирьохкутна і зображує ягуара. Висота 12 і 10 сантиметрів.

простих каменів до розтирання зерен, зі звичайної зернотерки з часом вийшов сучасний електричний млин. Годі сказати, хто вперше вигадав млин. Мабуть вигадано його в багатьох країнах.

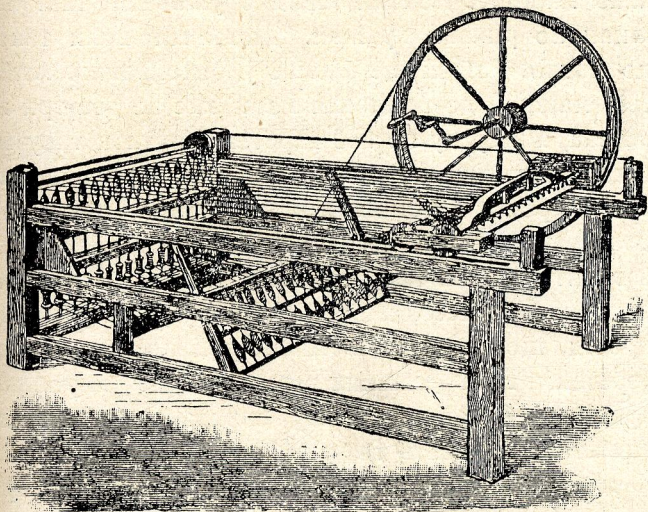
Ручний млин у Кабілів (в північній Африці).

6. Історія машини до прядення.

Оповімо тепер, як вигадано машину до прядення. Спочатку люде волокно й вовну сукали руками, і лише пізніше вигадано веретено. Невідомо, хто й коли його вигадав. Сталося це дуже давно — багато тисяч років тому. З того часу й до недавнього міліони людей уживали лише веретено. Лише років 500 тому почали на горі веретена приробляти деревляне колісце, бо тоді веретено крутиться швидше й рівніше. Але людей ставало з часом більше, й попит на одєжу все зростав. Треба було навчитися ще швидше пряди.

Років 450 тому вигадано замість колісця надівати на веретено окрему дерев'яну шпульку, а нитку на неї вести через окремий дротяний гачок. Крізь цей гачок просунута нитка, що йде до веретена. Гачок не дає нитці заплутуватися. Через це прядження йде при такому веретені далеко швидше й легше.

Незабаром однаке й цього показалося мало, бо попит на пряжу все зростав. Тому почали вигадувати все нові поліпшення. Наприклад, один Німець приробив до веретена колесо, щоб кру-

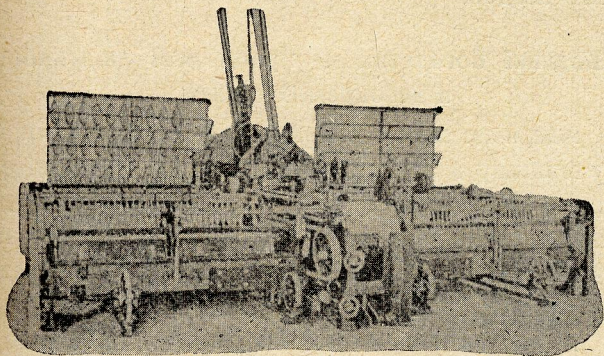
Прядильна машина Джені.

тити веретено не руками, а за помічю колеса ногами. Звали цього Німця Йоган Юргенс. Це був звичайний селянин, що займався мулярством, але він був чоловік розумний і вигадливий. Але й на

цьому справа не спинилася. Почали приладжувати до веретена не одно, а два колеса, далі почали приладжувати відразу два веретена. Але й такий варстат з двома веретенами був лише початком справи. Минуло трохи часу, і в Італії появилися варстати до прядження з кількома веретенами. Один такий італійський варстат привезено до Німеччини. Тут знайшовся один винаходець, Фавль на ім'я. Він ще більше удосконалив італійський варстат до прядження, зробив з нього вже справжню машину. Почали швидко уживати такі машини по різних країнах. Дісталися вони також до Англії. Там їх ще більше удосконалили. Англійські машини до прядження мали вже не два-три веретена, а відразу по 250 веретен. Крутити таку машину люде вже не могли. Тоді приладили до машини провід з реміня й злучили його з великим колесом — топчаком. На топчак почали ставити й ганяти коней. Коні крутили топчак, від нього крутилося колесо, а від колеса рухався ремінний провід, що порушував машину й крутив усі 250 веретен. Така машина ще швидше виробляла прядиво. Але й на цьому справа не спинилася. Літ сто п'ятьдесят тому в Англії жив ткач, Джан Харгрівс на ім'я. Він вигадав таку машину до прядження, що робила дуже тонку й міцну нитку, а разом дуже швидко працювала. На кожній такій машині крутилося відразу 120 веретен, а щоб обслужити її треба було лише одної робітниці. На цій машині працювала спочатку дочка Харгрівса, Дженні (Гануся) на ім'я, тому й машину

цю названо Дженні. Машина ця дуже швидко поширилася.

Та швидко її ще поліпшили. Знайшовся другий Англієць, Аркрайт на ім'я, що вигадав ще кращу машину. Його машина могла заразом і витягати і крутити й намотувати нитку і до того без перерви, не перестаючи. Аркрайт так приладив свою машину, що її могло крутити млинське колесо. Тому машину Аркрайта почали називати

Сучасна прядильна машина.

„ватер-машиною“, цеб-то водяною машиною. Років п'ять пізніше вигадано нову величезну машину — вона обертала на раз не сто, не двісті, а тисячу веретен. А для догляду над нею потрібний був лише один робітник. Значить, вийшло так: все, що давніше робили **люде**, тепер почала робити **машина**. Вона заступила відразу багатьох робітників. За цим винаходом пішли ще інші, поки не повстала теперішня машина до прядення. Це ве-

лика й дуже складна машина, як це можна бачити на малюнку. Вона може в один день виробити стільки пряди, скільки за давніх часів не могло би виготовити й три тисячі ткачів за цілий місяць. В цій машині кожна частинка, кожне колісцячко, кожна шрубка докладно пасують до себе. Їх вигадували різні люде — одні в Англії, другі в Америці, треті в Німеччині і т. д. Коротко кажучи, над вигаданням такої машини працювало дуже багато людей.

7. Людські богатства — праця всієї людськості, а не окремих людей.

Але й це ще не все. Адже щоб збудувати велику машину з заліза й сталі, потрібні окремі фабрики й майстерні. Потрібні копальні, з яких добувається залізна руда й кам'яний вугіль. Ще потрібні залізниці й пароплави, що можуть перевозити такі машини в різні країни.

А до того, щоб копальні, фабрики й заводи могли працювати, теж потрібні різні машини. А їх теж треба було вигадувати й виробляти; і їх придумано тим самим способом, як і машину до прядення. Над кожною працювало дуже багато людей різних країн і в різних часах. Але інша річ вигадати машину, а інша річ зробити її. Над виробом кожної машини теж мусить працювати дуже багато людей. Але робітники по фабриках та заводах мусять їсти й пити, взагалі мати все потрібне до життя. Хтось мусить готувати для них усе це, поки вони працюють по фабриках та заводах над

виробом машин. Треба, щоб хтось на них землю орав, збіже сіяв, збирав його і молотив, хати будував, одержу шив. Значить, і ці люде посередньо помагають будові машин.

Та й це ще не все. Щоби вигадати хоч найменшу шрубку для машини, треба мати знання. Машину можуть збудувати лише люде, що знають, як її будувати, а для цього треба знати багато наук і умілостей. І справді, як будуються машини? Насамперед для них робляться окремі креслення. Кожда машина має своє креслення. На ньому показана довгість, ширина й витривалість кожної найменшої частинки даної машини. Зробити все це дуже не легко. Для цього треба бути вченою людиною, механіком, інженером. Треба крім того на досвіді випробувати тривалість матеріалу. Цього і вчать по різних технічних школах та політехніках. Там кожний ученик протягом кількох літ мусить докладно вивчити двадцять-тридцять різних наук. А над кожною наукою працювали цілі покоління учених різних країн і народів. Як би не було цих учених, не було би й машин. А щоб навчитися якої одної науки, треба розумітися й на інших, треба мати умовий розвиток, розуміння, уміння, як слід думати й пильно на все уважати. Коротко кажучи, треба бути не лише спеціалістом, але взагалі освіченою людиною. А освіта, цеб-то різні науки й умовий розвиток — це діло багатьох мільонів людей, що тепер живуть і жили перед нами.

8. Праця, капітал і богатства людськості.

Але з одним лише знанням та науками все ж годі збудувати машину. Щоб її збудувати або купити, для цього потрібні гроші й навіть великі гроші. Велика машина до прядження коштує кілька тисяч доларів. А щоб збудувати й оборудувати фабрику до прядження, треба мати сотні тисяч, а може й мільон. Такі великі капітали мають тепер лише невелике число богачів-власників.

Чому ж і звідки бере фабрикант ці гроші? Головна суть справи тут в тому, що на фабриканта-хазяїна працюють сотні й тисячі робітників і своєю працею дають йому великий дохід. Адже кождий фабричний товар виробляється руками робітників; як би не було робітників, не було би й товару, а значить і доходу. Але чистий дохід не ділиться між усіма, хто працював; його одержує лише хазяїн, бо він є власник фабрики. Адже фабрика і все, що в ній — це його власність, а робітники й урядовці — це його наймити. Тому на користь хазяїна йде дохід, хоч сам він не працює. Робітники за свою працю одержують лише за робітну плату. При таких порядках одні люде можуть зовсім не працювати, а все ж бути богатими; зате інші люде можуть працювати понад міру й жити все життя в убожестві; одні люде можуть мати величезні фабрики, а інші мозолисті руки. Дохід кожного власника одержується через те, що хазяїн лишає на свою користь весь чистий дохід від праці робітників. Наприклад, на діди́ча, великого земельного власника працюють аренда-

тори й наймані робітники; на банкіра — капіталіста працюють ті, кому він позичив на процент гроші, працюють промисловці, фабриканти, а на них — знову робітники.

Ось, значить, при яких порядках працюють тепер великі машини: з одного боку тут тисячі й сотні тисяч робітників-наймитів; з другого — великі власники-хазяї, а з ними банкіри, капіталісти, купці й багато інших. Такий тепер лад усього суспільного господарства, при якому працюють великі машини. Але й цього ще мало. Щоб охороняти лад, цеб-то власність і хазяїв-власників, кожда держава має поліцію, суди, військо, закони і уряди.

9. Що значить людська культура?

Ось який лад суспільного життя встановився поволі разом з винаходом машин. Цей лад має багато доброго, але також дуже багато лихого, несправедливого.

Цей лад, цеб-то наші установи, закони, звичаї, науки, умілости, багатства, все наше матеріяльне й духове життя, яке витворили люде, що переробляють на свій лад природу, — це й є наша **культура**.

Культура — це значить по нашому **оброблення**, — оброблення, перероблення природи на людський лад.

Значить, виходить так. Над **вигадкуванням** кожної машини працював не один чоловік, а тисячі людей різних країн та народів. Над **будо-**

вою кожної машини теж працювали десятки, сотні, а може й мільйони людей. А щоб такі машини могли тепер існувати й працювати, потрібний особливий уклад цілого нашого життя, окремі суспільні державні порядки, окрема **культура**. Ця культура — все одно що машина: вона має багато своїх потреб, подібно як машина коліс. А потреба за потребою, як колесо за колесо, теж чіпляється. Культура оточує нас з усіх боків; ми живемо серед неї від колиски до могили.

А дикуни й інші племена та народи мають свою культуру, свій уклад життя, свої улаштування; вони мають свої потреби. Лише їх життя далеко простіше від нашого й потреб менше.

Як же повсталася й уложилася вся наша теперішня культура? Як від дикого, темного життя дикунів люде дійшли до теперішнього свого стану, — до величезних машин, до залізниць, до літаків?

Усе це вироблялося дуже поволі, сотнями й тисячами літ. З величезними труднощами люде переходили від знаряддя до знаряддя, від поліпшення до поліпшення, від машини до машини. Їх штовхала **потреба**, треба знайти нові засоби в боротьбі за своє життя. А кождий новий знаряд, який вони винаходили, давав їм нові сили, посилював їх все далі й далі.

Так і складалася поволі наша культура. Так поволі розвивалося й удосконалювалося наше життя.

Розділ четвертий.

ЯК З ЧАСОМ ЗМІНЮЄТЬСЯ ОБСТАНОВА ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ.

—О—

1. Історія людської поживи. Боротьба з голодом.

Кожному відомо, що голод — річ дуже погана. Навіть звірі працюють, щоб здобути поживу, заспокоїти голод. Вибирати не доводиться: або працюй, добуваючи поживу, або здохай з голоду. Наприклад, малпи працюють без перестанку: вони лазять по деревах, збирають овочі, вивертають каміння, ловлять жуків, коротко кажучи, роблять безліч усяких рухів, щоб лише заспокоїти свій голод.

Та праця буває різна. Одна річ — руку простягти й зірвати який небудь овоч, а зовсім инша річ попрацювати для добування поживи наперед, на запас, на будучі часи; наприклад власними руками посадити овочеве дерево та й чекати кілька літ, поки воно виросте й дасть овочі, а тим часом доглядати за ним. Оце справжня праця. Малпи так працювати не вміють, на це у них не вистарчає розуму. Не вміє цього також багато дикунів.

Десятки тисяч років тому всі люде їли, як і звірята, лише те, що попадалося їм під руки

вже готове. Ніхто не сіяв, не орав, не жав. Люде, як малпи, лазили по деревах, збирали різні овочі, витягали яйця з пташиних гнізд, ловили гусінь та жуків і їли їх. Так і досі роблять різні дикуни. Людські зуби так уладжені, що ними можна і жувати й розривати поживу: людина — істота дійсно всеїдна. Дуже багато дикунів живиться тепер головню овочами різних ростин, що ростуть в їх країні. На всіх людей не вистало би м'ясної поживи. А тисячу або дві тисячі літ тому на землі народу жило далеко менше, ніж тепер, лісів і пустинь було більше, звірів і птахів було більше; тому було легше, ніж тепер, добувати поживу мисливством. Наприклад, тисячу літ тому вся північна частина української землі була поросла густими лісами; коло самого Київа водилися дикі бики й кабани; безліч різної дичини було також в лісах Німеччини, Франції й інших країн. Тоді чимало людей жило з мисливства. Ще легше було жити з нього кількадесять тисяч літ тому. Тоді люде ходили на кабана й медведя ще з кам'яними сокирами й списами. Та вже багато тисяч літ тому люде їли не саме м'ясо, але також дикі ростины, овочі й коріння. Це була навіть головна пожива людей, поки вони не вигадали кам'яних сокир та інших знарядів для полювання на звірят.

Особливо багато різних їстівних ростин є в горячих країнах. Є там, наприклад, великі дерева, пальми, які кожного року дають дуже багато їстівних і поживних овочів. Такі, наприклад,

пальми сагова, кокосова, пальма дум. Ця пальма що року дає понад двіста поживних орехів, кожний такий великий, як помаранча. Ще росте в багатьох гарячих країнах окреме дерево, яке називається „хлібовим деревом“. Його овочі великі, як кавун, і дуже поживні. З цих овочів можна жити цілий рік, бо дерево весь рік родить нові овочі. Хлібове дерево для дикунів на правду можна назвати „деревом життя“. Годі й вичислити всі їстівні рослини. За всіх часів люде живилися найбільше рослинами, а не мясом. Та дикуни їдять взагалі все, що лише можна — слимаків, жуків різних, сарану й інших комахок. Побережні дикуни особливо багато їдять слимаків, а мушлі кидають на землю, так що протягом великого часу нагромаджуються цілі горби мушлів. Такі нагромадження мушлів знайдено на берегах Огневої Землі.

І ось що цікаво: такі самі нагромадження мушлів знайдено також в Данії, на березі Північного моря, тисячі кілометрів від Огневої Землі, а також по інших місцях. Ці горби з мушлів Данці називають „кйокенмедінг“, що значить „кухонні відпадки“. Такі відпадки знайдено в Англії, в Америці, в Австралії. Їх розкопали і в глибині знайшли вироби людських рук — з кости і з каменя. Значить, за давніх часів люде різних племен живилися так, як і досі живляться різні дикуни.

З стародавніх решток людської поживи видно, що люде вже тоді уживали багато риби. Зви-

чайно, не легко було їм ловити її. Але з решток тодішнього людського життя ми знаємо, що стародавні люде уміли виробляти з кости гарпуни й гачки, щоб ловити рибу. Далеко тяжче було людям полювати на звірів. Тому часто вони робили це цілими громадами — заганяли звірів у глибокі балки або в наперед викопані великі ями.

2. Людоїдство.

Як ми вже давніше згадували, в багатьох країнах глибоко в землі знайдено різні рештки від людей, що жили тисячі, а може й десятки тисяч літ тому. Наприклад, в одній стародавній печері знайшли рештки цілого бенкету, засипані на мулом. Тут було вугля від багаття, попіл, кістки різних звірят, розколені здовж і поперек кам'яними сокирами. А поруч цих кісток лежали людські кістки, теж розколені, й обгризені людськими зубами. З цих кісток можна довідатися, що в цьому місці колись бенкетували людоїди. Такі рештки людоїдства знайдено по різних країнах землі. Значить, людоїдами були колись усі люде, а деякі дикі племена лишилися людоїдами аж до наших часів.

Чому ж людоїдство аж до нашого часу задержалося на землі? Часом люде їдять людей лише тому, що вони не мають ніякої іншої поживи. Інші люде стають людоїдами не через брак поживи, а з любови до людського мяса: воно видається їм дуже смачним. Часом люде їдять людей не з голоду й не з лакомства, а щоб догодити

якому небудь зі своїх богів. Цей бог, на їх думку, вимагає від людей людської жертви.

Досі трапляються людодіди в Австралії, серед чорношкірих Мурунів Африки, серед Індіців у Америці. Траплялося людодіство років п'ятсот тому і в Європі підчас великих голодів. Дикуни Нової Каледонії часто розпочинають війну, щоб добути людського мяса. В Африці племя „Ніям-Ніям“ їсть навіть своїх небіжчиків.

Чому ж людина почала їсти людину, а не задовольнилася звірятами? А тому, що в найдавніших часах їй легше було вбити людину, ніж яку небудь звірину. А домашньої худоби люде не вбивали з тої простої причини, що довгі тисячі літ не було ніяких свійських звірят, а були лише дикі. І досі є племена, що не мають ніякої домашньої худоби, хіба лише псів.

3. Історія домашньої худоби.

Звідки ж узялися бики, коні й инша свійська худоба?

З розкопів стародавніх могил видно, що тисячі літ тому зовсім не було ніяких домашніх звірят. Але з часом люде навчилися присвоювати різні звірята. Спочатку це могли вони робити не з розмислу, а для забави. Ще й досі так робить багато дикунів. Вони ловлять не дорослих звірят, а маленьких і при звичають їх. Вони не мають з них ніякої користи, бавляться з ними; але коли був є голод, вони вбивають їх і їдять. Так мусі-

ли робити й стародавні люде. Значить, спочатку освоєні звірята були лише **живим запасом поживи**.

І до наших часів багато дикунів тримає псів лише для їх мяса. Років півтораєста тому дикуни Нової Зеландії розводили псів і годувалися ними. По інших країнах, у інших народів перше всіх інших звірят освоєно пса. Це видно також з розкопів: собачі кістки знаходяться разом з людськими в найдавніших могилах.

Головна ріжниця свійських звірят від диких полягає в тому, що вони можуть не лише жити в неволі, але також і плодяться в неволі. Багато різних звірят опинилося в неволі у людей, але мало які розмножувалися в неволі. З цього розмножування і почалося плекання свійських звірят.

Спочатку домашні звірята були такі самі, як і дикі, тільки були роджені в неволі. Але з часом, живучи коло людей, звірята з покоління в покоління почали перемінятися. Змінився їх вигляд, зріст, шерсть і навіть деякі частини тіла. І свійські звірята стали неподібними до диких звірят тої самої породи. Так сталося з багатьох причин — наприклад від переміни поживи, від переміни цілого життя. Цьому найбільше помагали їх господарі, люде: вони розділювали новонароджених домашніх звірят, відбирали тих, що були їм більше до смаку, а інших убивали.

Так і досі роблять наприклад з вівцями. Вибирають тих, що мають найкращу вовну до окремої череди. Від них родяться ягнята, що мають теж добру вовну. З цих вибирають знову

найкращих і так роблять протягом цілого ряду поколінь. Так повстає кінець кінцем нова порода овець з дуже доброю вовною. Так само роблять також свиноводи. Вони вміють викохувати такі породи свиней, що мають дуже багато сала. Все це робиться через добір відповідних свиней. Такий добір, часом свідомо, часом несвідомо, робили люде протягом тисяч літ зі своїми свійськими звірятами. Тому й повстала безліч різних пород цих звірят. Наприклад, в наших часах існує кілька сотень різних пород собак. Тепер налічується коло сорока різних свійських звірят. Ці звірята корисні для людей не лише тому, що вони їдять їх, а головню тим, що вони працюють на них, дають їм різні річі, крім мяса, наприклад, молоко, вовну, щетину, мед, шовк.

За помічу звірят люде дуже збільшили свою власну робочу силу, а крім того здобули собі нові засоби поживи. Потроху завівся звичай **умисно розводити** домашню худобу. Так повол повстало **скотарство**.

Та крім м'ясної поживи людям потрібний ще хліб, потрібні його запаси. Потрібні домашні **оброблені** рослини.

Хліб.

В наших часах люде найбільше живляться **хлібом**. Головна пожива майже всіх народів, які лише живуть на землі, це хліб — інакше кажучи, хлібові рослини. Наприклад, 400 мільонів Китайців і понад 40 мільонів Японців живляться головню

рижом; в полудневій Америці найбільше уживають кукурудзу, а в нас жито та пшеницю.

Яким же способом появились у людей збіжжіві рослини? Як і коли люде навчилися орати й сіяти? Довідатися про це можна ріжними способами, наприклад з розкопів старовинних могил, зі старих книжок та оповідань мандрівців, які на свої очі бачили життя й побут теперішніх дикунів.

Дуже багато дикунів і досі не вміють орати й сіяти. Але є й такі племена, що збирають собі зерна диких рослин на запас. Наприклад в горах горячої пустині Сахари живе темношкіре плем'я, яке майже не їсть мяса, а живиться овочами фінікової (дактилевої) пальми та зернами одної рослини, що росте в цій пустині. Жінки цього племені збирають зерна цієї рослини й роблять з них запаси. Але садити ці зерна вони зовсім не думають. До цього вони ще не додумалися, хоч як це легко видається на наш погляд.

В Америці є одно дике плем'я Індіюців, яке живиться насінням дикої рослини, яка зветься „індійським рижом“. Вони теж збирають зерна цієї рослини, але не вміють сіяти. Зрештою деякі дикі племена й не можуть нічого сіяти, бо їм доводиться мандрувати з місця на місце, й вони не можуть чекати, поки насіння зійде.

Але є в гарячих країнах такі рослини, що ростуть дуже швидко й дають поживні зерна. Така наприклад кукурудза. Червоношкірі американські дикуни давно навчилися сіяти її. Колись

ця хлібова рослина росла в Америці дико. Інші рослини не могли її заглушити, бо стебло кукурудзи виростає там за літо на цілий сяжень заввишки. Мешканцям гарячих країн зовсім не доводиться обробляти землю під кукурудзу: упаде одно зерно на родючий ґрунт, воно виросте само без жадного догляду. З цього й почалося рільництво. Воно почалося з кидання зерен без об-

Китайці орють землю, щоби сіяти риж. Орати треба по коліна в воді, бо риж є болотяною рослиною.

роблення землі. Таким способом почали сіяти кукурузу в Америці вже дуже давно. А в гарячих країнах Азії й Африки теж дуже давно почали сіяти рослину „сорго“. Ця рослина теж сходить дуже швидко й буває майже два сяжні висока. Вона дає такий добрий врожай, що одної рослини вистарчає на денне виживлення цілої родини.

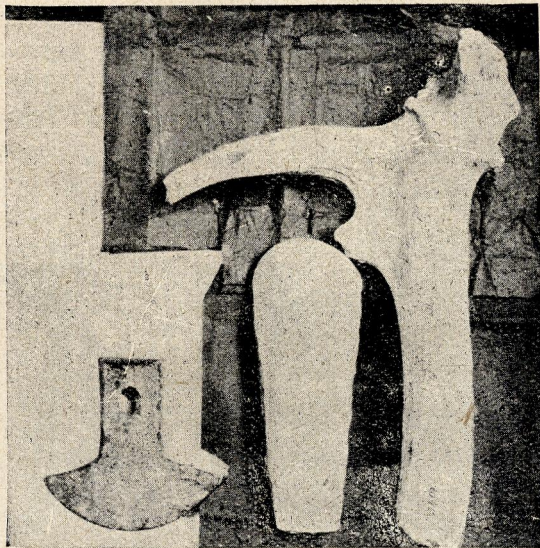
В Китаю, Індії й Японії рільництво мабуть почалося з сіяння рижу. Риж росте в воді, дає добрий урожай і не вимагає від чоловіка занадто великої праці. Крім того він є дуже поживний.

Крім рижу в Індії дуже давно почали сіяти ще просо. Ця рослина колись росла лише в гарячих країнах. Та минуло багато тисяч літ, і племена, що жили в гарячій країні, розмножилися. Стало їм тісно жити. Тому декому, хоч не хоч довелось переселитися. Довелось переселитися також в холодніші країни. Просо й тут могло рости, а риж ні. В холодних країнах люде знайшли дикі рослини, трохи подібні до проса. Це була дика пшениця, дике жито й дикий ячмінь. Люде почали й їх сіяти, бо зерна цих рослин дуже поживні.

Уміння сіяти це ще не є справжнє рільництво. Справжнє рільництво починається тоді, коли для засіву обробляється наперед земля. Можна думати, що насамперед навчилися люде обробляти землю багато тисяч літ тому в Єгипті. Головною рослиною Єгиптян була пшениця, та крім неї вони обробляли також ячмінь.

По сусідству з Єгиптом коло трьох тисяч літ тому була держава Жидів. Жиди в своїй країні теж сіяли пшеницю й ячмінь. В тих часах вони зовсім не знали ні жита, ні вівса; тому в цілій Біблії нема ані слова згадки про ці рослини. Старинні Римляне, дві з половиною тисячі років тому, сіяли лише просо, а у старих Греків в тім самім часі головною хлібовою рослиною був ячмінь.

Звідки ж узялося жито? Його принесли з Азії Слов'яне й Германці. Ці народи колись жили в Азії, а потім переселилися в Європу. Значить, жито появилось в Європі пізніше від пшениці. А ще пізніше появилвся овес.

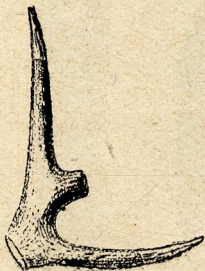

Сапи. Перша з правого боку з оленього рогу, знайдена в Голіградах. Друга кам'яна, знайдена в с. Ланівцях. Обі походять з камяної доби. Третя бронзова з бронзової доби, найдена в Полудневій Америці.
(З Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

Оброблення землі почалося кілька тисяч років тому. Почалося воно з того, що люде на-решті зауважили, що на м'якій землі рослини

краще сходять і ростуть, ніж на твердій. Коли вони це завважили, то почали умисно розмякшувати землю. Спочатку робили це руками за помічю звичайної палиці. Ця палиця це найдавніший рільничий знаряд. Його й досі уживають чорношкірі Австралійці та Бушмени. Ці дикуни викопують палицею різне коріння з землі. Індійці в Америці теж довгий час обробляли землю для засіву звичайною палицею. Спочатку вони робили ямки і в них кидали зерна кукурудзи. Так само обробляли землю й інші народи. Такий спосіб тримався у різних народів багато тисяч років.

Історія рільничого знаряду мотики.

Мотика Пешерейв
з оленього
рогу.

Мотика з пан-
церу черепахи.

Мотика племені
Батаків з остро-
ва Суматри.

Пізніше навчилися люде обробляти землю вже не простою палицею, а мотиками. Довгий час такі мотики робили з каменя — до палиці прив'язували оббитий і загострений кавалок каменя. Потім потроху почали робити мотики з заліза. Чорношкірі Африканці й досі обробляють землю

таким способом. Але є й такі племена, що вже вигадали деякі поліпшення. Наприклад, одно племя Індіців для оброблення землі приладжує до палиці не камінь, а гостру й міцну звірячу кістку, а саме лопатку оленя. З неї виходить уже справжня лопата. Нею далеко краще копати землю.

Є дикі племена, які дійшли ще до одного поліпшення: замість довгого ряду ямок для за-копування зерен, вони вигадали робити один довгий рівчак — борозну. Наприклад, в старих

Африканські Мурини обробляють ґрунт за помічю мотики.

книгах описано, як орали землю років п'ятьсот тому Перуанці, нарід, що жив у Полудневій Америці. Вони волочили по землі тяжкий стовбур, а на задньому його кінці вони приробляли попе-

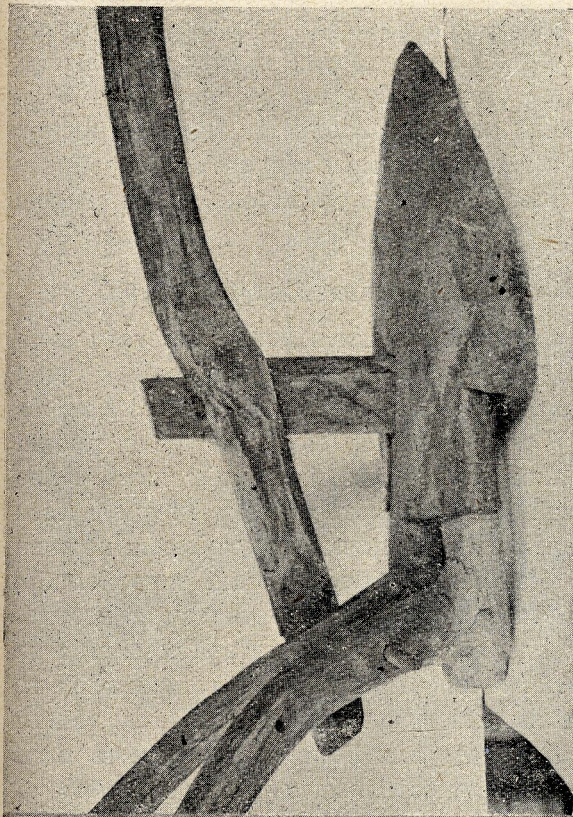
речний брус. Шість або вісім чоловік тягли стовбур по полю, а брус розгортав землю; тягар стовбура допомагав цьому.

З часом люде вигадали рало. Вигадано його по різних країнах. Після рала вигадано плуг. За давніх часів рало й плуг люде самі тягли. Убогі тягли на своїх плечах, а багаті уживали до цього

Мурини орють землю й обробляють її за помічю кам'яної мотики. Два з них тягнуть по землі гиляку, яка розгортає ґрунт.

рабів. Пізніше замість людей почали орати землю бики, коні, буйволи.

Дерев'яний плуг з 18 віку, знайдений в Галичині. Місце-
вість знахідки невідома.

(З Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

Ось яким способом появилось рільництво та скотарство на землі. Рільництво та скотарство допомогло людям боротися з голодом і забезпечило їм постійні засоби поживи. Поживи стало більше стало людей на землі, то довелося ріжним більше поживи, люде почали більше множитися, бо їм лекше стало добувати собі поживу. А як більше стало людей на землі, то довелося ріжним народам частіще стрічатися між собою, переймати від себе ріжні винаходи, а також думки, звичай й віру.

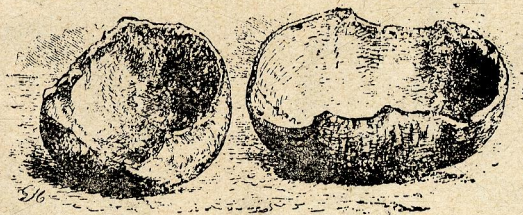
5. Готування поживи й виріб посуду.

Ось що може видатися дивним: багато людських племен уже давно уживало вогонь, щоб ратувати себе від холоду й проганяти диких звірів, а варити й пекти поживу люде все ще не вміли. Богато диких племен і досі не вміє цього. Але вже найдикіші люде вміють сушити й вудити мясо над вогнем. З цього й почалося готування поживи на вогні. Наприклад, бразилійські червоношкірі Індійці роблять так. Вони розкладають вогонь, вбивають коло нього в землю чотирі ломаки, а на них кладуть гияки з листям; на ці гияки кладуть мясо й таким чином сушать і вудять його. Інші дикуни роблять ще так. Вони настромлюють мясо на палицю, а палицю вбивають у землю недалеко від огня. Таким чином мясо нагрівається, але воно, розуміється, не печеться.

Богато дикунів не вміє також варити. Наприклад, не вміли цього давніше австралійські

чорношкірі дикуни. Один англійський мандрівець почав варити перед дикунами рибу в казані. Ті схотіли вкрасти рибу й сунули руки просто в окріп. Таким чином вони добре довідалися, що таке окріп, чого вони давніше не знали.

Люде швидше навчилися пекти поживу, ніж варити її. Бажаючи спекти мясо, люде диких племен кладуть його не на вогонь, а на розпалене каміння або закопують в гарячий попіл. Дикуни, що живуть на островах Великого океану, викопують ями, розкладають там вогонь і чекають поки дно й стіни цієї ями дуже розпаляться. Тоді вони вигрібають вугля, а в попіл закопують мясо. Іншим разом вони закопують цілу свиню, а щоб вона краще спеклася, кладуть у черево розпалене каміння.

Начиння африканського племені Ашантіїв, зроблене з людських черепів.

Спочатку люде варили поживу, не вміючи виробляти посуд. І досі різні племена дикунів не вміють виробляти посуд. Наприклад, Бушмени замість посуду уживають великі яйця великого птаха струся й порожні гарбузи, а інші дикуни

великі морські мушлі або розрубані людські черепи.

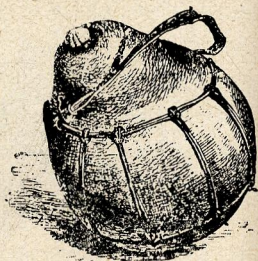
Деякі племена роблять собі посуд з кори або з якого небудь міцного дерева.

Посуд мешканців Огневої Землі. З лівого боку — плетений з трави; посередині — з рибячої кістки; з правого боку — з кори.

Дерев'яне та плетене начиння африканського племені Кафрів.

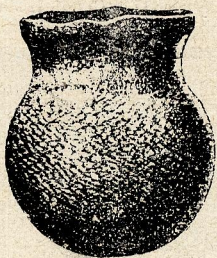
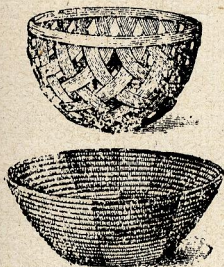
Начиння Кафрів зроблене з гарбуза.

Але посуд зі звичайного дерева або гарбуза годі поставити на вогонь. Тому деякі дикуни обмазують такий посуд глиною. Те саме роблять зі шкаралущою великих кокосових орхів. Це

й є найпростіший, а значить, і найдавніший людський посуд.

З часом люде додумалися плести посуд. Наприклад, Кафрі в Африці вміють плести такі щільні кошики, що в них можна наливати воду або молоко. Дикуни обмазують такий посуд глиною. Коли його поставити на вогонь, плетіння

Походження глиняного начиння.

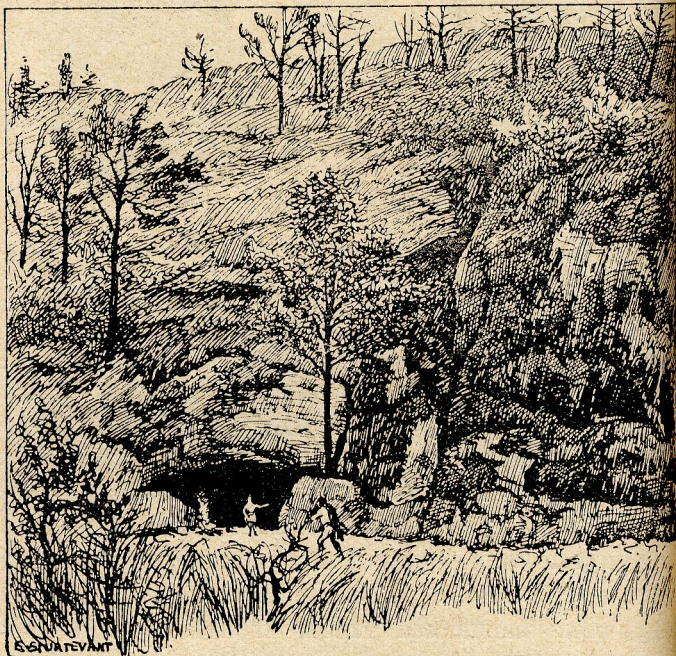
Плетені кошики (їх зображено на малюнку з лівого боку) спочатку обмазувано зовні або з середини глиною й ставлено на вогонь. Від вогня плетиво спалювалося, а глина випалювалася. Так повстало випалене глиняне начиння. Таке начиння і зображено на цьому малюнку з правого боку. На ньому ясно помітна відбитка плетеного кошика.

спалиться, а глина лишиться й обпалиться. Так повстав перший глиняний посуд. Пізніше люде навчилися ліпити посуд просто з глини. Спочатку посуд ліпили від руки, а пізніше видумали ганчарське колесо. Коли люде навчилися виробляти посуд, вони навчилися також варити в ньому поживу. Найдикіші народи роблять це таким способом. Вони ніколи не ставлять свій посуд на

вогонь, а наливають в нього води, кидають туди те, що хочуть варити, а потому беруть з вогню гарячий камінь і кладуть його в воду. Так роблять доти, поки не закипить. Це є найдавніший спосіб варення.

6. Боротьба з холодом.

Є на світі такі дикуни, що не вміють будувати ніякого житла. Живуть ці дикуни в теплих країнах, добувають собі поживу полюванням, ловлять рибу,

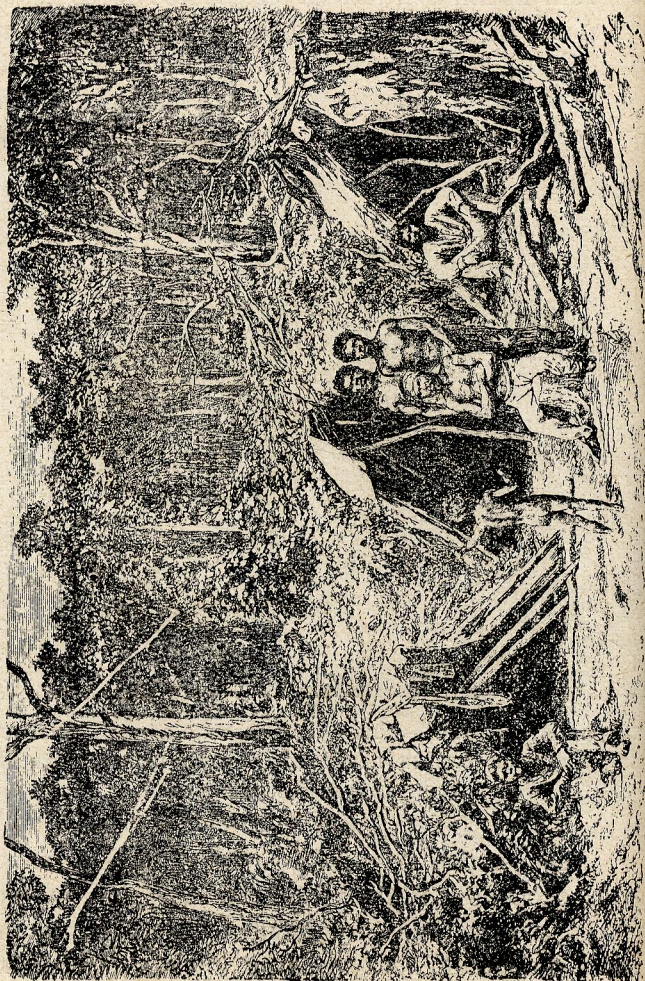
Вхід до печери, в якій мешкали люде кам'яної доби.

збирають овочі, коріння, ягоди. Вони мандрують по своїй країні з місця на місце, ночують, де доведеться. Так живуть наприклад чорношкірі дикуни Бушмени. В цьому вони нічим не різняться від малп. Коли стає холодно, вони вишукують яку небудь печеру.

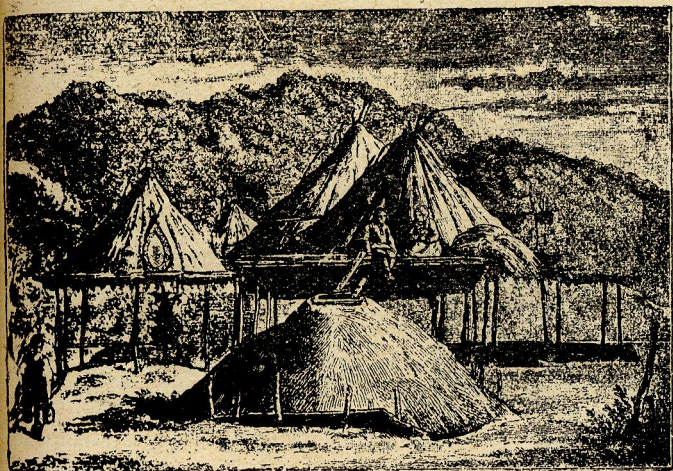
Найпростіше житло — печера. Південно-африканські дикуни, Бушмени сидять перед входом до печері. Два дикуни добувають вогонь.

Деякі чорношкірі дикуни будують свої житла таким способом. В тій країні, де вони живуть, ростуть окремі дерева — пальми з дуже великим листям — кождий лист сяжнів у два завдовжки й дуже твердий. Дикуни нарубують такого листя,

втикають у землю, лист поруч листа, а горішні кінці листів міцно звязують. Ось і готове їх житло.

Звичайно, в теплих країнах можна жити і в такому житлі. Але як бути дикунам у зимних країнах — там, де бувають снігові зими й великий холод? Цим дикунам доводилося й доводиться ховатися від холоду в ямах та печерах. Наприклад, так жили люде багато тисяч літ тому в теперішній Київщині. Про це дізналися ось яким способом. Недалеко від Києво-Печерської лаври над Дніпром

Літні та зимові житла Камчадалів: літні на стовпах, а зимові в землі.

обсипався беріг. На місці осипу відкрилася печера. Учені люде докладно розслідили цю печеру й побачили, що її колись викопали люде. На стінах пе-

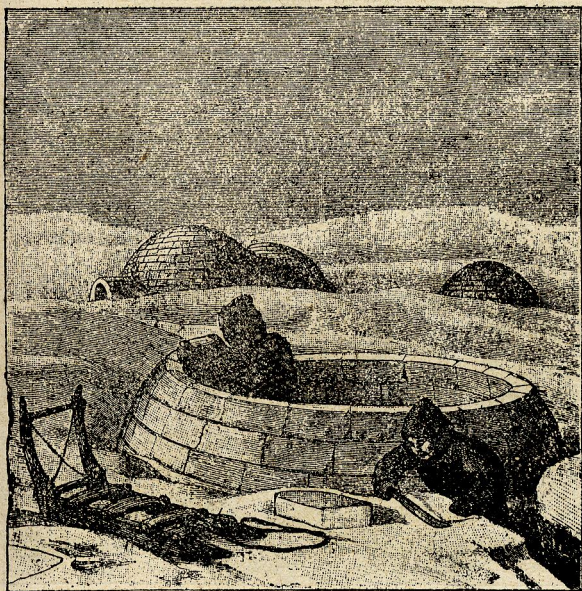
чері лишилися навіть сліди їх роботи кам'яними сокирами. Такі сокири, ножі й кістки знайдено на дні печери. Ця знахідка показала, що колись, багато тисяч років тому, люде на березі Дніпра будували свої житла подібно до того, як їх будують деякі звірі. Вони просто викопували собі нори в землі. Такі нори й печері знайдено в великому числі не лише на Україні, а й по інших країнах.

Мешкання Гренляндців: наліво літне, дерев'яне; направо, зимове, зроблене з каменя, колод та дернини.

Дикуни в Гренляндії будують собі житло так. Гренляндія країна холодна, земля там майже цілий рік промерзла, так що викопати яму дуже важко. Тому Гренляндці складають на рівному місці з каміння чотирьохкутну загорожу й діри

між камінням заробляють піском і землею. З гори на цю кам'яну загорожу вони кладуть стовбурі дерев і галуззя, а на це все накладають знову землю й муріг. Ось і готова гренляндська хата. В таких хатах живуть Гренляндці лише зимою, а на літо роблять собі інші хати з дерева та шкір — шатра.

Північно-американські дикуни, Ескімоси будують собі житло зі снігу.

Дуже багато різних диких племен уживають шатра, зроблені зі звірячих шкір. Такі шатра легко переносити з місця на місце. А це потрібно всім

племенам, що живуть головно з мисливства або скотарства: мисливці шукають таких місць, де є дичина, а скотарі шукають пасовищ для своєї худоби. Наприклад, американські Індіјці-мисливці живуть у шкіряних шатрах, а Кіргізи, що кочують в середньо-азійських степах, живуть у повстяних шатрах.

Середина хати Ескімосів, збудованої зі снігу. Родина Ескімосів коло домашнього вогнища.

Справжні хати й дома появилися у людей тоді, коли появилися хлібороби, нарід осілий, прив'язаний до своєї ріллі. Не відразу люде при-

викли жити таким життям. І досі не всі племена й народи живуть осілим життям.

Піклування про хату почалося з **огня**, і ось яким способом. Завдяки вогневі повстало у людей **домашнє вогнище**, цеб-то місце коло вогня, — перший захист для кожної людини. Навкруги такого вогнища збиралася вся родина. Тому за давніх часів родини рахували по вогнищам. Але вогонь додав також праці. Адже його треба підтримувати — докладати до нього дрів. А для цього треба що дня хмиз збирати та дрова рубати, довелося що дня працювати.

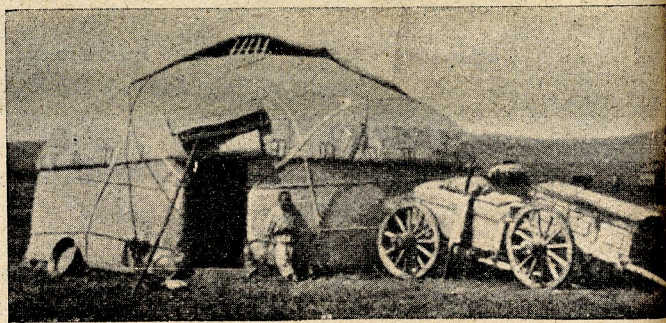

Табор кочових Туркменів у степу. На цьому малюнку видно, як ставлять юрти (шатра). Основа в них дерев'яна, а покривають їх повстями.

Хто-ж мав дбати про вогонь і працювати на нього — захищати його від дощу й вітру, постійно піддержувати його. Цею справою в давніх ча-

Колиби Готентотів поставлено колом. На малюнку показано, як Готентоти будують свої колиби. Вони забивають у землю гиялки, загинають їх і переплітають між собою. Поверха таку основу обтягають звірячими шкірами.

Шатро Кіргізів-кочовиків.

сах займалися лише жінки. Тому треба думати, що вони видумали також захист для вогня. Вони почали огорожувати його від вітру. З таких загород і виросла кінець кінцем справжня хата. Можна сказати, що хата виросла коло вогня і завдяки вогневі, а в хаті появилось вогнище, а на вогнищу — постійно гаряче вугля.

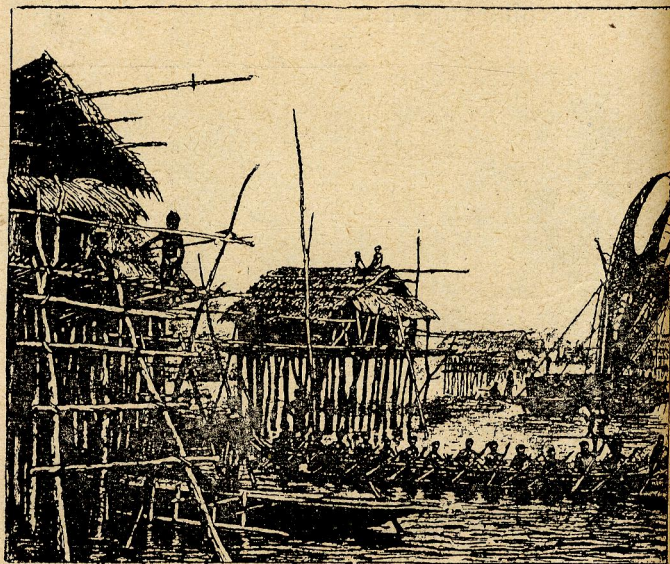

Будова хати на островах Самоа.

Але хата повстала не відразу. Спочатку вогнище робили не в самому житлі, а **коло** житла. Лише багато пізніше почали робити вогнище в середині хати. Були часи, коли всі племена мали звичай носити вогонь з собою під час усіх мандрівок. Коли люде навчилися будувати хати, а в хатах вогнища, тоді люде почали всяку здобич, вся-

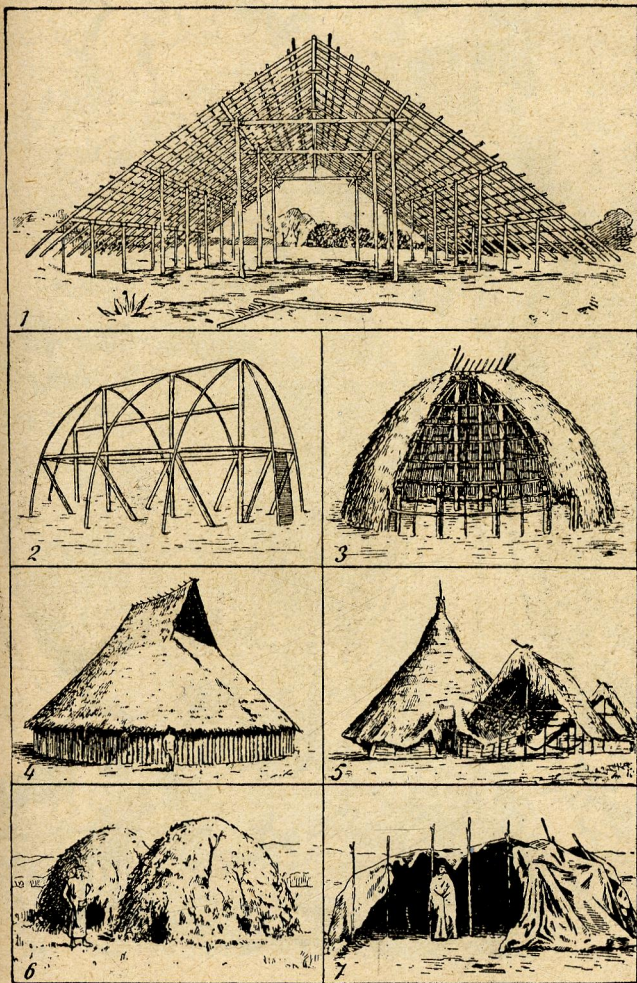
ке добро зносити до себе до хати, до свого вогнища.

Деякі дикуни вміють будувати дуже добрі дерев'яні хати. Є племена, що будують свої доми високо на деревах або на озерах, на ріках, просто

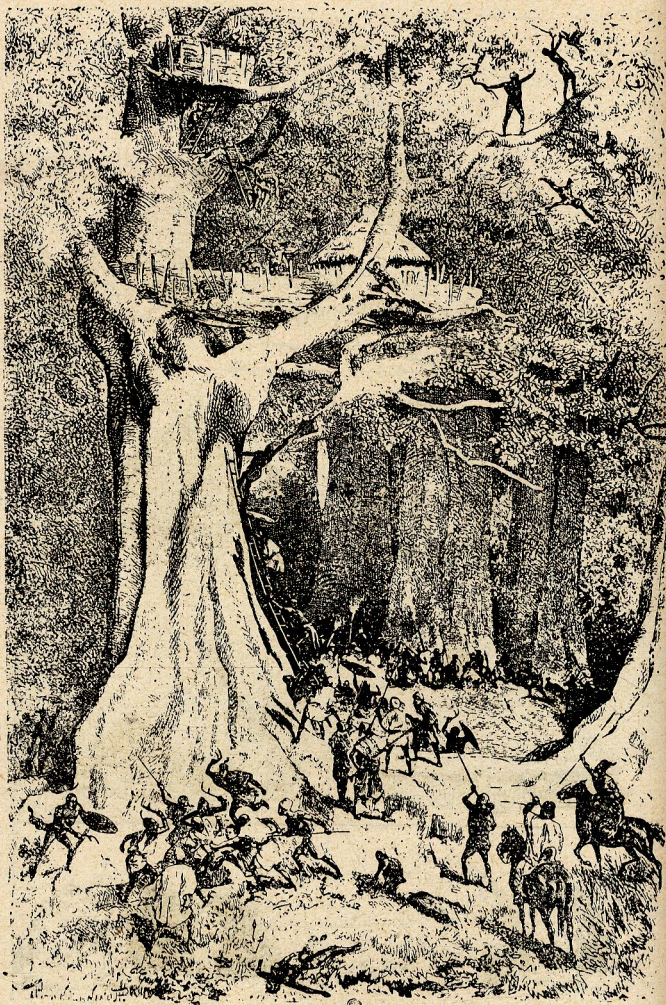

Будови на палях в Новій Гвінеї (в Австралії).

над водою. Для цього вони забивають у дно палі. Так досі живуть наприклад дикуни в Новій Гвінеї (в Австралії). Робили люде так також багато тисяч літ тому, щоби таким чином краще боронитися від усяких ворогів. Наприклад, колись у Швейцарії на багатьох тамошніх озерах були великі се-

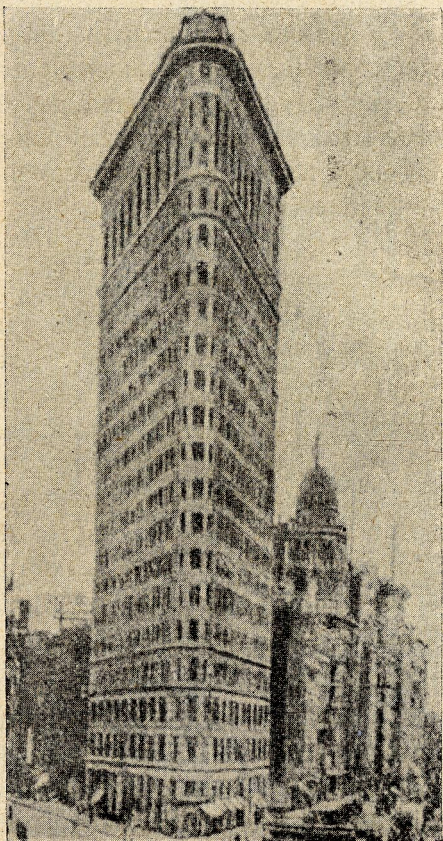
Ріжні будови південно-американських індіанських племен.

Мешкання африканських Муринів на деревах. На чорношкірих дикунів нападають торговці рабами — Араби.

лища, збудовані на палях. Рештки таких селищ заховалися під водою до наших часів.

Там, де не було лісу, люде навчилися будувати хати з каменя. Де не було каменя, там робили

Американський будинок у 23 поверхи (в Америці є будинки також на 65 поверхів).

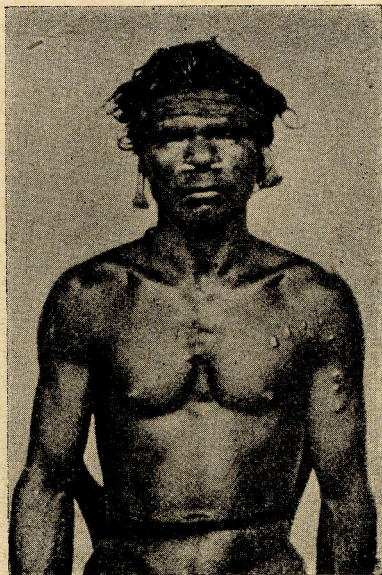
вони землянки або уживали на будову глини, аж поки навчилися виробляти з глини цеглу. Цеглу навчилися люде вперше виробляти в якій небудь гарячій країні. Зі старих книжок і розкопів ми знаємо, що все стародавнє місто Вавилон, було збудоване з невипаленої цегли. Лише далеко пізніше люде навчилися випалювати цеглу. Тепер по великих містах починають чим раз більше будувати дома з заліза, сталі і скла. В Америці є такі дома в 20—30 і навіть 40—50 поверхів. Один такий дім — це ціле мале місто.

7. Одежа.

Років вісімдесятъ тому приїхав один англійський мандрівець до чорношкірих Австралійців. Племя це дуже дике, й ходять усі дикуни там голі. Вони прибігли дивитися на мандрівця. Погода тоді була холодна, віяв вітер; голі дикуни дріжали від холоду. Дав їм мандрівець великі кавалки сукна, думав, що вони закутаються в нього. Але ні, дикуни насамперед обмотали собі сукном голови; потому це їм чогось не сподобалося й вони кинули сукно в кущі. Вони не знали, що робити з сукном.

Є на землі більше диких племен, що не носять ніякої одежі, хоч часто дуже мерзнуть. Одначе все-ж таких племен не дуже багато. Здебільшого вони вже носять на шнурку запаску з листя або зі шкіри. Жінки одного муринського племені прив'язують спереду маленьку запаску, а ззаду довгий волячий хвіст; вони дуже люблять прикрашувати

себе й думають, що це дуже гарно. Свої фартухи вони чіпляють не зі встиду, а для краси. Мандрів-

Дикун-Австралієць з прикрасами у вухах, носі та кольоровими нарізками на шкірі (татуванням) на лівій груді.

ці, що бачили голих дикунів, оповідають, що ці дикуни зовсім не знають, що таке встид.

З цих прикрашувань і почалося вигадування одержі у різних диких племен, що жили по гарячих країнах. Їх одержа — це прикраса. А прикрашувати люблять себе всі племена, які лише є на землі; ця любов перейшла до людей ще від звірят та птахів. Мандрівці бачили у різних дикунів по різних

країнах дивні способи прикрашувати себе. Наприклад, в Африці є такі дикуни, що заплітають собі волосся в тоненькі кіски, а їх звязують разом у кулю й склеюють смолою. У інших племен муж-

Південно-американські Індіјці з племені Уамуа з усіма своїми прикрасами.

чини заплітають у волосся волячі роги. Є племена, де краса вимагає, щоб голити голову цілком; це роблять і мужчини й жєнщини. Богато племен має звичай фарбувати своє тіло вапном, сажою або

охрою. Щоб фарба краще трималася, до неї домішують товщу. Щоки малюють одною фарбою, ніс

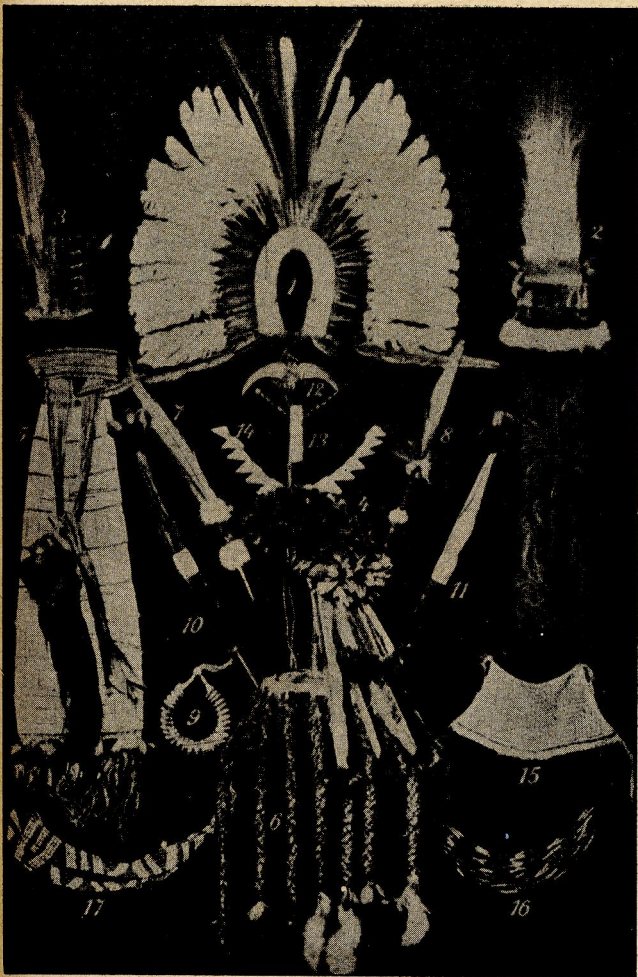
Маски та зброя до танців у Індіюців північної Америки.

другою, груди третьою. Перед війною дикуни стараються так розмалювати себе, щоб виглядати можливо страшнішими для ворогів. Вони інакше розмальовують себе на випадок празників, інакше на громадські грища, інакше на танці.

Штучне видовження голови у дітей на Ново-Гебридських островах.

Коли дикуни хочуть, щоб фарба сиділа міцно й на завсіди, вони роблять так: проколюють собі шкіру й втирають в ранку під шкіру фарбу. З часом ранки загоюються, а фарба лишається під шкірою. Це зветься **татування**. Його дуже уживають різні дикі й півдикі племена. Вони роблять це головню для прикраси, але татування потрібне їм ще ось для чого: вони виколують на своїй шкірі **значки свого племена**. Наприклад, у американських Індіюців кожне плем'я має свій власний значок. У одного племена таким значком є малюнок черепахи, у другого орла, у третього — зірка. Такі значки, це ніби як тавро у худоби — по них можна пізнати, до якого племена хто належить. Крім знач.

Прикраси Індіців південної Америки.

ків дикуни часто татуують ціле своє тіло. Наприклад, у австралійських дикунів Маорі кождий вояк мусить татуувати себе инакше він не є ще вояком.

Дикуни мають ще богацько інших різних

Південно-американський Індієць з племені Ботокудів.

Маски до танців у мешканців Мікронезійських островів.

прикрас. Наприклад, вони носять на руках і ногах перстені та наручники, вони протикають собі ніс,

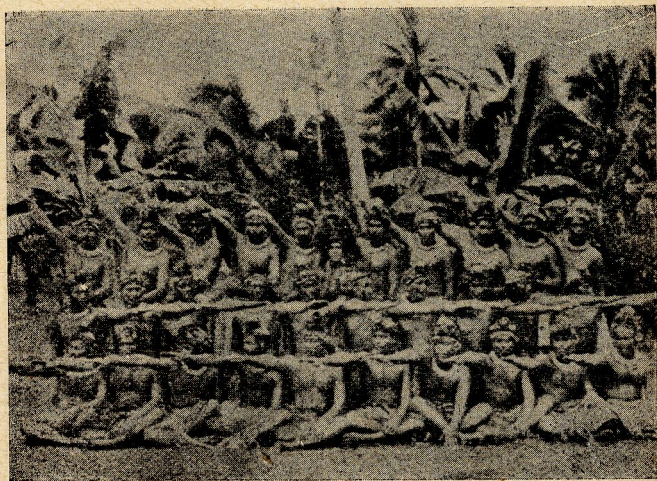

Маски африканських Муринів з північно-західного Камеруну.

губи й вуха і встромлюють в дірки перстені або кістяні палички.

Дуже часто уживають дикуни для прикраси також пера птахів. Наприклад, Індієць ці пера різним способом підрізують. По такому перу кождий Індієць відразу бачить, з ким має діло: він бачить, чи був його соплеменник ранений і скільки разів, скільки ворогів він убив і т. д. Уживають дикуни ще й інших прикрас. Убе дикуна ведмедя, він зараз прив'язує собі на шию його зуби, а шкіру накидає на плечі; убе чоловіка з ворожого племені, зідре з голови шкіру з волоссям і теж прив'яже її до пояса. Носять дикуни на собі не лише кістки забитих ними звірят, але також зображення цих звірят, виліплені з глини. Дикуни думають, що це **талісмани**, цеб-то чудодійні річи, бо в них сидить дух

або душа забитої звірини, й вона хоронить мисливця від передчасної смерті.

Танець дикунів на островах Самоа.

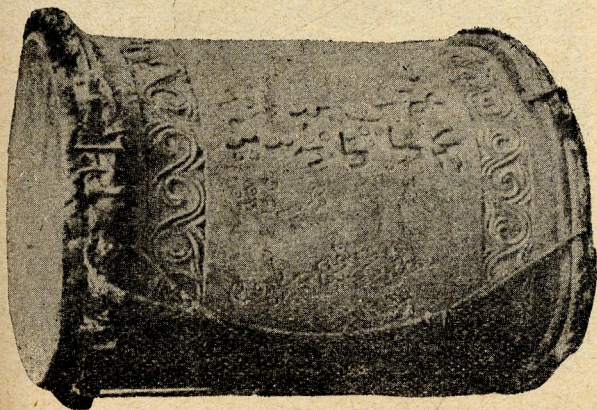
Кінець кінцем виходить так, що фарба та зачіска, татування й талісмани, перстені та наручники, шкіри забитих звірят, волосся забитих ворогів та пера птахів — ось одяг дикунів. Уживають вони все це для прикраси й як відзнаки. Ось чому люде всіх племен, навіть в гарячих країнах перестали ходити голі.

В країнах поміркованих і холодних одяг потрібна не лише для прикраси, але також **для оборони від холоду**. Спочатку люде робили собі одяг з шкір різних звірят, але вони ще не вміли обробляти ті шкіри. Цього навчилися люде далеко

пізніше. А ще пізніше навчилися вони ткати. Та все-ж вони навчилися. Почалося це ось з чого. Є в горячих країнах такі дерева, з кори яких легко зробити міцну тканину; для цього треба відповідний кавалок кори бити валком, поки вона зробиться

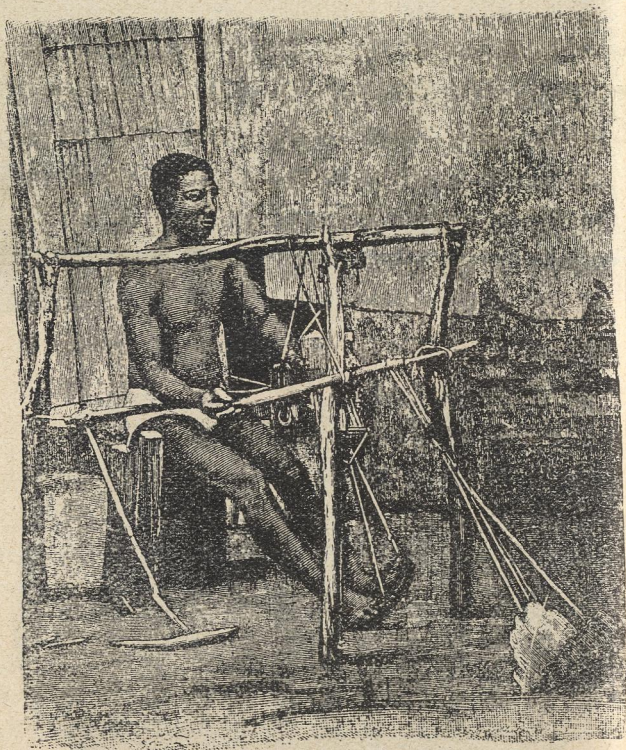
Танець дикунів Коробореїв в Австралії.

Барабан до танців народу Суагелів з арабським написом.

мягкою; тоді тканина готова. Такі дерева ростуть наприклад в полудневій Америці й на островах Великого Океану. Одежа з такої тканини виходить легка і тревала.

Властиво ткання почалося з плетення кошиків та рогожок. Дикуни вміють за поміччю рук та коліна робити дуже тонкі й довгі нитки. Вони при-

Ткацький варстат у африканських Муринів.

в'язують такі нитки рядами на дві палиці, поставлені одна проти другої — так виходить основа. А поперечні нитки дикуни простягають за поміччю голки, нитка за ниткою. В дуже старих могилах та печерах знайдено голки з кости, кам'яні шкребачки для оброблювання шкір, шила, палички для татування, перстені, наручники і всякі інші речі для прикрашування. Значить, за далеких часів люди розмальовували й прикрашували себе так само, як теперішні дикуни й жінки освічених народів.

—О—

Розділ п'ятий.

ЯКІ ПЕРЕМІНИ ВІДБУВАЮТЬСЯ З ЧАСОМ В ГОСПОДАРЬКОМУ ЖИТТЮ РІЗНИХ ПЛЕМЕН І НАРОДІВ.

—О—

1. Як і з чого почалося господарство.

Так чи инакше, але протягом довгого часу люде навчилися добувати собі поживу, будувати хати, виробляти одержу й инші річи для свого господарства.

Але одна річ — усе це виробити, а зовсім инша річ господарити. Инший чоловік — дуже добрий і тямущий майстер, а рівночасно дуже кепський господар: майструвати він може, а провадити своє господарство все-ж не вміє. Господарювати теж треба навчитися.

Господарити — це значить **виготовлювати, продукувати** (виробляти), **набувати** все, чого треба для підтримання життя, **робити запаси** й розумно розпоряджати ними, **витрачувати** їх.

Господарити — це значить думати про завтрашній день, робити запаси на будуче, так щоб не треба було боятися ні холоду, ні голоду, і щоб були задоволені всі принаймні найважливіші потреби. Господарити, значить, треба для кращого забезпечення життя, і життя не одної якої людини,

а цілих народів і взагалі всіх людей. Забезпечити всіх людей — це легко сказати. Але це дуже важко зробити. Принаймні це ще й досі не влаштовано, як слід, і люде досі лише намагаються завести краще господарювання, знайти дороги до нього. Коли цього не зроблено ще й тепер, то ще гірше було за давніх часів. Були часи, коли люде обходилися без усякого господарства. Вони зовсім не вміли забезпечувати себе на будуччину.

Щоби забезпечити себе проти нужди, треба насамперед **виробити, здобути** різні корисні й потрібні річі і **зробити** запаси цих річей. Як забезпечують себе, наприклад, вивірки в лісі? Вони збирають і роблять запаси горіхів. Так само збирають різні запаси бжоди, комашки й багато інших звірят. Робити запаси, це вже значить вести господарство; з цього воно й починається. Без запасів ніякого господарства не може бути.

2. Життя без господарства.

Але є й такі звірята, що живуть без усяких запасів, а значить, без усякого господарства. Живуть вони, як доведеться, не думаючи про завтрашній день. Про поживу вони дбають лише тоді, як відчують голод. Оборони від холоду та вітру вони шукають лише в холодну та бурливу погоду. Коротко кажучи, про задоволення своїх потреб багато звірят дбає лише тоді, як ці потреби не є задоволені. Та як тільки вони задовольнять яку свою потребу, вони зараз забувають про неї.

Так живуть не лише звірі, але також деякі

люде. Досі є на світі дикі племена, що не ведуть жадного господарства; вони навіть не розуміють, що таке господарство, і нащо воно потрібне. Так живуть наприклад дикуни Пешереї Огневої Землі. Те саме оповідають мандрівці про чорношкірих дикунів Австралії. Ось як живуть ці дикуни. Жінки ціле своє життя блукають з палицями по пустині — збирають овочі й ягоди, викопують коріння, ловлять ріжних жуків. А чоловіки полюють, ловлять дичину, ящірок. Хто що здобуде, те сам і зїсть. Ніяких запасів ніхто не робить. Мільйони людей, диких і півдиких живе й досі таким способом, не роблячи жадних запасів. Зрештою в деяких країнах дикунам нема потреби робити запаси. Наприклад, в гарячих і дуже родючих країнах Америки й Африки, а також на різних островах Великого Океану є завжди досить поживи. А в деяких холодних і суворих країнах люде не роблять ніяких запасів тому, бо там так мало поживи, що ніяких запасів все одно не можна зібрати. У дуже багатьох народів і племен нема господарства лише тому, що вони занадто темні й не додумалися ще до господарського життя. Є й такі войовничі племена дикунів, ще не лише самі не ведуть ніякого господарства, але ще й іншим племенам своїми нападами й рабунками перешкоджають господарити.

3. Господарське життя корисніше від безгосподарського.

Господарське життя появилось тому, що воно для більшости людей корисніше від життя безго-

сподарського. Навіть війна й рабунок не так корисні для народів, як господарське життя. Адже через рабунок і насильство добуває собі запаси лише невелике число людей, а всі інші можуть забезпечити себе лише господарським життям, цеб-то **працею, виробом** корисних і потрібних для життя річей та робленням запасів і їх правильним **споживанням**, цеб-то витрачуванням.

Господарство корисне для величезної більшості людей тому, що воно забезпечує завтрішній день величезній **більшості** людей, ратує їх від голоду, голоду, а навіть і від загибелі. Воно ратує також старих і дітей, взагалі людей слабих, малосилих, які однак теж хочуть жити. Безліч людей ратується від передчасної смерті лише завдяки господарському життю. Хто вміє робити запаси, той в кожному разі терпить менше, ніж той, хто цього не вміє. По всіх країнах землі стали дужчими ті родини, племена й народи, які скорше від інших навчилися робити запаси, вести господарство.

Через звичку робити запаси з часом зовсім змінилося громадське і взагалі все людське життя. Та й тепер воно далі постійно змінюється. З дикого воно по троху зробилося все більше й більше освіченим. Замість життя незабезпеченого появилось життя забезпечене.

4. Якими способами можна вести господарство.

Якими способами робилися й досі робляться запаси різних корисних річей? Як провадилося й як провадиться господарство?

Як відомо, це робиться трьома головними способами.

Перший спосіб — **збирання** або **добування** того, що існує в природі вже готове, без жадного оброблення: збирання овочів, зерен, ягід, полювання на дичину, ловлення риби і т. д.

Другий спосіб — **виготовлювання, виріб** різних корисних річей і запасів своїми руками, власними силами й умінням: готування поживи, будова мешкання, шиття одежі, взагалі готування всяких річей, потрібних в господарському життю.

Нарешті, третій спосіб: захоплення й рабунк того, що зібрали або виробили інші люде.

За всіх часів і по різних країнах господарські справи йшли і йдуть так: спочатку запаси робляться з того, що можна зібрати й добути готового, без жадного оброблення. Потому до цього прилучуються запаси таких річей, які вироблено людською працею. Що до рабунку й війни — вони теж існують на землі з найдавніших часів.

5. Найдавніше господарство.

Дике людське життя багато де в чому подібне до звірячого. Наприклад, вивірки й борсуки роблять собі запаси лише з такої поживи, яку вони знаходять вже готовою: соснові шишки, горіхи, зерна їм доводиться лише збирати, а не виробляти. Так само роблять також дикі люде. Вони вміють робити запаси лише з овочів та зерен різних рослин, з мушлів та раків. Вони ловлять рибу й полюють на ріжну дичину. Все це готова пожива —

її треба лише зібрати або здобути. Тому все господарство дикунів полягає в добуванні й збиранню на запас чогось уже готового. Оповідають про одно племя Індіців, які запаси вони собі роблять: „риби й ягоди, це головна їх пожива. Навкруги їх літнього селища завсіди висять на деревах або на ломаках і сушаться кавалки мяса й риба. Сушаться також овочі, коріння й ягоди. Тільки з цього й робляться запаси на зиму“.

Полювання на антильоп. Бушменський малюнок у печері в горах.

Полювання й рибальство — це взагалі найпростіші способи здобування поживи. Вони не вимагають від чоловіка ніяких особливих знарядів і хитрощів. Наприклад, дикуни Австралійці й досі ловлять рибу руками, а дикуни Полінезійці ловлять її, плаваючи, немов бобри. Є дикуни, які так швидко бігають, що ловлять таким чином диких кіз. Але з часом люде вигадали різні знаряди

й зброю для полювання — палиці, гарпуни, списи, лук і стріли. Почали уживати також різних хитрощів.

Полювання на струсів. Бушменський малюнок з печері. Один Бушмен, переодягнений, як струсь, підкрався до череди струсів.

Полювання та рибальство ніколи не були єдиними способами виживлювання для людей. Ще більше рід людський живився овочами, насінням і коріннями. Взагалі, ніде й ніколи не існувало на землі таких племен, які жили би з самого полювання або з самого рибальства або з самого збирання овочів та коріння. Завсіди люде жились чим лише могли. Але завсіди буває таке: одні способи виживлювання є головні, а інші лише помічні, другорядні. Головним способом виживлювання за стародавніх часів було полювання та рибальство. Потому в деяких місцевостях розвину-

лося більше рільництво та скотарство. Сталося це насамперед в таких місцевостях, де стало неможливим виживлюватися полюванням та рибальством. А змінилися способи виживлювання — змінилося також усе господарство.

В багатьох місцевостях на місце скотарського господарства з часом прийшло господарство рільниче. Сталося це само собою й ось чому. Для великих черед худоби потрібні також просторі пасовища; шукаючи таких пасовищ, скотарям доводиться постійно переходити, кочувати з місця на місце. Але з розмноженням людей таких пасовищ стало менше, виживлюватися зі скотарства стало тяжче, — і в поміч до нього почали люде робити засів ріжного збіжа. Кінець кінцем такий спосіб виживлювання показався в багатьох місцях і для багатьох племен дохіднішим і кориснішим: рільниче господарство стало на перше місце, а господарство скотарське відійшло на друге місце.

Так з часом багато ріжних племен по ріжних країнах поневолі перестали жити кочовим життям і стали осілими.

6. Чим ріжниться господарство диких народів від господарства народів освічених.

Господарство у диких народів взагалі дуже ріжниться від господарства народів освічених.

Кожному, наприклад, відомо, що у нас, або в Німців, Французів, Англійців та інших освічених народів не можна вести ніякого господарства, ні-

чого не купуючи й нічого не продаючи й нічого не вимінюючи. Усі ми тепер живемо так: одні люде мають дещо потрібне для мене, а я маю дещо потрібне для інших, — ото-ж цим потрібним ми постійно обмінюємося. Наприклад, я даю гроші а мені дають за них який небудь крам, цеб-то ги-роби яких небудь инших людей. Часом доводиться вимінювати й працю за працю. Наприклад, в селянському господарстві звичайно буває так: жінки доглядають за худобою, готують їжу, тчуть, прядуть, а мужчини орють, боронують. В сімейному домі така жіноча праця потрібна мужчинам, а мужеська праця потрібна жінкам. В кожній родині можна бачити, як люде обмінюються послугами, цеб-то працею. Але це буває не лише в середині кожної родини, але також між окремими родинами. Наприклад, рільникам потрібні рільничі знаряди, які виробляють на фабриках, а фабричним робітникам потрібний хліб, який виробляють рільники. І вони обмінюються між собою: фабричні робітники одержують хліб, а селяне — потрібні їм знаряди.

У народів освічених обмін взагалі відбувається скрізь і всюди. Вимінюють гроші на гроші, товар на товар, працю на працю, товар і працю на гроші і працю на товар. Без такого обміну не може існувати в наших часах жадний нарід, жадна держава.

Та не завсіди так було. Та й досі так не завсіди буває. Є народи, що живуть, не знаючи ніякого обміну. Вони живуть подібно, як звірі. Бідомо, що звірі нічим не обмінюються: хто що має,

те й має. Так було колись також у людей, коли всни жили звірячим життям.

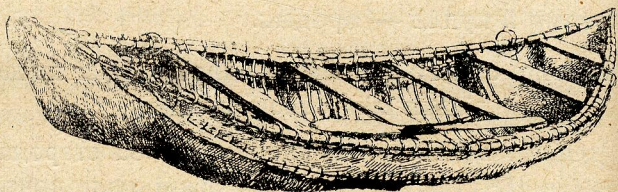
Але з часом почалася між людьми виміна, а потому й купля — продаж.

7. Як люде одного племені й одної родини почали ділити між собою працю.

Обмін почався між людьми ще за стародавніх часів. Це сталося тоді, коли **ріжні люде** почали виробляти **ріжні вироби**, — одні люде почали виробляти одно, а інші друге. Адже обмінювати одну річ на другу таку саму ніхто не схоче.

Чомуж так вийшло, що люде почали виробляти неоднакові вироби? Це насамперед тому, що люде не всі однакові. Наприклад, багато мужьських робіт жінки зовсім не можуть робити. Жінка не завсіди може так ганяти за звіром на полюванні, як ганяють дужі мужчини. Крім того у жінок на руках діти — їх не кинеш. Тому у богатях диких племен жінки хоч не хоч мусять годуватися головно ростинною поживою. Вони збирають овочі, зерна, коріння. Жінки богатих диких племен майже не знають м'ясної поживи, бо вони не можуть її добути. А мужчини не діляться з ними своєю здобичю. Зі звіринної поживи жінки мають лише слимаки, пташині яйця та часом рибу. Так сама собою почалася ріжниця в мужеській і жіночій праці. Ця ріжниця відбивається на цілому їх господарському життю і на добуванню й на виробі поживи й богатих інших потрібних річей. З цього й почався поділ му-

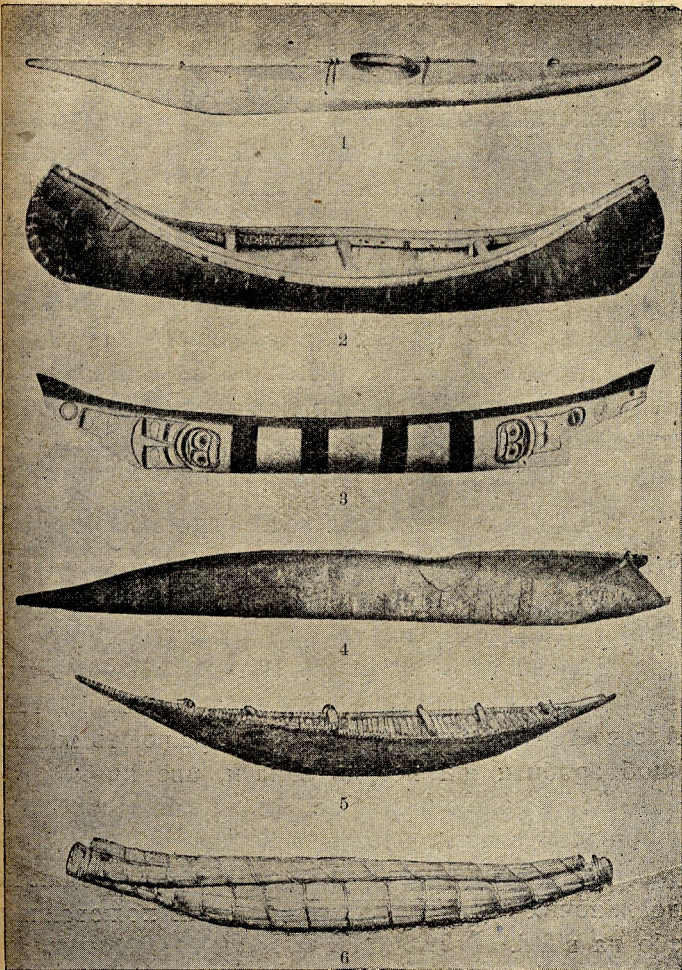
жеської й жіночої праці. А через такий поділ праці почався також розділ господарства мужького від жіночого.

Човно з кори африканських Муринів.

Цей розділ господарства існує у багатьох диких народів досі: чоловіки нічим не діляться з жінками, а жінки з чоловіками; кожен з них промишляє лише для себе. У деяких диких народів жадна жінка не може мішатися до мужької роботи і навпаки. Наприклад у африканського племені Кафрів жінки не сміють доїти корів і взагалі ходити коло худоби. Це тому, що у цього племені скотарство вважається мужькою справою. А в країні Лунда (теж в Африці) чоловіки не можуть навіть дивитися, як жінки женуть масло з орехів: це справа виключно жіноча. Серед муринів бувають навіть такі випадки. Один мандрівець по Африці купив для своїх слуг муринів кілька мішків зерна. Але його треба було змолоти. Мурини ніяким чином не хотіли молоти зерно, бо у них це вважається жіночою роботою, й кілька днів лишалися без хліба, поки здибали жінку, що змолотила зерно.

Значить, вийшло так: від різниці в будові

Човни різних американських племен.

1) Каяк — човен зі шкір Ескімосів з Гренляндії. 2) Човен з березової кори Індіюців Оджібвеїв. 3) Човно, видовбане з колоди Індіюців південно-західної Америки. 4) Човно з кори. 5) Човно з кори мешканців Огневої Землі. 6) Човно з тростини з Перу.

тіла сама собою вийшла ріжниця в мужеській і жіночій праці, а з цеї ріжниці в праці сама собою вийшла ріжниця в поживі й інших господарських роботах. З цього ж вийшло також те, що мужчини мали інші запаси, ніж жінки.

Хто швидше навчився робити запаси, — мужчини, чи жінки? У всіх племен і народів жінки завсіди господарніщі від чоловіків. Инакше й бути не може, бо жінка, особливо у диких народів, мусить дбати не лише про себе, але також про свої діти. Тому жінки почали робити запаси швидше від мужчин. Значить, вони й поклали початок господарству.

Ось з чого почалося господарство взагалі — **з жіночого господарства.**

І справді, як може жінка обійтися без запасів, коли вона має дитину? Дикуні-чоловіки про дітей не дбають: це річ матерей. Значить матерям доводиться удержувати і самих себе, і дітей. Але часто буває у дикунів і так: працюють жінки, щоб зробити які небудь запаси, але приходить чоловік і силою відбирає їх на свою користь і з чужих запасів робить свій власний запас — улаштовує своє мужеське господарство, додаючи до жіночих запасів те, що добув він полюванням або на війні.

Значить, вийшло так: спочатку господарського життя навчилися жінки, а потому чоловіки. Спочатку кожде з них мало своє окреме господарство, а потому обидва господарства злучили-

ся в одно. Лише пізніше чоловіки й жінки почали спільно цілою родиною працювати над господарством.

8. Давнє господарство без обміну.

Яке ж було господарське життя кожної окремої родини, коли в ній чоловіки й жінки вже працювали спільно?

Воно йшло й у багатьох племен досі йде так: **все потрібне до життя кожда людина виготовлює й виробляє для себе сама, своїми силами.** Потрібний хліб — для цього хто небудь з членів родини оре й сіє. Потрібна хата — її будують силами самої родини. Потрібна одежа — її прядуть, тчуть і шиють дома. Дома також виконують усі ковальські й столярські роботи. Коротко кажучи, кожда родина при такому житті мусить знати всі промисли й ремесла. Лише при цьому й можна обходитися, нічого не купуючи й нічого не продаючи. Таке господарство називається **натуральним** або природним господарством, бо при ньому люде користаються лише з того, що вони мають в природі і що вони можуть витворити своєю власною працею, не обмінюючися з іншими й не купуючи за гроші.

Так живе й досі багато народів, і то не лише диких, але й досить освічених. При такому господарстві кожда родина старається здобути для себе як найбільше робочих рук. Це робилося й робиться ще й досі різними способами. Най-

давніший спосіб добувати робочі руки — це добування рабів.

Раби існують досі в багатьох країнах. Щоб їх добувати, розбійники, що торгують рабами, роблять напади на африканські племена, беруть у полон і мужчин і жінок, а потім продають, мов робочу худобу. За давніх часів так велося по всіх країнах, навіть по дуже освічених, — в старій Греції, в старому Римі. Про це розповідається в дуже старих книжках. Бували заможні люди, на яких працювало по кілька тисяч рабів. Серед цих рабів були й рільники, й пастухи, й слуги, й ткачі, й шевці, й кравці, теслі, управителі, музики, учителі й учені, цирулики, лікарі і т. д. Те саме було колись в Польщі, Московщині й на Україні, але не в часах рабства, а кріпацького ладу. Так було свого часу й по інших країнах на цілій землі. Робочі руки рабів та кріпаків обходилися дешево. А з їх помічю панам можна було заводити в себе таке господарство, де можна було би виготовити все домашнім способом, мало купуючи від інших.

Але навіть рабське й панське господарство таки не дуже могло обходитися без куплі й продажу і взагалі без обміну.

9. Вимінне господарство почалося з дарунків та захоплювання.

Коли й як почалася виміна, купля й продаж серед племен та народів?

Справа почалася з дарунків та захоплюван-

ня. Це найпростіші й найдавніші способи переходу річей з одних рук до других.

Про Індійців-Караїбів оповідають, як вони привикли до дарунків та захоплювання. Через цю їх привичку тяжко навіть що небудь від них купувати: зараз після купівлі треба добре ховати куплене, бо инакше Індійці продавці або будуть жебрати продане або будуть старатися відібрати від покупця. Славетний англійський мореплавець Кук оповідає про диких мешканців одних островів на Великому океані: ці дикуни нічого не хотіли продавати Англійцям, бо не розуміли, чого власне їм треба було. Нарешті один дикун ніби зрозумів і згодився продати свою сокиру за кавалок сукна. Він узяв сукно та й поплив з ним геть, а сокири своєї не віддав. Він зовсім не розумів, чому він мусить теж давати, коли йому дають.

Але є й такі дикуни, що думають инакше. Вони дуже люблять одержувати дарунки, але часом і самі роблять їх иншим. „Подаруй ти мені, а я подарую тобі“ — ось їх правило. Але зовсім не береться в рахубу вартість одного й другого дарунку. Бували такі випадки: дикунові подарують червону стяжку, а він за це дарує корову. Йому дарують човен, а він за це дає блискучу мушлю. Дикуни не вміють оцінювати вартости ріжних річей, але звичай робити дарунки у них дуже поширений. Кождий дарунок уважається у них ознакою дружби. Власне це вони й цінять найбільше.

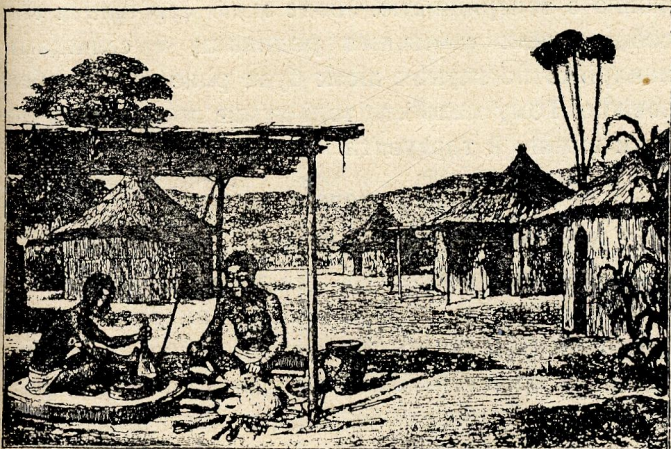
Пізніше одначе повстала також розцінка дарунків. Почали брати в рахубу нужду або потребу в тих чи інших річах. При цьому часом червона стяжка дорожча від бика. А чому? Та лише тому, що вона дикунові потрібніша, більш бажана, ніж бик: найбільше бажане вважається найбільше потрібним і тому найбільше вартісним. Але й на цьому справа не скінчилася. Потроху люде почали розумітися на вартостях. Вони почали брати в рахубу не лише своє власне бажання, але також користь, яку можна мати від різних річей. Богато дикунів дуже добре вміє торгуватися, коли вони роблять собі дарунки. З цього вже починається справжня виміна.

Цікаво, що насамперед виміна почалася між людьми різних племен і різних селищ, і лише пізніше почали обмінюватися між собою люде тої самої родини.

Так досі буває у багатьох диких і півдиких народів. Ці народи живуть великими родинами. Буває так, що всі мешканці того самого селища кривні між собою, й весь маєток вважається спільною власністю всіх; а коли всі річи вважаються спільною власністю, то не може бути виміни серед мешканців цього селища. Але зовсім инша річ що до мешканців інших селищ або інших племен. Часом селище від селища або племя від племені є досить далеко, і в них існують різні промисли, — це в залежності від місцевости, де живуть люде. Наприклад, мешканці лісів звичайно при звичаються до полювання, а мешканці сте-

пів до скотарства й сільського господарства. Ковальський промисел розвивається в тих селищах, де можна здобувати залізну руду, а ганчарський там, де можна добувати глину. Дикунам звіроловство корисно вимінюватися з ковалями, а рільникам з скотарями.

Мандрівці оповідають про деяких африканських муринів, як у них ковалі й інші ремісники обмінюють свою працю з рільниками: в кожному муринському селі є й ковалі й рільники. Деякі родини у цих муринів здавна при звичаїлися до ковальства. З цього й користають інші мешканці того самого села, які живуть з рільництва. Вони удержують ковалів, а ті виробляють для них різні хліборобські знаряди. Так відбувається між ними виміна праці на працю й одних виробів на

Мурини-ковалі та їх кузні,

другі. Те саме відбувається не лише між окремими родинами того самого села, але також між окремими селами й навіть племенами. Наприклад, в Африці чорношкірі дикуни Барі відомі, як добрі ковалі, а їх сусіди вміють добре виробляти пальмове вино й тканини. Між цими племенами теж з давніх давен відбувається виміна.

Як відбувається виміна серед таких дикунів? Дуже часто вона зовсім не може відбуватися, бо село від села й племя від племені знаходяться занадто далеко або серед дуже глухих і недоступних місцевостей. Наприклад, в Америці й Африці є такі ліси, через які годі пробратися. Одинокі дороги через них, це річки. Богато таких лісів було колись по цілій теперішній Європі. В тих часах жило в цих дебрах людей дуже мало в порівнянні з теперішністю. Люде мало стрічалися між собою, жили самотніми родинами й селищами; мандрівка по глухих лісах була річю дуже небезпечною. Тому мало хто тоді думав про те, щоб робити виміну й торгувати.

10. Виміна товару на товар.

Міняти товар на товар не дуже вигідно.

Ось наприклад як відбувається виміна у азійських дикунів Чукчів з американськими дикунами Чибуками. Приїздять Чукчі на своїх човнах у країну Чибуків, виходять на беріг і розкладають на піску свій товар: після цього вони відпливають. Приходять через якийсь час Чибуки, розглядають річи Чукчів, але їх ще не беруть,

а лише кладуть поруч них свої власні вироби й товари, скільки вважають потрібним дати за товари Чукчів. Після цього Чибуки теж ідуть геть. Тоді припливають до берега знову Чукчі й розглядають те, що принесли Чибуки. Коли вони задоволені, то беруть товар Чибуків і їдуть до дому, а коли ні, то знову відпливають, нічого не рушивши, й чекають надбавки від покупця. Так іде у них торгівля сотні літ.

Подібно відбувається виміна також між різними племенами чорношкірих муринів по гарячих країнах Африки і в багатьох інших диких країнах. При цьому рідко буває, щоби хто кого одурив. Це показується некорисним, бо через це може початися війна. Одначе буває й так. Тоді замість виміни починається просто рабунок та захоплювання чужого добра.

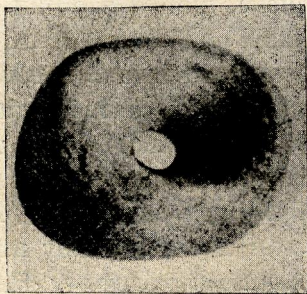
Ось що оповідає один мандрівець про Муринів: „Зі мною був такий забавний випадок. Купив я човно на ринку, на березі озера Танганайки. Прийшов час платити за нього. Продавець домагався від мене, щоб я в обмін за човно дав йому слоневу іклу. Але тоді я не мав слоневої ікли. Я просив купця взяти щонебудь інше, але він рішучо відмовився і сказав: „дістань слоневу іклу денебудь у інших людей“. Я довідався, що поблизу живе один чоловік, що має слоневу кість і бажав би добути для себе сукна. Але я не мав сукна. Довідався я, що є поблизу інший чоловік, що має сукно, але потребує дроту. На щастя я мав дріт. Тоді я виміняв його на сукно, а потому пі-

шов з ним до чоловіка, що мав слоневу кість, виміняв у нього за сукно одну іклу й так нарешті виміняв її за човно. Лише тоді одержав я човно“.

Ось скільки невигод та клопоту доводиться часом мати мандрівцям у тих країнах, де вимінюють лише товар на товар. Та не зважаючи на це, люде довгий час жили, вимінюючи товар на товар і не знаючи, що таке гроші. Та без грошей можна обходитися лише в тих країнах, де народу живе мало, де зовсім нема великої торгівлі.

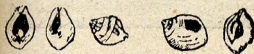
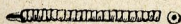
11. Як появилися гроші й грошеве господарство.

Який небудь товар виміняти на другий товар завсіди можна, хоч часом це справляє досить клопотів. Але не всі товари мають однаковий збут. Інший товар дуже легко збувати, а інший тяжко. Хто має в запасі легкий до збуту товар, той легко може одержати за нього всяку бажану річ. А хто такого товару не має, може часом зі своїм товаром і голодним лишитися.

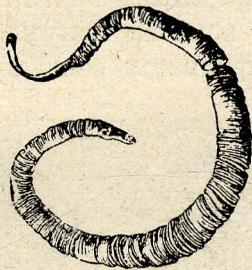

Гроші з мушлі на островах Південного океану.

По різних країнах уважалися й тепер вважаються легкими до збуту товарами різні річи. Наприклад, в північних країнах Америки вважаються бажаним товаром кістки одної морської риби. Індієці Колумбії вважають ходовим товаром довгі білі мушлі, які ловлять дуже глибоко в морі. Чим довша мушля, тим більшу вартість вона має. Африканські мурини ходовим товаром вважають теж мушлі, але маленькі, що звуться коури. Хто має ці мушлі, той може все за них добути. Ці мушлі у муринів те саме, що у нас гроші.

Гроші з мушлів.

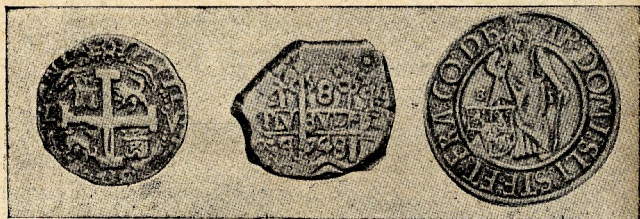

Пояс з мушлів у африканського племені Алур. Окремі мушлі цього поясу вживають як гроші.

З цього видно, що гроші, — це те саме, що ходовий товар, який легко можна вимінювати на інші товари.

Грошима вважаються у деяких Індієців ковдри й боброві шкіри. Років тисячу тому шкіри куниць ходили як гроші у нас на Україні. Грошима

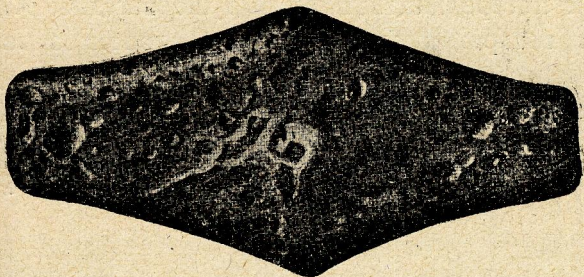
один час була також звичайна сіль до варення, бо вона потрібна в кожному господарстві. Але найбільше є таких країн, де найбільше ходовим товаром вважаються метали: залізо, мідь, олово, а головню срібло та золото. Ці два дорогоцінні метали дуже придатні до виміни. Насамперед, на них завсіди є великий попит: ще з найдавніших часів їх уживають до прикрас. Крім того вони не псуються від вохкості й від лежання, а коштують не дешево, бо добувати їх не легко й не скрізь можна. Крім того золото й срібло займають дуже мало місця, не зважаючи на свою вагу. Крім того їх легко можна ділити на маленькі частинки, і від цього вони не втрачають своєї вартості. Завдяки цим прикметам вони стали дуже бажаним, ходо-

З лівого боку дві монети по 8 одиниць з американської країни Перу. З правого боку срібна монета „Йоахімсталер“ з 1518—1525 р.

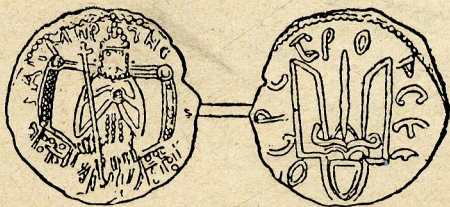
вим товаром. За їх помічу почала відбуватися всяка торгівля і взагалі обмін; золото й срібло стали таким товаром, за який можна завсіди вимінити кождий инший товар. Інакше кажучи, кавалки цих металів стали грошами, способом ку-

пувати й продавати. Але кавалки бувають різні, великі й маленькі, на око можна завсіди помилитися. Тому почали люде золото й срібло важити. Пізніше повстав звичай мати золото й срібло

Гріш старої української держави (княжих часів) — гривна київська. Це срібні злитки півфунта ваги, що ходили як гроші.

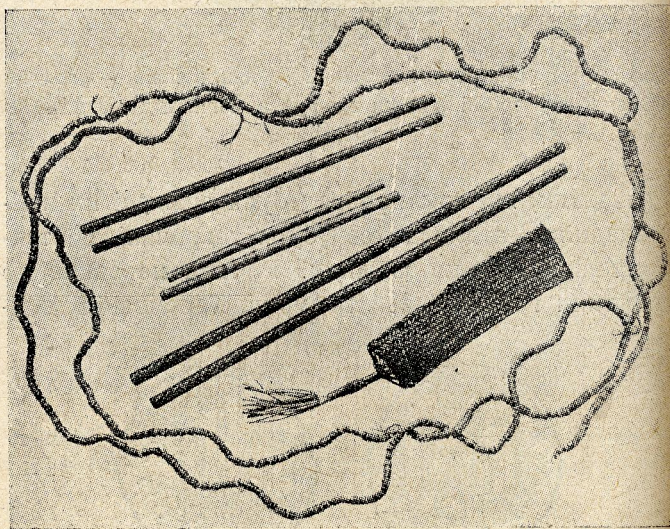
в кавалках, які вже наперед були зважені як най-докладніше, а для доказу були тавровані. Ці тавра ставили ті, що важили. Робили це звичайно старшини і взагалі влади, уряд. Тавровані кавал-

Срібна монета старої української держави (княжих часів). Монета з іменем київського великого князя Володимира, з його портретом і гербом на другому боці. Написи: „Володимиръ на столѣ, а се его серебро“.

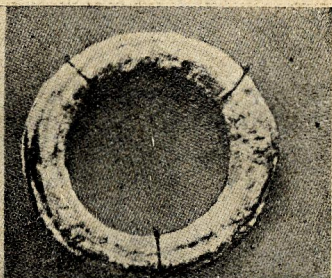
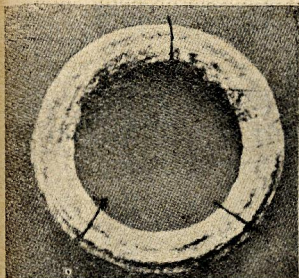
ки золота або срібла певної, означеної ваги — це вже справжні гроші.

Так повстали гроші й пішли в оборот. Вимінювати товар на товар, купувати й продавати за їх посередництвом було дуже вигідно. А вміна товарів, купля й продаж виробів з часом зростали все більше й більше. Без цього вже дуже багато народів не могло обійтися. Це тому, що людей на землі ставало все більше й більше. А чим більше ставало людей, тим більше треба

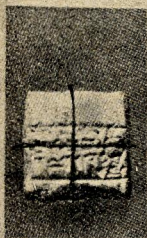

Гроші-пацьорки.

Таких грошей уживають на Соломонових островах. Палочки в середині це гроші, які вкладається для прикраси в уха, а шнурочки з червоної шкаралуці (коралі) — гроші, від яких пішов звичай сучасного жіноцтва носити пацьорки чи перли на шії.

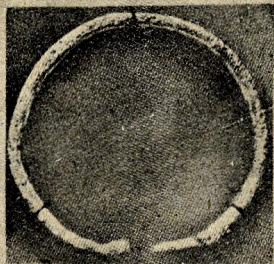
Гроші давнього Єгипту: мідяні перстені.

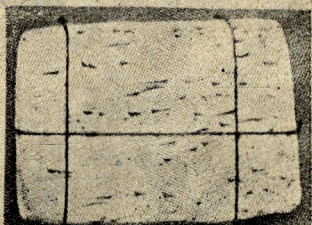
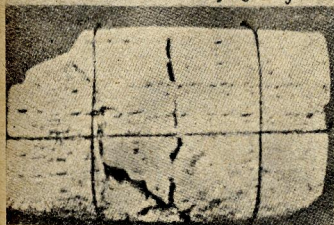
Гріш між
2460-3000 рр.
перед Хр.

Глиняний ежі-
жок з Ніппур,
імовірно з пе-
ред 5000 р. пе-
ред Хр.

Гроші давньої Сирії:
мідяні перстені з
3000 р. перед Хр.

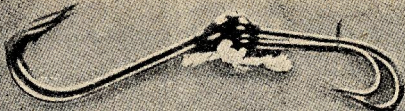

Скріпті довжний і рахунок, виписані на гли-
няних плитах в Ассирії.

Богач на Соломоновых островах.

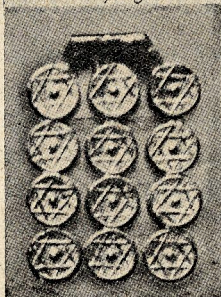
На Соломоновых островах поширеною монетою є зуби з акули.

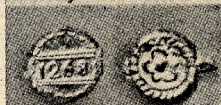
Риболовний гачок, що заступає гроші на островах Аляски.

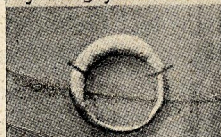
Цвяхи, що заступали гроші в стародавній Англії.

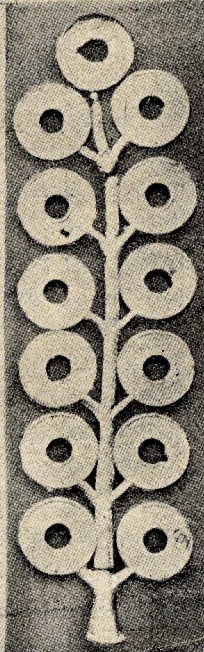
Мароканські монети, зеднані в одну цілість.

Як вони виглядають відірвані.

Перетягні гроші африканських булюсів.

"Грошове дерево" з Малайї.

було для них поживи й інших запасів, щоби задоволити всі їх насущні потреби. Значить, таким способом виростав попит на різні запаси.

А з другої сторони з розмноженням людей ставало більше робочих рук, зростало число робітників. Появлялися купці й торгівля.

Так ішло господарське життя в різних кінцях землі; воно зростало само собою. Цей розвиток пішов ще швидше, коли повстали міста.

12. Як повстали міста й міська торгівля.

Був час, коли ніяких міст на світі не було. У дикунів їх і досі не має.

Богато міст виросло в тих місцях, де до цього часу зїздилися лише на час різні купці в своїх торговельних справах. Для своєї охорони купці мусіли часом будувати укріплення — огорожі, і з таких захищених, огорожених місць виросли міста або городи. Саме слово „город“ показує, що тут вся суть в огорожі. Бувало часто й так, що міста виросли коло укріплених місць, бо сюди сходився нарід, щоб знайти собі оборону від різних розбійників. Так повстали міста по всіх країнах.

Коли вони повстали, сильніше відчулася потреба обміну. І справді, адже городяне-міщухи теж потребують хліба. А їм годі вже було займатися як слід рільництвом, особливо як місто було велике. В місті доводиться добувати засоби до життя іншими способами, головнo ремеслами. Так і ведеться з найдавніших часів: по містах живуть ремісники, а по селах хлібороби. Городяне хоч не хоч мусять вимінювати свої вироби на хліб. Але й селянам-хліборобам теж потрібні ремісни-

ки, бо селянин багатьох річей не може виробити своїми руками, особливо ріжних знарядів і приладів.

Міста скрізь почали швидко зростати ще ось чому: в них шукали для себе волі мешканці сіл, що були під властю дідичів. Раби й кріпаки тікали до міст, ховалися там від своїх панів, знаходили собі там захист і починали займатися ремеслами й торгівлею. Бувало й так, що різні міста належали різним панам — баронам, князям, королям. Тим було корисно, щоб по містах жило як найбільше народу. Вони брали втікачів у свою оборону й давали їм різні полекші.

Міста зростали, зростала також торгівля, розвивалися ремесла. Тому все більше зростав обмін між містом і селом.

Що-ж це був за обмін? Про це оповідається в різних давніх книгах. Міські ремісники брали замовлення від селян і виробляли для них річі, яких вони самі не потребували. Так почалося **виготовлювання річей не для себе самих, а умисно для виміни**. Це вже зовсім інший господарський лад, ніж який був за давніх часів або ще й тепер існує у дикунів. Одна річ виробляти різні річі для себе й лише зрідка вимінювалися ними з іншими, а зовсім інша річ ціле своє життя виробляти різні річі лише для того, щоб вимінювати та вимінювати їх. Такий новий господарський лад був кілька сотень років тому по містах Англії, Франції, Німеччини й інших країн.

Цікаво тут також те, що і покупець, і май-

стер робили свою виміну без усяких купців; товар переходив просто з рук до рук, від виробника (продуцента або майстра) до споживача, цеб-то покупця. Така безпосередня виміна могла відбуватися й деякий час дійсно відбувалася навіть без грошей. Але потому почалася виміна товару на гроші. Кінець кінцем гроші зовсім усунули виміну товару на товар, а купець став посередником між виробником і покупцем.

13. Міжнародня торгівля й велике виробництво.

Поки товарами обмінювалися люде, що жили недалеко один від одного, — в тому самому місті або в найближчих до нього селах, — вони ще могли обходитися без помочі купців-посередників. Та з часом торгівля почалася також між окремими містами й навіть між окремими країнами. Тут купці були люде дуже корисні й потрібні. Без них ніщо не могло обійтися. Вони купували товар у одних і продавали його другим. Коли їм це було корисно, вони везли товар в інші далекі країни, що цього товару потребували. Чим більше вироблялося товару, тим потрібнішими були для виробників купці, бо без їх помочі вони вже часом не могли його самі збути.

Так стоїть справа й тепер. Ось наприклад Україна й Америка: ці країни лежать на різних кінцях землі, між ними суходоли й величезний океан. Але Америка виробляє такі товари, яких не виробляє Україна. Купці-посередники ввозять товари з одної країни до другої й продають їх. Без

помочі купців не може обійтися ніякий фабрикант; інакше йому годі розпродати свій товар. Адже в теперішніх часах без великого збуту не може істнувати ніяка фабрика. Усі вони виготовляють величезні скількості товарів, і весь товар вони конче мусять продати і продати як найскорше.

В наших часах в кожній країні є багато ріжних фабрик і заводів. Усі вони виробляють товари не на замовлення, як давніше, й навіть не для якого небудь окремого міста або місцевости, а **для цілого світа**. Виробництво (продукція) тепер **велике**, а торгівля — **світова**, цеб-то така, що охоплює всю землю, всі країни. Виробник тепер ніколи майже не бачить покупця своїх товарів, а покупець платить за ці товари свої гроші посередникові-купцеві.

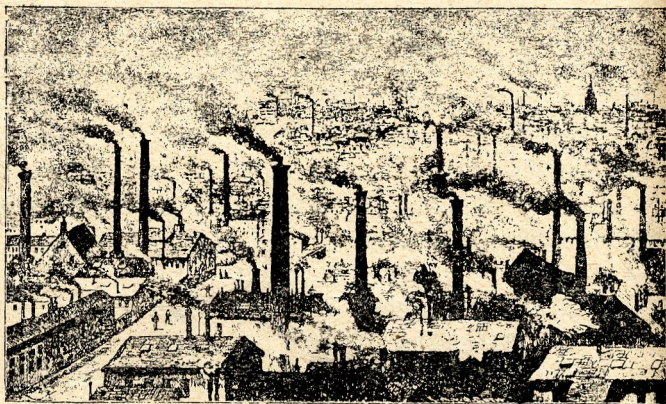
Так іде тепер господарство: велика продукція (виробництво) захоплює або намагається захопити всі країни, так само торгівля. І таке виробництво й така торгівля звязують між собою всі країни, всі держави.

Тепер по всіх освічених державах стало зовсім неможливо жити без куплі-продажу, без грошей. Кождий чоловік мусить тепер купувати все, чого йому треба, а для купна треба мати гроші. А щоб їх здобути, він мусить конче що-небудь продати, цеб-то виміняти на гроші. Або продати свої вироби, цеб-то наслідок своєї праці, або продати свої робочі руки, свою працю, свою силу, свій розум. Мусить продати за всяку ціну, бо інакше не одержить грошей, а без грошей не виживе.

Але дуже багатьом людям не завсіди буває можливо продавати свої вироби й свою працю. Тому, щоб не вмерти з голоду, їм доводиться продавати своє тіло. Кожний знає, що дуже часто тепер трапляється й це.

Так і виходить, що хоч гроші й дають користь людям, полекшуючи обмін між ними, але дуже багато роблять вони також шкоди.

Яка головна шкода людям від грошей? Вони дають одним людям величезну власть над другими

Місто фабрик та заводів в Англії.

людьми. Той, хто має багато грошей, може всякими способами використовувати тих людей, які мають мало грошей або й зовсім їх не мають. Богатий може жити, нічого не працюючи, а інших може змушувати до надмірної праці на своїх фабриках або ланах. Та ще гірше ось що: гроші це

такий товар, що може дуже легко переходити від чоловіка до чоловіка, а найголовніше — нагромаджуватися в одних руках. Через це й стається так, що з часом усі люде діляться на дві частини, на дві **кляси**: на богатих і вбогих, на тих, що мають, і тих, що не мають. Ті, що мають, панують над тими, що не мають, стають панами також в державних і громадських справах.

14. Народи багатші й народи вбогі.

Що до багатства відріжнюються від себе не лише окремі люде, але навіть цілі народи й держави. Одні з них дуже багаті, інші вбогі, а є й жебраки-старці.

Освічені народи дуже багаті в порівнянні з дикунами. Перед ними всі дикі племена видаються убогими. Хиба не старці, наприклад, дикі Пешереї? Хиба їх життя не собаче? А тут недалеко від Пешереїв живуть Англійці. Вони з гордістю говорять про свій нарід: ми, Англійці, найбагатший нарід на світі. І справді, Англійці та Американці — народи дуже багаті. Багатших від цих народів нема нікого.

А що значить багатий народ? Як відомо, багатим чоловіком називається той, хто має багато ріжного майна. А багатим народом називається такий нарід, в країні якого теж багато ріжного майна. Розуміється, воно міститься не лише в гроших — не лише в золоті та сріблі, а також в інших річах, наприклад, в землі, в будовах, в залізницях, пароплавах, в запасах поживи, різних виробів, то-

варів і взагалі всяких річей, корисних і потрібних для людей, потрібних для заспокоєння людських нужд та потреб або для вироблювання, витворювання все нових і нових богатств.

Богатство — це все те, що здобула й витворила людська праця. Богатство — це значить весь запас різних господарських дібр, які лише йдуть на потребу людям або потрібні для дальшого витворювання. Богатий нарід має багато різного рухомого й нерухомого майна, наприклад, родючих і оброблених ланів, фабрик, майстерень, домів, городів, золота, срібла, різних товарів і взагалі всяких виробів людських рук. Щоб довідатися, чи богатий даний нарід, треба оцінити все рухоме й нерухоме майно, що належить кожній окремій людині з цього народу, і що належить державі. Оцінити, а потому зрахувати, скільки буде всього разом. Такі приблизні підрахунки вже зроблено.

Скільки грошей коштує наприклад, весь маєток англійського народу? Що найменше сто мільярдів долярів. Це не рахуючи різних англійських володінь в різних частинах світа. А таких володінь Англія має дуже багато. Як відомо, власники маєтків завсіди зменшують вартість своїх богатств, бо бояться податків. Значить, богатства Англії треба оцінювати вище — мільонів приблизно на півтора. Коли всі ці величезні гроші виміняти на золото, то вийде понад півтора мільйони пудів золота. Це — ціла гора.

Ще більше богатств мають Злучені Держави Північної Америки. Самі лише залізниці в цій дер-

жаві оцінено понад 18 міліярдів долярів, телеграфи, телефони, кораблі й канали оцінено в два міліярди долярів, мертвий і живий сільсько-господарський інвентар — шість міліярдів, ріжні копальні — пять міліярдів, машини й машиновий товар понад шість міліярдів, земельні діляниці й будови на них — 80 міліярдів, гроша в готівці — понад два з половиною міліярди, ріжного иншого майна около 16 міліярдів. Не треба забувати до того, що все це цифри вже досить старі, а тепер і Англійці й Американці мають далеко більше майна. Ось які багаті обидва ці народи. Та до цих багатств треба ще додати ті гроші, які вони позичили иншим державам і вложили в чужі підприємства. Крім того в цей рахунок не ввійшли ще ті нечисленні багатства, які досі ще лежать в землі і взагалі існують в неготовому виді; їх можна буде оцінити лише тоді, як до них буде приложена людська праця.

Так само дуже багатий французький нарід Його багатство оцінюють що найменше на 90 міліярдів долярів. Багатство німецького народу оцінено на 80—90 міліярдів. Досить великі багатства мав би також український народ, як би рахувати всі багатства України, не розбираючи, в чиїх руках вони знаходяться.

На такі великі багатства, які існують в наших часах, могла би добре існувати вся людськість, — всі люде, які лише є на землі, — понад півтора міліярди людей. Вона могла би не лише існувати, але ще й збогачуватися. Річ у тому, що

всяке багатство постійно зростає; добувають з землі золото, срібло й інші метали; будують все нові й нові будинки, залізниці, пароплави, машини, виробляють все нові й нові товари. Кождої хвилини, кождої секунди до багатств додаються ще багатства. А що найголовніше, вони збільшуються швидше, ніж витрачуються.

Значить, людськість богата, й дуже богата. І з кожним роком вона стає все багатшою.

Та для чого властиво всі ці величезні багатства? Вони потрібні для **щастя людей**, лише для щастя. В цьому й міститься їх головний зміст. Вони потрібні для того, щоб облекшити людське життя. Багатство мусить існувати лише для того, щоб через нього людям краще жилося. Щоб не було на землі страждань, щоб не було голодних, бідних, принижених і неосвічених; щоби всі люде могли жити справжнім людським життям, без нужди й злиднів. Щоби всі люде могли радіти й тішитися життям, бо на землі під сонцем є світло, є тепло, є радість. Щоби ця радість завжди була в серці **кожного** чоловіка. Щоби життя нікому не видавалося карою, а було би щастям, найбільшим добром. Ось для цього, й лише для цього, потрібні багатства. І вони потрібні не для кого небудь одного, але для всіх людей однаково й без усякого винятку. А коли багатства цього не роблять, то вони не роблять того, що вони повинні би були робити.

Тепер не роблять. Але напевно колись будуть робити.

Розділ шестий.

ЯК З ЧАСОМ РОЗДІЛЮЮТЬСЯ МІЖ ЛЮДЬМИ БОГАТСТВА Й ЯК ЗМІНЯЄТЬСЯ СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ.

— 0 —

1. Богатство й бідність.

Рід людський багатий і навіть дуже багатий. За багато тисяч років він встиг при помочи своєї праці витворити силу ріжних багатств.

Та коли людський рід такий багатий, то чому на світі існує так багато вбогих? Чому так багато голодних? Ось питання, над яким варто подумати й навіть добре подумати. Адже всі люде — люде й збудовані більше менше однаково. Чому-ж одні з них від самого уродження мають все, а інші нічого?

Кожному ясно: багатства дійсно існують. Та поруч існує також убожество. **Значить, річ не в багатствах, а в розділі багатств між людьми.** Кожному теж мусить бути ясно, що вони розділені між людьми нерівно.

Але ось головне питання: **чому саме** вони так розділені? І **коли саме** почався такий розділ, і **чи не може він бути** иншим?

Щоб знайти відповідь на ці питання, треба

насамперед розглянути найдавніше життя людського роду. Адже можливо, що такий поділ стався десятки тисяч літ тому; а може він стався далеко пізніше? А крім того, може це вже з самої природи річей так воно вийшло й проти цього годі що небудь зробити? Чи може такий лад завели самі люде, а значить вони-ж можуть його й змінити й завести інший? Усе це треба докладно розглянути.

2. Як швидко можуть розмножуватися люде.

На перший погляд видається, що й справді природа винна, що люде вбогі. Занадто вже багато людей на світі, і все вони далі розмножуються. Але це так лише здається.

Правда, рід людський може розмножуватися незвичайно швидко. Але річ не в тому, як швидко люде можуть розмножуватися, а в тому, чи багато тих, що вродилися, лишається при життю. Заховати новонароджену дитину від смерти не дуже легко, і на всьому світі, по всіх країнах умирає страшенно багато дітей. Де людям тяжко живеться, де вони бідніші, там умирає більше дітей. Наприклад, Норвегія країна богата, так саме Данія й Швеція. А Росія — країна неупорядкована, з малоземельним селянством, неврожаями, пошестями, зруйнована різними війнами. І ось що показує підрахунок. З кожної тисячі новонароджених дітей умирає вже в першому році в Норвегії 95 дітей, в Швеції — 107, в Данії — 134. А в Росії їх помирає з кожної тисячі 267. Це виходить два рази

більше, ніж у Данії, $2\frac{1}{2}$ рази більше, ніж у Швеції і майже три рази більше, ніж у Норвегії. Доведено з підрахунку церковних записних книг, що в Росії лише **половина** загального числа всіх новонароджених дітей доживає до пяти літ.

Передчасна смерть спинює швидке розмноження людського роду. І це по всіх країнах — і диких, і освічених. У дикунів теж помирає дуже багато дітей. Помирає від кепського догляду, а головню від кепського виживлювання, від нестачі поживи. Навіть дорослому дикунові тяжко вижити себе; але ще тяжче вижити дитину. У всіх диких народів батьки зовсім не дбають про дітей. Весь тягар виживлювання дітей і догляду над ними спадає на жінок. А жінкам і без того жити тяжко, бо вони слабші від чоловіків. Велике щастя для людського роду, що кожда мати любить свою дитину. Лише завдяки цьому й існує людський рід.

Але голод, нужда не жарт. Іншим разом вони дужчі від почування матері. І от у багатьох дикунів досі існує страшний звичай: вони умисно вбивають новонароджених дітей. Убивають для того, щоб не мати зайвих ротів, яких нема чим прогодувати. Убивають отверто і з загального одобрення; навіть їх віра в богів одобрює це.

3. Чи може вистарчити поживи на всіх людей.

Поживу можна добувати різними способами. Та одна річ добувати її за помічу полювання, зовсім инша річ — за помічу скотарства, а ще инша річ — за помічу рільництва або якого не-

будь промислу. А чим займаються і з якого промислу живуть різні народи, це насамперед залежить від того, яка є та країна, де вони живуть. В лісах можна жити лише з полювання. Для скотарства потрібні степи. Для рільництва — родючий ґрунт. Для промисловости потрібні відповідні матеріали в природі, водяна сила, вигідні шляхи до збуту і т. д.

Від способів виживлювання залежить заселеність країни. Наприклад, мисливські племена потребують великих просторів, бо инакше на кожного мисливця не вистане дичини. Наприклад, в холодних країнах Північної Америки живе дике плем'я Ескімосів. Їх країна — пустиня, і на кождую сотню квадратних кілометрів у цій пустині припадає пересічно два Ескімоси. Більше їх там існувати не може. Коли вони й народяться, то помруть від браку поживи. А в гарячій країні Південної Америки, в лісах Бразилії, припадає на кождую сотню квадратних кілометрів лише три чоловіки. А в кіргізьких степах Азії Кіргізи живуть зі скотарства. Скотарство вже може вижити більше народу, ніж мисливство. Наприклад, в кіргізьких степах припадає по одному мешканцю не на сто квадратних кілометрів, а лише на один.

Ще більше народу може вижити хліборобство. При відповідних обставинах кождий квадратний кілометр може вижити пересічно сорок чоловік.

Та ще більше людей виживить та сама кількість землі, коли поруч хліборобства повстане

промисловість, коли почати штучно поправляти землі й добувати з неї різні матеріяли для промисловости, коли сільські мешканці будуть вимінювати збіжжя на різні потрібні їм речі в мешканців міських, промислових. Промисловість може вижити пересічно 160 людей на кожний квадратний кільометер. Завдяки промисловости стає видатнішим, кориснішим також хліборобство.

Ще більше народу може вижити на тому самому просторі землі, коли до хліборобства та промисловости долучиться торгівля. Завдяки торгівлі населення починає одержувати поживу з інших країн, а само платить їм своїми промисловими виробами.

Тепер уже доведено докладно й напевно, що на землі може вижитися кілька разів більше народу, ніж тепер є.

Є на світі дуже густо заселені країни, наприклад, Бельгія. Там на кожний квадратний кільом. припадає в деяких місцевинах по 231 людей. Правда, і Бельгія промислова країна, а багато харчів привозить з інших держав.

Але є на світі багато країн, хоч і дуже родючих, але ще дуже мало заселених. Така є, наприклад, Бразилія. Ця країна налічує понад 8 міліонів квадратних кільом., а на 1 квад. км. припадає всього 4 людей населення. В цій країні може ще поміститися чимало народу, це правда, але ж треба б відповідно приправити для того землю, треба б в це вкласти багато роботи. Але є на землі

багато ще інших родючих країн. В них не осушили ще дуже багато болот, не розчистили ще дуже багато лісів. На світі є ще багато родючої і свобідної землі, яку треба б лише як-слід обробити. З цього боку природа не робить перепон людям розмножуватися.

Та вижива може ставати краща з різних причин. Наприклад, років півтораста тому цукор добували лише з цукрової тростини, яка росте лише в деяких гарячих країнах. Років сто тому навчилися добувати цукор із буряків. Потому вигадали спосіб добувати його з картоплі. Вовну можна відбіди робити з молока, штучну гуму роблять із різних живиць, нафту й бензину — з вугля і т. д.

В наших часах багато різних неїстивних річей переробляють у їстивні, й ними люди живляться. Крім того, знайшли вже способи збільшувати врожаї. З усього цього теж видно, що на землі може вижитися далеко більше людей, ніж тепер. В часі криз часто купці нищать запаси кави, бавовни, пшениці, кукурудзи і т. д., то на те, щоб ціна їх не падала. Всі люди могли б бути ситі, й могло б не бути величезної смертності дітей...

4. Може стати для всіх, але не стає.

Чому ж так є, що хоч хліба й може стати на всіх, але не стає? Коли природа не винна в людських стражданнях, то де цьому причина?

Найбільше перешкоджає людському щастю не природа, а суспільні порядки, або сказати

інакше, окремий уклад суспільного життя, некорисний для самих людей, для цілого людства.

Ось сонечко світить радісно на небі й розливає навкруги себе світло й тепло. Для кого ж воно це робить? Кому саме призначає воно свої дарунки? За це навіть питатися не треба. Сонце — така сама природа, частина її, воно так навіть сотворене, що мусить світити та гріти. І користує з нього кожний, кому лише потрібне світло й тепло. Люди теж частина природи. Вони так сотворені, що їм дуже потрібне світло й тепло. Всі люди однаково сотворені. Чи можна ж тоді казати, що деякі люди мають право користати із світла й тепла сонця, а інші ні? Ясно, що думати так було б не лише несправедливо, але й глупо. А земля, а ґрунти для сіяння хліба? Це теж природа. Те саме можна сказати про ріки, про моря, про ліси і про все, що лише є на світі.

Природа має дуже багато дібр, що можуть зробити людське життя приємнішим і щасливішим. Та чи роблять вони це? Не завжди так буває.

А чому? Бо тепер усі добра природи між кимнебудь поділені, всі вони вже комунебудь належать. Усі землі, які лише є на світі, вже поділені. Поділені також ліси, річки, моря й навіть океани. А про доми й різні інші людські вироби нема що й казати. Усі вони комунебудь належать, і користати з них мають право не всі, що потребують. Не всі, але деякі, й таких є не дуже багато.

Чому ж так вийшло? Це треба розглянути, почавши від життя давнього, й кінчаючи теперішнім.

5. Коли, як і чому появилася власність.

Різні добра природи почали розходитися по руках іще в тих давніх часах, коли людина жила так, як живуть звірята. Кожний знає, що пес, який гризе кістку, уважає її своєю власною; кожна звірина відрізняє свою нору від чужої; кожна вивірка уважає своїм власним той запас горіхів, який вона сама зібрала. Значить, навіть звірята ніби розуміють, що таке „своє” й „чуже”.

А де причина цьому? В інстинкті, що каже їм заспокоювати свої потреби. Звірята уважають за своє лише те, що їм конче потрібне, щоб підтримати своє життя, і те, що вони самі здобули або вишукали. Всі інші добра природи їм і не в голові уважати за свої. Ще більше: лев уважає мясо за своє так довго, доки він його їсть. А наївся, то кидає останки здобичі, і ними може користатися вже хто хоче.

Подібно живуть тепер і „дикі” люди. Так, наприклад, живе ще багато індіан південної Америки. Про них оповідають, що вони вважають поживу за свою власність лише так довго, доки вони голодні. Те, чого така „дика людина” потребує, вона уважає за своє й бере собі, не довго думаючи. Один мандрівець оповідає про індіан південної Америки таке: коли їм захочеться їсти, вони йдуть собі до першого, що попаде, саду чи городу, й беруть собі звідтіль, що їм потрібне: беруть у своїх свояків, беруть у англійців-кольтоністів. Англійці думають, що індіанці великі злодії. А тимчасом ці

індіяни ніяк не можуть зрозуміти, як це може голодна людина залишатися без поживи, коли вона є тут поруч неї, й як може ситий чоловік відмовити поживи голодному.

Так ті первісні люди думають не лише про поживу, але і про різні інші річі. Не вважають вони за власні ні води, ні лісів; часто не вважають власністю навіть запасів поживи. Все це належить цілому родові, все це є не особистою, а родовою власністю.

Бувають такі племена в тих первісних людей, що рід спільно володіє всіма річами — не лише землею, худобою й хатами, а навіть різним хатнім майном. Кожний свояк уважається власником усякої речі, що належить до роду, і кожний має працювати для спільного добра.

Але буває в них инакше. У найдавніших людей почали уважати власністю насамперед вироби їх власних рук, наприклад, палиці з загостреними кінцями, вироблене їх руками каміння і взагалі зброю й інше. Усе приладдя, яке виробляли чоловіки для полювання й рибальства, було їх власністю. А хатні речі, виготовлені жінками, належали жінкам. Коротко кажучи, власністю уважалось насамперед те, на що витрачено власну працю. Ось чому давні люди робили так: коли вмирав чоловік, вони клали разом із ним до могили й вироби його рук — зброю, посуд, навіть прикраси.

Та так бувало лише в найдавніших часах. І так було лише доти, доки люди вміли лише полювати й ловити рибу, доки вони не мали жадних

запасів, жадного майна, крім своїх халупок та убогого приладдя. Та зчасом почалися різні переміни. Вони почалися тоді, коли люди почали робити запаси, коли більше розвинулося господарське життя. І справді, ловець або рибалка не можуть робити великих запасів. Та от у деяких місцевинах люди почали розводити домашню худобу. Худоба вимагає коло себе великої праці, догляду. Та зате вона розмножується, її можна тримати великими чередями й убивати для поживи, коли цього треба; можна користати з її вовни, шерсти й молока, не вбиваючи її; можна нарешті з усього цього робити запаси. Це вже — ціле багатство. Спочатку череди належали в кожному скотарському племені цілому родові, а не окремим людям, були родовою власністю. Та згодом вони перейшли на власність начальника роду й окремих його членів. Те саме сталося і з хліборобськими племенами. Обріб поля вимагав великої праці, але давав великий запас зерна, витворював маєток, багатство. І кожний господар, витрачуючи свою працю, почав зчасом сам користати з її наслідків. А потім він по trochu звикав і землю уважати за свою власність.

Так поволі повсталала приватна власність. Вона повсталала сама від себе. Повсталала тому, що змінилося людське господарство, змінилися способи виживи. Природної поживи не ставало, треба було на поживу працювати.

Не обійшлася справа, звичайно, також без насили, яка була за всієї й за всіх часів, бо ж — люди є людьми. Ще в тих часах, коли за власність

уважали лише вироби власних рук, серед людей бували такі, які зрозуміли, що уважати щонебудь „своїм” дуже корисно і приємно; наприклад, корисно не ділитися з іншими своєю добиччю, а ховати її на запас: хоч я, мовляв, і ситий і тепер поживи не їм, а все ж вона моя — за свою її я уважаю, й інші мусять так уважати. Та справа в тому, що для інших людей такі міркування не корисні. Як же робити в такому випадку, коли на ту саму річ є два або кілька охочих? Тут залишається лише одне — розпочати боротьбу: хто дужчий, той і одержить ту річ. Тут уже про права говорити не доводиться — хто дужчий, то того й право.

І ось у багатьох племен ще в давніх часах появилася власність, основана на силі: я володію, бо я дужчий. А коли так, то що заваджає не лише володіти чимнебудь, але й від інших відбирати? І в усіх народів дужі чоловіки з найдавніших часів кривдять слабших, і особливо — жінки та діти.

Одне плем'я відбирає майно від другого. Так повстають війни. Дужчий відбирає майно від слабшого. І ось що цікаве: насильники різних часів і народів спершу говорили про ті вироби чужої праці, які вони присвоїли собі: ця річ моя власна, бо я здобув її силою. Потому почали говорити так: я маю право уважати цю річ за свою, бо я дужчий від того, в кого я її відібрав. Та найважливіше те, що й інші люди почали признавати насильникам це їх „право” — право володіти захопле-

ним добром, право уважати деякі річі за свої власні.

Так повстало на землі — „право власности”, право володіти чимнебудь, не давши на це жадної праці зі свого боку. Поволі з різних племен і народів це стало звичаєм. Багатьом і до голови не приходить роздумати собі, — справедливо, чи несправедливо уважати за власність те, що вироблене не своєю, а чужою працею. Тисячі мільйонів людей живуть, не думаючи про це ніколи.

Право власности на різні речі появилось не лише як нагорода за працю, а ще часто через те, що воно сходиться з інтересами дужих людей.

А через появу такого права вийшло ось що: все, що витворила й витворює праця людських рук, почали розділяти між людьми нерівно; у великій кількості — в одних людей і в дуже малій — у других. Инакше кажучи, появилися на світі люди багаті, а поруч них бідні. Багаті, маючи землю й багатства, багатіли ще більше. Появився зчасом на землі й новий спосіб кривдити слабих людей — так кривдити, що безпосередньої насильства їм не було. І все це вийшло дуже просто й само від себе. Справа ось у чому. Хто має якунебудь власність, той тим самим виходить дужчим від того, хто її не має. А хто дужчий, тому на землі жити легше. Легше багатіти, легше казати іншим працювати на себе. Це й діється на землі здавна; як тільки появилися власники, вони зараз почали приневолювати інших, слабших і тих, що нічого не мали, працювати на себе. Наприклад,

оповідають про різних первісних людей, що дуже чоловіки приневолюють працювати на себе слабші жінки, діти, дідусів.

Ось що оповідають про одне африканське плем'я. В країні цього племені ростуть дерева, що дають багато поживних овочів. Дерева ці уважають власністю лише деяких людей цього племені, а всі інші такої власності не мають. Коли приходить час збирати овочі, бідні приходять до власника дерева, а той каже їм, що як зберуть для нього овочі з його дерев, то дістануть за це десятину овочів. Бідним нема що сперечатися — поживу якось треба добувати. От вони і працюють на власника і збирають йому його запаси; він дістає ці запаси без жадної своєї праці, а тільки тому, що він є власник.

Так, подібно до цього власника дерев, може діставати дохід, не працюючи, також власник землі, ліса, машин і всякого іншого майна, коли це майно потрібне й корисне для людей. За саму випозику комусь плуга, чи зерна під засів беруть за плату, або процент, і це вже є дохід без праці. З праці біднішого користує багатіший.

6. Власність на людей.

Так то все, що є на світі, почало потрохи робитися чиеюнебудь власністю. Усе почало ділитися на „мое” й „твое”: спочатку різні речі, людські вироби, а потому здобич від ловів чи рибальства.

Як відомо, дикі люди полюють не лише на звірів, але й на людей. Наприклад, дикі люди Нової Зеландії довгий час робили напади, щоб добувати людське м'ясо. Різні африканські племена роблять те саме. Людей, яких захоплено під час такого полювання або війни, теж почали уважати за власність.

Так повсталала на землі, ще в диких часах, у диких племен також жива власність. Людина стала власністю людини.

Зчасом люди побачили, що їм корисніше не їсти своїх полонених, а казати їм робити на себе, відси слово — раб. Диким племенам, що живуть із полювання, було тяжко це зробити, бо там усі заняті полюванням, і нема кому доглядати полонених. Та зовсім инакше у племен, що живуть із скотарства. Там господарі й раби пробувають завжди разом коло черед. Племена дикунів-скотарів накладають на рабів як-найтяжчі роботи. Бо для них раби — те саме, що робітна худоба, вони є їх власністю. І ця власність дає добрий дохід. Щоб добути рабів, племена диких і напівдиких скотарів роблять окремі напади на сусідні племена, щоб забрати в полон як-найбільше людей. Беруть чоловіків, жінки й діти. Чоловіків роблять рабами, а жінки підложницями. У багатьох племен і досі жінки й діти уважають власністю. Так живе ще багато скотарських племен в Азії, Африці й Америці. Ніодне скотарське плем'я не обходиться без рабів. Звичайно, таксамо було і в давніх часах: появилися на землі племена скотарів, — в них по-

явилися раби, повстало рабство, цеб-то право власності на людей. Це право трималося довгі тисячі літ, аж у XIX. ст., під впливом демократичних думок, покасовано в культурних країнах остаточно рабство, та його відміни: кріпацтво й панщину.

7. Власність на землю.

Відомо, що скотарі із своїми чередрами раз-у-раз переходять із місця на місце, в залежності від того, де є паша для худоби. Так, наприклад, живуть монголи-скотарі в Азії або деякі племена муринів в Африці. Землі в цих країнах багато, степам і краю не видко. І ось ці скотарські племена думають собі так: череди й раби це — наша власність, а земля, степи це — власність усіх.

Та не так воно в тих країнах, де більше народу. Наприклад, у Середній Азії по степах кочують кіргізи із своїми величезними чередрами. В деяких місцях населення там досить густе, череди дуже великі, а землі вже не так багато для їх виживи. Часто буває так, що за те саме пасовище між різними племенами починається війна. Щоб не допустити до воєн, багато племен наперед умовляється між собою, яке плем'я і в якому місці має пасти свої череди, інакше кажучи, вони — розділюють степи поміж себе.

Таким способом виходить, що й степи стають власністю то одного, то другого племені, хоч і не особистою, а племінною, а все ж — власністю. І цілі племена починають признавати право кож-

ного з них на таку власність. Так повстає право на земельну власність.

У старих книгах написано, що колись усі племена, які лише є на землі, не вважали землі за свою власність; і це не лише скотарські племена, але й племена хліборобські. Ось що писав, наприклад, єпископ Климент, що вмер у 102. році по Христі: „Користування всіма речами на цьому світі повинно бути спільне для всіх. Несправедливо казати: »це моя власність, це належить мені, а це належить другому«. Звідси пішов розбрат поміж людьми”. Григорій Великий 1400 років тому вчив своїх вірних: „Ви повинні знати, що земля, від якої ви походите і з якої ви зроблені, є спільна для всіх людей, тимто і плоди, які дає земля, мають належати всім без різниці”. Так думало багато різних визначних людей різних часів і народів.

Так думає і багато вчених. На їх думку, народів некорисно уважати землю за чиюнебудь приватну власність. Це не лише некорисно, але й несправедливо. Наприклад, в Англії деякі пани володіють десятками тисяч гектарів землі. Звичайно, вони не можуть обробити її своїми руками. Вони віддають її в аренду або наймають обробляти її робітникам, що не мають землі. Щоб якось прожити, ці робітники працюють на земельних власників за дуже малу плату, а арендатори платять власникам дуже велику аренду. Через це виходить так, що земельний власник збагачується, зовсім не працюючи, а робітники й арендатори працюють все своє життя і залишаються бідними.

За давніх часів, коли людей було мало, землі було досить для всіх. Ніхто не купував її, не продавав, бо кожний міг розчистити собі цілину й обробляти її. Але лише своїми руками багато годі обробити. Тому кожний обробляв її лише тільки, кілько треба було до життя. Щоб стати господарем великих ґрунтів, треба було насамперед здобути звідкись дешеву або безплатну працю. І здобували її — війнами. Через війни появилось в різних країнах багато рабів. Найбільше воєнної здобичі припадало ватажкам і близьким до них людям. Вони одержували також і найбільше рабів, що теж були воєнною здобиччю. Цих рабів вони змушували обробляти землю й через те могли орати більше землі, ніж інші. Отак ватажки захопили у свої руки великі ґрунти. Про них вони почали говорити: це наші землі, бо на них працюють наші власні раби.

Таким способом земля теж почала ставати приватною власністю. Значить, право власности на землю появилось після того, як появилось рабство: воно повстало через право власности на людей. Той, хто обробляє землю своїми власними руками, не може мати багато землі. А той, хто обробляє її чужими руками, звичайно, може захопити її дуже багато. Чим більше землі він захопить, — тим більше матиме й користи. І ось люди багаті, дужі, почали всякими способами здобувати рабів, населювати ними маєтки, захоплювати все нові землі на власність.

Так повстали ще за давніх часів великі земельні власники. Цьому дуже допомагали різні війни. Подібно, як давніше одне плем'я воювало з другим, щоб захопити чужу худобу і здобути рабів, так пізніше почалися війни, щоб здобувати землі. При цьому переможці звичайно проголошували землю переможених за свою власність, а потому ділили її між собою. Такий поділ різні народи робили різними способами. Часом усю землю проголошували власністю одного вельможі, а той роздавав її своїм помічникам. Часом завойовану землю ділили на три часті: одну частину залишали на запас, другу ділили поміж себе переможці, а третю залишали переможеним. Та бувало й таке, що всіх переможених проголошували за рабів, і сотні тисяч народу вивозили до інших країн.

Так через захоплення й війни повстала велика приватна власність. Власник міг робити із своєю землею, що йому захотілося: продати або заставляти її, обробляти її чужими руками або лишати без жадного обробу, або здати в аренду. Кожний власник каже тепер про свій кусник землі „Це мій власний; я маю на нього право, а право власности святе й невідбиральне, його встановив закон”.

Це правда, бо право власности установив закон. Але тому, що закони досі настановляли переважно самі вельможі і знатні люди, отже ті закони були більше на користь землевласників, як дрібних, трудових, що землю обробляли своїм власним трудом.

8. Власність суспільна.

Таким способом різні добра природи й навіть самі люди поробилися кінець-кінцем приватною власністю.

Та може воно так і мусить бути, щоб на землі були власники й не-власники, багаті й бідні, ситі й голодні? Кажуть, що цього не можна ніяк усунути, бо так ведеться здавендавна. Наприклад, були колись раби, і їх власники казали про рабство: воно потрібне, бо існує з давніх часів. Та саме говорили дідиці про своїх кріпаків. А проте в наших часах нема ні рабства, ні кріпацтва. І крім того, хибá право нетрудової власности існує від самого часу появи людського роду на землі? Ні, ми вже оповідали тут, що були такі часи, коли землю й інші добра природи уважали загальним добром, суспільною власністю; за приватну власність уважали лише те, що кожна людина зробила, обробила або здобула своєю власною працею.

То чому ж би не завести такий лад і в наших часах? Кажуть, що це зовсім неможливе. Але це кажуть ті, кому новий лад був би некорисний. Та є на світі люди, які кажуть зовсім що інше. Вони доводять, що теперішньому ладові прийде кінець, а це буде тоді, коли право мати земельну приватну власність буде дуже обмежене законом. Вже тепер у багатьох культурних державах не вільно мати одному більше землі ніж парудесят гектарів. Те саме є з іншою, рухомою власністю: власники більших фабрик, чи капіталів, що дають більші доходи, платять більші податки, ніж малі госпо-

дарі, дрібні ремісники та трудова інтелігенція. При такому ладі трудніше нагромаджувати великі добра й використовувати бідних. Найбільші ж маєтки, копальні, фабрики можуть навіть перейти в загально-національну, суспільну власність.

Такої суспільної власности вже доволі багато. Наприклад, мости й вулиці по містах не є приватною власністю, але власністю суспільною. Багато установ і закладів теж уже поробилося суспільною власністю, вони належать не до якоїсь одної людини, а до всієї суспільности: ось громадські школи, лікарні, склади сільсько-господарських машин, бібліотеки, читальні належать громадам або народнім управам. А ці народні управи це — і є те саме населення, яке вибрало своїх представників, щоб вони вели місцеве господарство, доглядали й пильнували громадського добра. Значить, усі ці заклади належать усьому населенню, вони творять його громадську або суспільну власність. І кожний має право користати з них. А що таке кооперативні крамниці? Кому вони належать? Усім членам. Є в наших часах також майстерні й фабрики, що належать до самих робітників. Хто в них працює, той і господар, а завідують ними виборні люде. Дуже багато банків і залізниць теж є громадською або державною власністю. Значить, уже в наших часах є громадська й суспільна власність. Значить, вона може існувати. Існує вже й право громадської або товариської власности. Кожний гурт людей має право завести в себе спільну й неподільну власність, спільно працювати, ви-

робляти різні товари, розділювати між себе дохід відповідно до того, який хто працює. Ясна річ, що така громадська або товариська (кооперативна) власність дає суспільности більше користи, ніж власність приватна.

Розділ сьомий.

ІСТОРІЯ РОДИННОГО ЖИТТЯ.

—О—

1. Найдикіще родинне життя.

Батько, мати та їх діти це й — родина. Чоловік, жінка й діти це — родина. Здається, все так ясно; здається, що так завсіди було, є й буде. Та насправді воно зовсім не так. Є досі на землі такі племена диких людей, які ще зовсім не знають такого родинного життя. А за давніх часів таких племен і народів було ще більше.

Ось що оповідає один мандрівець про червоношкірих американських людей із племені чіпевеїв. „Приходить одного разу до мене індіанин із якоюсь жінкою. Я питаю його: »Це твоя жінка?« »Так, жінка«, відповідає він. Тижнів через два приходить той самий індіанин, але вже з іншою жінкою. Я знову питаю його: »Хто ця жінка?« — »Це моя жінка«, відповідає він. »Хіба́ ти маєш дві жінки«, питаю я. — »Ні, одна, а ту я прогнав«. Через два місяці приходить той самий індіанин із третьою жінкою. Виявилось, що за той час друга жінка кинула його й пішла геть. Я спитав індіанця: »Чого ти так часто міняєш свої жінки? То ти проганяєш їх, то вони кидають тебе«. — »У нашого племені такий звичай«, відповів він, »що кожний живе, з ким схоче і кілька схоче«.

І справді воно так є, що америк. чіпевеї не

знають, що таке **родина на все життя**. У них кожний чоловік може бути чоловіком кожної жінки на якийсь час, іноді навіть дуже короткий. Коли родяться діти, за них дбає лише жінка. Ні вона сама, ні діти не знають, хто властиво є їх батьком. Чіпевеї звикли до такого життя, й воно видається їм дуже добрим.

Подібні звичаї мають також Бушмени в південній Африці, деякі маляйські племена на острові Борнео і багато інших диких племен, що живуть в різних кінцях світа. Одно плем'я не могло перейти від другого цього звичаю, й тому ясно, що він повстав **сам собою**. Таке життя стрічається лише у найдикіших народів. Та колись усі люде жили так. Це відомо з різних старих книжок.

За часів найдавнішого безродинного життя різні племена мали звичаї, які видаються нам дуже дивними й навіть поганими: наприклад, усі кривні жили разом — і старі, й дорослі, й діти, і при цьому кожний чоловік міг мати зносини хоч би з власною матір'ю, сестрою або дочкою. І ніхто не уважав, що це погано. А тим часом таке життя дійсно було недобре. Це тому, що діти, що родяться від дуже близьких кривних, дуже часто бувають слабосилі й навіть придуркуваті. Завважено, що від таких подруж вироджуються цілі родини. Таким чином переводяться на нінащо цілі племена, у яких є звичай допускати подружжя між дуже близькими кривними.

Але в деяких племен ще за давніх часів появилися також інші звичаї: не робити подруж з близь-

кими крѣвними. Кінець кінцем таки зауважено велику шкоду від таких подруж. Можливо, що це сталося в тих країнах, де населення було густіше через достаток поживи й інші сприяючі обставини. Звичайно, племена з такими новими звичаями стали кінець кінців багатші й склалися зі здорових і дужих людей. В таких племенах шкідливий звичай подруж між близькими крѣвними почали уважати за щось погане, лихе, почали їх навіть забороняти. Спочатку заборонено подружжа між батьками й дітьми, а подружжа між братами й сестрами ще були дозволені. І до наших часів є багато диких племен, де такі подружжа звичайна річ. Так жили між иншим за давніх часів Жиди.

Є такі народи, у яких всі діди й баби, це-б то найстарше покоління, уважаються між собою за чоловіків та жінок. Подібно до цього їх діти — слідує покоління — теж уважаються між собою за чоловіків та жінок. Так само й діти цього покоління — теж чоловіки й жінки між собою. Але люде якого небудь одного покоління вже не мають права побиратися з людьми старшого або молодшого покоління. Инакше кажучи, брати можуть женитися з сестрами, брати в других і третіх з сестрами в других і третіх поколіннях. Та наприклад подружжа між батьком і дочкою, матірю й сином, дядьком і небогою або між дідом і внучкою вже недозволені.

На наш погляд такий звичай видається диким. Та колись він існував мабуть у всіх народів. Але на цьому люде ніде не спинилися: з часом по-

дружжа між кривними все більше й більше виходили зі звичаю й їх заборонювано. Вийшли зі звичаю насамперед подружжа між братами й сестрами. Потім почали взагалі обмежувати подружжа між кривними. Та це було не дуже легко зробити. І насамперед, як довідатися, хто кривний, а хто ні. І все таки у деяких диких племен появилися такі звичаї, щоб не допускати до таких подруж.

Наприклад, в полудневій Австралії живе чорношкіре плем'я „Камілярі“. Всі люде цього племені, і мужчини, і жінки діляться на два гурти. Одні звуться людьми „куміт“, а другі людьми „крокі“. Всі люде куміт уважаються кривними між собою й тому не мають права братися між собою. Так само й люде крокі. Хоч крокі й куміт належать до того самого племені, та все-ж серед племені існує така заборона подруж. Та зате всі люде куміт мають право братися з усіма людьми крокі і навпаки. Це робиться тим способом, що кождий мужчина куміт наперед уважається законним чоловіком кождої жінки крокі і навпаки.

І ось що цікаво. При такому родинному устрою споріднення рахують не по батькові, а **по матері**. Це тому, що кожда жінка цього австралійського племені має багато чоловіків, і тому годі знати, хто саме з чоловіків батько дитини. А хто мати дитини, це завжди відомо. Тому кожда дитина одержує призвище матері, а не батька. Дитина, яку вродить жінка крокі від якого небудь мужчини куміт, уважається за крокі. А коли дитина вродиться від жінки куміт, вона належить до куміт.

А ось який родинний устрій мають дикуни, що живуть на острові Сендвіч. Кілька сестер — рідних, у других і в третіх поколіннях — вважаються спільними жінками відразу кількох мужчин. Ці мужчини можуть бути братами, але можуть і не бути споріднені між собою. Так само кілька братів мають відразу кілька спільних жінок. Не один мужчина жениться з одною жінкою, але кілька мужчин відразу з кількома жінками. Ці чоловіки звуть один одного „пуналюа“ (це значить, „близький товариш“). Жінки теж називають одна одну „пуналюа“. Та жінки пуналюа не мають права виходити заміж за своїх братів, а мужчини — женитися зі своїми сестрами. Таким чином, подружжя між близькими кривними при такому ладі ще більше утруднене.

Такий родинний лад, який може видатися дуже дивним, існував не лише на островах Сендвіча. Він існував у різних народів, що жили в Африці, Азії й Європі. Дві тисячі літ тому такі родинні звичаї були наприклад у тодішніх мешканців Англії. Чоловік десять, дванадцять, звичайно братів, мали для себе кілька спільних жінок. Те саме було колись у Греків та інших народів.

2. Великі діла жінок.

У всіх цих народів споріднення рахували по матері, а не по батькові.

Звичайно, при такому родинному ладі жінки й чоловіки не завсіди жили в одній хаті.

Доводилося жити разом лише матерям зі своїми новонародженими або малолітніми дітьми. Хто-ж у такому випадку був найстарший? Звичайно ним був найстарший брат матері. Значить, не завсіди й не у всіх народів і племен перше місце в родині займав батько.

Та й тепер існують на світі такі племена, у яких батько значить в родині менше, ніж мати. Наприклад, у деяких племен Маляйців родина складається лише з матері та дітей, а батько зовсім не належить до її складу — він не вважається навіть членом родини. Він більше прив'язаний до своїх братів і сестер, ніж до своєї жінки та дітей. Він навіть живе не там, де його жінка й діти, й не працює на них. А коли він жениться, то після шлюбу живе в родині своєї матері й по давньому обробляє її поле. Головою дому вважається старший брат матері. Діти його сестри звуть його не дядьком, а **батьком**. Коли він помре, на його місце стає найстарший з його кривних. А коли в родині не знайдеться жадного дорослого чоловіка, тоді головою родини стає мати. І майно теж переходить по матерній лінії.

Подібно живуть також Нубійці. Колись за давніх часів Нубійці мали власних царів, і престол їх переходив не до його рідного сина, а до сина його сестри, цеб-то по жіночій лінії.

Взагалі кажучи, у багатьох народів заховалися звичаї, з яких видно, що мати значила в родині більше, ніж батько. Значить, хто-ж уладжу-

вав родинне життя за найдавніших часів? Жінка, а не мужчина, мати, а не батько.

Ми вже казали, що жінки перші уладили домашнє вогнище, і що сталося це ще за тих часів, коли всі люде жили з мисливства. Жінка, а не мужчина, зробила для себе й своєї дитини охорону від вітру й дощу — і з цього почалося будування хат. Жінка, а не мужчина годувала дитину, збирала для неї коріння, овочі й робила запаси — і з цього почалося рільниче господарство. Жінка, а не мужчина, підтримувала постійно вогонь, щоб гріти дітей в холодних часах року. А мужчина в цьому часі полював, навіть не думаючи ділитися з жінками й дітьми своєю здобичю. Але щасливі лови — це випадок. Коли мужчині не щастило, він блукав голодний і холодний або приходив до жінки й силою відбирав від неї частину її запасів, які вона з великою працею зібрала для своїх дітей. А коло домашнього вогнища йому було тепло й захистно.

3. Як мужчини взяли гору над жінками, а жінки стали їх рабінями.

Довгий час родинний лад тримався голов-но на матері. Так було у всіх народів. Та з часом перше місце в родинному життю перейшло від жінок до мужчин. Сталося так не відразу, а дуже поволі. Инакше й не могло бути, бо людські звичаї встановлюються й змінюються дуже поволі. Люде всіх часів звикли жити „за прикладом батьків та дідів“. Їм дуже тяжко кинути старі звички, а осо-

бливо в родинному життю. І все-ж родинний лад перемінився. Як і чому це вийшло? Про це можна дещо довідатися, розглянувши звичаї різних племен та народів.

Справа почалася ось з чого — зі зменшення числа жінок та чоловіків. А це вийшло так: за старого родинного ладу, що зветься пуналюа, кождий мужчина мав кілька жінок, а кожда жінка мала кілька чоловіків. Та з багатьох своїх жінок чоловік звичайно вибирав яку небудь одну, яка йому найбільше подобалася. В свою чергу й жінкам часто один з чоловіків подобався більше від інших. Так потроху з часом повстав у чоловіків та жінок звичай жити парами після вподоби. Так появилися головні жінки й головні чоловіки. Та крім них ще довгий час були й не головні. Так і досі живе багато диких племен. З часом повстав звичай жити лише парами. Инакше кажучи, замість многоженства й многомужества появилася **парна** родина. Та це ще не був такий родинний лад, як у нас. Наприклад, не вважалося лихим, коли чоловік брав до себе до хати ще кілька жінок, крім головної. Мужчина дужчий від жінки. З часом повстав звичай серед мужчин не дозволяти жінкам мати кілька чоловіків; а мужчини могли мати по кілька жінок, як наприклад ще й досі у магометан.

І ось яка обставина допомогла мужчинам забрати в свої руки головну владу в родині: **зміна в способах виживлювання.**

Річ у тому, що колись усі люде здобували

собі поживу полюванням, а для цього блукали по степах та лісах. Але жінка, що має малі діти, не може добувати собі поживу таким способом. Тому за таких мисливських часів жінки з дітьми сиділи більше десь на одному місці, годувалися мушлями, корінцями, овочами. Мисливство — справа не дуже певна. Часом воно добре годує, а часом не дає нічого. А жіночий спосіб добувати поживу, хоч і не такий ситий часом, але певніший. Жінки швидше за чоловіків навчилися робити запаси поживи. Голодні мужчини мусіли або просити або відбрати поживу від жінок, що мали запаси. З цього видно, що за мисливських часів жінка мала більше значіння, ніж мужчина. Вона була самостійніша й жила свободніше. Чоловікам доводилося більше рахуватися з жінками. Тому за мисливських часів чоловіки не мали особливо великої влади над жінками.

Та з часом у багатьох мисливських племен повстав звичай розводити худобу. Появилися великі череди освоєних звірят. Охороняти череди й доглядати за худобою, це справа тяжка й вимагала багато сили. Цю справу ведуть досі у скотарських племен чоловіки, а не жінки. Наприклад, африканські дикуни Кафри не дозволяють жінкам навіть доїти корови, або зганяти худобу. Це уважається не жіночою справою. А скотарство зробилося у деяких племен головним способом виживлювання. З нього почали жити не лише чоловіки, але й жінки. Значить, родина почала одержувати головне своє виживлення завдяки праці

мужчини. Завдяки розвиткові скотарства його праця зробилася головним удержанням родини. З цього часу й почалася жіноча неволя. У багатьох племен жінки зробилися ніби рабами мужчин. Не легко їм жилося у мисливських племен, а ще гірше у племен скотарських.

Мандрівці оповідають, що скотарі Кафри дивляться на своїх жінок, як на рабинець. Часом ці дикуни роблять напади для добування жінок. Вони нападають на сусідні села, мужчин там убивають, а жінок беруть в полон і роблять своїми жінками. Богаті Кафри можуть прогодувати кілька жінок, і тому у них є в звичаю багатоженство. А убогі люди задовольняються одною жінкою. У Кафрів кожда жінка має своє окреме господарство й сад. А в чорношкірого африканського племені Абіпів багаті чоловіки містять своїх жінок в різних місцевостях, щоб вони не лаялися та не билися між собою. Чоловіки ходять до них приблизно раз на рік. Многоженство існує у дуже багатьох народів і скрізь лише серед багатих людей. Наприклад воно існує у Арабів, Турків, Татарів. До наших часів у Африці існує велика торгівля дівчатами, яких продають у жінки.

А ось які звичаї існують ще у деяких народів. Наприклад, мужчина має право братися лише з жінкою іншого роду й племені. Такий звичай мають наприклад Кіргізи в середньо-азійських степах. Дикі Дравіди, що живуть в Індії, там женяться лише з жінками, яких вони силою здобули деінде. Женитися з якою жінкою з власного села

їм заборонено. Це тому, що колись мешканці того самого села були кривні між собою, а брати шлюби з кривними було заборонено. З часом села збільшилися, люде розмножилися, споріднення стало дуже далеке, а старий звичай все таки задержався.

А ось який звичай існує у деяких північно-американських індієських племен. Там кожде племя має свою назву. Наприклад, вони звуться іменами орла, ведмеда і т. д. Зображення цих звірят у них вважається ніби знаком їх племені. Такий знак вважається святим і зветься „тотем“. Люде різних тотемів мають право братися між собою, а люде однакових тотемів не мають цього права.

Звичай брати жінок конче зі сторони існував колись також у предків нашого народу. В дуже старій історії українських племен оповідається про те, як мужчини робили напади на своїх сусідів, щоб „умикати“ собі жінок. Та з часом замість таких нападів почали добувати жінок мирним способом — купувати й вимінювати. Звичай купувати жінок або вимінювати їх задержався у багатьох народів ще й до теперішніх часів.

Звичайно, не доводиться говорити про любов там, де мужчина бере собі жінку силою, купує або вимінює її. Та з часом почали люде одружуватися з любови. Правда, багато різних річей стояло цьому на перешкоді. Богаті дивляться згори на вбогих, родовиті на простих, часом перешкоджає неоднакова віра або походження. Та все ж в наших часах у освічених народів дуже часто шлю-

би робляться з любови. А коли між чоловіком і жінкою є любов, тоді в родині краще дійти до згоди, тоді нема гнету й насильств над жінкою. При теперішньому укладі родини у освічених народів кождий чоловік має лише одну жінку і навпаки. Батьки спільно з матерями дбають за своїх дітей. Жінка має ті самі права, що й мужчина. І це не лише в родині, але й у цілому громадському життю. Жінки показали, що вони зовсім не гірші й не дурніші від чоловіків — скрізь у освічених народів є багато жінок письменниць, лікарток, урядничок і т. д. По деяких державах, ось як наприклад у Фінляндії або на Україні вони поруч з мужчинами беруть участь також у державних справах. Инакше кажучи, з часом одержали жінки однакові з мужчинами права не лише в родинному життю, але також в громадському й державному.

Та все ж таки досі жінкам майже у всіх народів живеться тяжко, далеко тяжче, ніж мужчинам. Там, де жінок захоплюють силою або купують, мужчини дивляться на них, як на свою **власність**, як на забавку або робочу худобу. А тяжке життя жінок дуже відбивається на здоровлю дітей.

Звідси ясно, що добрий лад родинного життя є потрібний для заховання й поліпшення людської породи. Ті племена, що мали добрий родинний лад, швидше розмножилися й підбили слабші племена. Крім того, для розвитку громадського й державного життя треба, щоб людей на землі було багато. Як би людей було мало, хиба можна

би було жити так, як ми тепер живемо? Людскість не змогла би покрити землю великими селами й містами, не змогла би побудувати залізниць і телеграфів, і взагалі не мала би тої сили, духової й матеріальної, яку має тепер.

—O—

Розділ восьмий.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.

1. Яке начальство мають дикі люди.

Яким способом і чому повстали на землі різні племена, народи, держави й кожна з них з окремим ладом, із своїми окремими законами, звичаями, державними установами?

Державне життя почалося в деяких племен та народів уже багато тисяч літ тому. Наприклад, у дуже старих китайських книгах написано, що в Азії існували якісь держави вісім або дев'ять тисяч літ тому.

Довгий час люди не знали, чому й як повстали всякі держави. Багато людей думало, що це боги або Бог допоміг людям таким чином завести лад. Та насправді справа була зовсім инакше.

В наших часах на всій Землі є коло шісдесят самостійних держав. Кожна з цих держав має свою голову — виборну або дідичну; кожна має свій уряд, закони, суди, поліцію, церковні й інші установи.

Та так не завсіди було. Навіть у наших часах є народи, що не мають таких державних установ. А за давніх часів колись на цілій Землі не було ні урядів, ні законів, ніякої власти, і кожний сам своєю силою обороняв себе від інших. Ко-

лись і людей на землі було дуже мало. Блукали вони по ній чередами, як за наших часів — пешереї.

Ці пешереї блукають по своїй країні невеликими чередами по кілька людей у кожній. Кож-

Начальник племені маорі в Новій Зеландії.

ний у них не перший і не останній, не начальник і не підданий, а сам про себе. Одначе кожний може зробитися начальником у часі війни або полювання. Та це лише тоді, як він буде дужчий або зручніший від інших. А скінчиться війна або полювання, і він знову стає такий, як усі інші.

Також різні племена червоношкірих індіан-

ців мають начальників лише в часі війни. Та деякі племена мають уже постійних начальників, але виборних. Наприклад, індіани в Новім Мехіку збираються на окрему раду й довго обмірковують, кого вибирати. Як вибраний начальник не сподобається, вони скидають його й вибирають іншого. Одначе часом буває, що провід над племям переходить від батька до сина й так далі.

Так узагалі можна сказати, що без ніякого начальства в мирних часах живуть лише дуже невеличкі племена з простим і нескладним життям. А кожне велике племя хоч-не-хоч мусить мати якихнебудь розпорядчиків.

2. З чого почалося об'єднання людей.

Об'єднання людей почалося за дуже далеких часів, а почалося воно з того, що люди почали відрізняти своїх кривних від усіх інших.

Відомо, що звірі не розрізняють кривних від некривних. Собака чи кітка уважає свої діти лише так довго за рідні собі, поки вони не виростуть. А як лише виростуть — вони стають чужими навіть для рідної матері. Так буває в усіх звірят і птахів. Так довгий час було, мабуть, і серед людей. Але було, і скінчилося. Тепер навіть найдикиші люди відрізняють кривних від чужих. Ось, наприклад, що роблять для цього різні сучасні дикі люди, наприклад австралійці, індіани, мурина. Вони вирізують у себе на шкірі окремі значки, щось ніби тавро, яким таврують худобу. Такі тавра зображують різні — птахи, гадюки, чере-

пахи, дерева, в залежності від племені або роду. Американські індіани називають такі значки тотемами. Тотем у них вважається святим і недоторканим. Індіани кажуть, що тотем, це зображення їх предка. Наприклад, індіани, що мають за тотем зображення черепахи, оповідають, що їх племя дійсно походить від черепахи; тотем, що зображує гадюку, має значити, що це племя походить від гадюки і т. д. Але коли й де жив такий їх предок, цього індіани не знають. Можливо, що й справді якийсь предок цих індіан називався іменем черепахи або гадюки.

На що ж вони витинають на шкірі зображення ніби-то прабатьків? Це на те, щоб зазначити споріднення з ними, хоч би навіть і дуже далеке. Крім того, тотем означає також споріднення між дикунами. Всі, що мають на шкірі той сам тотем, вважаються спорідненими між собою. Тотем — це назверхня ознака такого споріднення.

Таке споріднення крові почало насамперед об'єднувати людей. Спершу воно об'єднувало діти з матір'ю, а потім почало об'єднувати всіх кривих між собою, потім діти з обоїма батьками, потім усіх одноплемінників між собою. Коротко сказати, споріднення об'єднувало все більше й більше людей. Та це сталося не відразу, а дуже поволі.

Дикуни за тотемом розпізнають своє споріднення, розпізнають, з ким можна, а з ким не можна заводити подружжя. В багатьох племен міцно зберігають такий звичай: ніхто не може побиратися з тими, хто має той самий тотем.

Буває ще й так: деякі племена приймають до себе людей із інших племен. Вони їх усиновлюють, і на знак цього витинають у них на шкірі свій тотем. А хто має тотем, того уважають кривним усіх інших людей того самого тотема.

У диких людей усі поділяються на споріднених, кривних і чужих. Усі кривні, що мають той самий тотем, творять між собою рід, цебто ніби одну величезну родину, зложену з великого числа менших родин, між собою споріднених.

Усі кривні, крім свого особистого імені, мають іще одне спільне ім'я, наприклад, називаються імям якогонебудь свого предка. Жиди ще кілька тисяч років тому звалися ізраїльтянами по імені свого предка Ізраїля-Якова, моавитяни по імені свого предка Моава. Дуже часто предка вже ніхто не памятає, та родова назва по його імені все ж залишається. Так повстали назви багатьох племен та народів. Так повстали також родові прізвища.

3. Родовий лад.

Які ж народи мають родовий лад?

Він існує досі по різних країнах і в дуже багатьох народів — у червоношкірих індіан, у чорношкірих муринів, у бурошкірих маляйців, у білошкірих осетинів. Такий родовий устрій мали давніше старовинні германи, римляни, греки, наші предки слов'яни. В старих українських історичних записках так і написано, що тоді „кожний жив родом своїм”.

Можна сказати, що через такий родовий лад перейшли всі народи і племена, які лише були на землі. Племя, це все-одно, що рід, який дуже розрісся. Народ це те саме, що племя, яке дуже зросло.

Родовий лад, звичай жити родами, дуже допоміг об'єднанню багатьох тисяч людей у одну громаду, в одну суспільність. Де появився родовий лад, там усі кривні міцно трималися один одного. Всі розуміли, що так краще боронитися від різних ворогів. Тому при родовому ладі хто образив якого члена роду, той образив цілий рід, і за ображеного заступався цілий рід. Так було колись і у слов'янських племен, наших предків, що „рід ішов на рід” і за кривду відплачував кривдою, за вбивство вбивством. Такий звичай зветься родова пімста. Так було за давніх часів, наприклад, у жидівського народу, як ми це знаємо з їх святих книг. У книзі Чисел Мойсея написано: „месник за кров сам може вбити вбивника; де лише стріне — сам може вбити його”.

Жиди вірили, що навіть їх Бог таксамо думає. Адже у святих книгах оповідається, що за переступ одного лише Адама Бог покарав навіки весь людський рід, який пішов від Адама, а за діла єгипетського царя-фараона — весь єгипетський народ.

Яке ж людське життя серед самого роду?

На чолі роду стоїть завсіди старшина, цеб-то найстарший у роді; він уважається начальником роду. Усі члени роду мають його слухати, як діти

слухають свого батька. Влада такого старшини у багатьох племен буває дуже велика. Він має право покарати, виключити з роду й убити кожного з членів роду — старого, чи молодого. Він не лише начальник, він zarazом суддя та жрець-священник. Його слово — все-одно, що закон. Його поважають понад усіх. Чому це так? Тому, що він найстарший нащадок предків, яких увесь світ понад усе поважає. Про цих померлих предків усі члени роду, їх нащадки думають, що хоч вони й померли, але душі їх усе ще живі. Вони гадають, що ці душі померлих предків мають дуже велику владу над живими людьми. Тому не можна гнівити їх, треба їх слухати. А найдавніший предок, від котрого пішов увесь рід, це все-одно, що Бог.

Багато племен досі поклоняється своїм предкам, як богам, і уважає їх за богів. Хто ж найближчий до цих богів? Звичайно, найстарший з роду. Тому він і уважається головою роду. Його устами ніби говорять самі предки. Від нього вони з найбільшою охотою приймають молитви та жертви. Найстарший у роді обов'язаний молитися за всіх. Він є жерцем, священником.

Духи предків це — боги. Тимто кілька є родів, стільки є богів, бо кожний рід має свого родоначальника, найдавнішого предка.

Так було в усіх часах і в усіх племен, де лише був родовий лад. Значить, віра старовинних людей у своїх богів-предків теж полягала на спорідненні крові. Вона теж помагала об'єднанню людей.

Та ще більше об'єднувало людей за родового ладу спільне добро, спільна родова власність. Наприклад, кілька тисяч літ тому жидівські родоначальники Авраам, Ісаак, Яків, кочували по степах Мезопотамії, Арабії та Ханаану. До кого ж належали ті степи? У святому письмі сказано, що справжній власник цих земель є жидівський Бог, Єгова, і що тому земля належить до кожного сина жидівського народу.

В Америці кочує в степах індіанське плем'я ірокезів. Вони теж вважають землю за спільну власність. Вони ніколи не уважали її чиеюнебудь приватною власністю, ніколи не ділили її між поодинокими людьми. Кожний рід ірокезів неподільно володів тією землею, на якій кочував. Гряницями цьому володінню були лише володіння інших ірокезьких родів, а також чужих племен.

Півдикі африканські племена кабілів живуть із хліборобства й орють землю. У них теж земля є спільною власністю цілого роду, а не окремих приватних родин або господарів.

У багатьох племен при родовому ладі вважають спільною власністю пасовища, ліси, води, а часом навіть будинки. Такі будинки будують члени роду спільно. Ці будинки досить великі, і в них кожна родина має своє окреме помешкання. Такі громадські будинки існують у багатьох диких і напівдиких племен.

Коли який член роду вмирає, то ті речі, які він мав за життя, стають власністю цілого роду, й ними розпоряджає старшина роду. А за давніх

часів і того не було. Як хто вмирав, то особисту власність небіжчика клали разом із ним до могили або палили разом із ним: одяг, зброю, прикраси, його улюбленого коня і т. д. Та пізніше цей звичай закинули. Це тому, що зчасом різного маєтку в руках людей ставало все більше, вони все більше його цінили. Тимто речі небіжчиків ставали власністю роду. А ще пізніше речі небіжчиків залишалися вже не родові, а лише дітям та найближчим родичам небіжчика.

4. Як живуть ірокези.

Літ вісімдесят тому в Америці жила одна цікава людина, звалася Морган. Йому довелося багато подорожувати американськими пустинями і здибатися там із червоношкірими індіанами. Цим людям жилося важко, бо з усіх боків їх утискали й кривдили білі. Морган схотів допомогти червоношкірим, оселився в їх країні і старався, як міг, боронити їх. Дикі люди побачили, що Морган людина справедлива й полюбили його. Незабаром він став для індіан ніби своїм чоловіком і добре пізнав усі їх звичаї. Одне плем'я ірокезів навіть усиновило його. Тимто він іще краще пізнав життя диких людей і описав його.

Ось як жили тоді, за його оповіданням, дикі ірокези. Все їх плем'я поділялося на кілька родів. Усі члени кожного такого роду були, здебільшого, споріднені поміж собою. Кожний такий рід походив від якогось спільного прабатька. Цей прабатько давно вже вмер, та його нащадки все ж

пам'ятали, що вони між собою рідні. Все плем'я ірокезів ділилося на вісім таких родів. Кожний рід мав свою окрему назву — називалися вони іменем якоїнебудь звірини: Вовк, Ведмідь, Черепаха, Бібр, Олень, Чапля, Сокіл. Зображення цих звірят уважали родовими значками й витинали на шкірі кожного індіянину, в залежності від того, до якого роду він належав. На чолі кожного роду стояв окремий старшина, що звався „сахем”, крім цього — окремий воєнний старшина — начальник на випадок війни. Сахеми уважали за найстаршого в роді, його влада простягалася на всіх членів роду. Часто на сахемів вибрано сина сестри попереднього сахема, а його рідний син не міг бути вибраний сахемом, бо в ірокезів споріднення йшло не по батьківській, а по материній лінії.

Дружитися з людьми свого роду в ірокезів було заборонено, бо всі члени роду уважалися за родичів між собою. Тимто кожний ірокез мусів шукати собі жінки з якогонебудь іншого року. По смерті всякого ірокеза його особиста власність залишалася в його роді. Коли в ірокезів умирає чоловік, то маєток його одержують його кривні по матері — його брати й сестри і брати його матері. Коли вмирає жінка, її наслідниками є її діти й рідні сестри, але не — брати. Жінка зовсім не одержувала спадщини від чоловіка, чоловік не одержував від жінки, а діти не одержували спадщини від батька. Це все тому, бо споріднення в ірокезів йшло по жіночій лінії.

При такому громадському ладі кожний індіанець дивився на інших індіанців з того самого роду, як на рідних. Кожний був обов'язаний допомагати й боронити кожного члена роду. Коли хто із сторонніх скривдив кого з членів роду, за покривдженого заступався цілий рід.

Кожний рід мав своїх окремих богів-опікунів, а старшина роду був головним служником цих богів, його жерцем або священником. Та священники були ще окрім нього.

У всіх членів роду власність була спільна, череди спільні, земля теж була спільною власністю. Лише гороби, хата, зброя й деякі домашні речі ірокези вважали приватною власністю. Все господарство теж вели спільно.

Такий самий лад має багато інших індіанських племен. Та часом буває ще й так: інше плем'я складається з п'ятих-шістьох родів, а з цих шістьох родів три-чотири роди зеднані поміж собою ближче, ніж із іншими родами того самого племені. Ці ближче зеднані роди творять наче окреме коліно, — з-грецька: „фратрію”, себто братерство. У старинних греків такі близькі між собою роди називалися „філями”, що значить дружба, побратимство. Таке побратимство вказує на давнє, але близьке споріднення між тими родами, що належать до нього. Колись у цьому племені було лише тільки родів, кілька було фратрій. Та люди в них розмножилися, і з них потворилися нові роди.

Всі роди, всі фратрії, творять разом племя. Кожне племя має теж своє окреме ім'я, має свою землю, говорить своїм окремим говором, має навіть свого окремого начальника — начальника над старшинами всіх окремих родів. Виходить так: союз родів це — фратрія, союз фратрій це — племя. Але творилися також і союзи між племенами.

5. Що значить — „свій”, а що — „чужий”.

„Хто не свій, той чужий, а хто чужий, той ворог”. Так думали в давніх часах усі люди.

Спершу „своїми” уважали лише рідних. Потім згодом почали до своїх зараховувати також усіх одноплемінників, потім — земляків узагалі.

В давніх часах ворожнечі й війни було між людьми далеко більше, ніж тепер. Рід ішов війною на рід, племя на племя. У цих війнах багато племен загинуло зовсім, багато попало в полон, і переможці поробили з них рабів-побідників.

В кожній країні зберігають і досі пам'ять про якінебудь старі племена, що жили колись там, де тепер живуть зовсім інші народи. Там, де тепер живуть французи, жили колись галійці. Де тепер німці, там жили колись кимври, тевтони, франки. Де тепер еспанці, колись жили іберійці. Куди ж ділися всі тодішні племена? Одні були знищені, інші мусіли переселитися до інших країн, ще інші змішалися з переможцями.

Всі племена, що заселяють землю, змішуються й завсіди змішувалися між собою. Нема жадної

такої людини, в жилах якої плила б незмішана кров.

6. Як повстала держава.

Всі племена мали родовий лад. Та не всі вони потрапили витворити власні держави. Це тому, що держави появляються лише там, де люди живуть осілим життям, а не мандрують із місця на місце, з країни до країни. Держава це — значить країна, занята якимось народом і дотого занята не тимчасово, а постійно й сильно, так що туди не сміє підступити ніякий ворог, ніякий інший нарід, а то його відібють, відженуть. Але щоб відігнати, треба самому бути дужчим від ворога. Для цього треба мати силу, треба мати вояків, треба мати добрих провідників і начальників.

Коли ж і як повстали держави на землі?

Були часи, коли цілі народи зовсім не потребували ніякої державної влади, ніякого уряду. Цього таки й не треба було, поки ці народи були дуже невеликі, й поки вони мали родовий лад. І справді, поки всі люди, що живуть у якомусь місці, належать до того самого племені, поки всі вони мають однакові права між собою, поки все майно в них спільне, — вони можуть обійтися без уряду, без державної влади. Але коли нема уряду, то це значить, що державне життя в такій країні не склалося, інакше кажучи, що держави в такій країні ще немає.

І досі ще багато диких племен так живе. Люди там спільно працюють, спільно добувають собі

поживу, спільно володіють землею, худобою, всякими запасами, спільно відбивають напади ворогів і самі на них нападають. Правда, і при такому житті ніяке плем'я не обходиться без старшини, і тут є голова роду. Та він не цар і не голова держави. Він є лише представник роду, головний жрець (священник), судя та ватажок. А всі інші люди з того самого роду це — його кривні, а не піддані.

Та зчасом такий лад перемінився. І перемінився він разом із зміною господарського життя.

Поки господарське життя було ще нерозвинене, поки всі люди мали спільне майно, цеб-то поки не було приватної власності, — людям не треба було охороняти свого маєтку, не треба було боронити його від інших своїх кривних, а лише від чужих. Запасів великих у давніх часах теж не було, а як вони й були, то їх уважали спільним майном, а не приватною власністю. Та зчасом, з розвитком господарського життя, появилась в людей приватна власність, появились запаси, почалася торгівля-обмін, появились гроші. Рівночасно племена й народи дуже розмножилися, тісніше стало жити на землі. Тимто кожному довелося думати про те, щоб охороняти своє майно.

Власне для цієї мети, для охорони майна і повстала державна влада. Серед деяких племен появились уряди. Зявилися люди, що мали владу. Та що це за люди були, звідки вони взялися? Люди, що мали владу, були такі самі люди, як і всі інші. Вони тільки одним різнилися від усіх інших —

майже всі вони були власники, цеб-то мали якусь власність, інакше кажучи — багатство, і далеко більше багатства, ніж величезна більшість інших людей. А хто багатіший, той дужчий від інших, той має владу. Так і повсталала колись влада одних над другими.

А коли появилася державна влада, то це значить, що появилася держава, бо державна влада взяла всіх людей у свої руки й силою об'єднала їх разом. Державна влада почала розпоряджатися всіма іншими людьми, почала обороняти дужих і багатих. Державну владу захопили у свої руки дужі і зручні. Голова роду, що досі був лише старшим у роді, став зчасом дідовим начальником, королем чи царем. І дбав він головню про те, щоб збільшити свою силу, своє багатство.

Вже в найдавніших часах усі знали, що силою, граблячи, далеко легше нажитися, ніж власною працею. Знали, що, працюючи власними руками, ніколи не можна зібрати таких багатств, які можна, наприклад, відібрати від сотні або тисячі працівників. Усі ватажки всіх часів і народів та їх во-яки дуже збагачувалися від своєї сили, і, звичайно, це їм подобалося. Спершу вони грабували лише чужих, а потому почали грабувати також своїх. Вони захоплювали у свої руки цілі околиці, а захопивши яку місцевість, старалися зміцнити там свою владу. Така місцевість ставала ніби їх хижим гніздом. І, влаштувавши собі таке гніздо, насильники йшли далі. Вони нападали на сусідні племена, щоб забрати їх землі, проголошували їх

своєю власністю й таким чином збільшували свої володіння. При цьому бувало часом іще так: цілі племена завойовників переселялися з одної країни до другої, нападали на її мешканців і підбивали їх під свою владу, забираючи їх землі, худобу й усяке майно, а з переможених людей робили своїх рабів, або кріпаків, або підданих, що мали платити данину.

7. Як повстали різні держави.

Яким же способом повстали різні держави та як повстали держави теперішні?

Почалося з того, що зявилися в деяких країнах рільники-хлібороби, люди осілі, прив'язані до тої землі, яку вони обробляли працею рук своїх. Відомо, що хлібороби годуються із землі. Де їх рілля, там і вони, там теж їх родини. В деяких місцевинах хліборобство вимагає від людей, щоб вони трималися разом, а часом навіть працювали спільно, виконували роботи, які потрібні для них усіх. Наприклад, у деяких країнах хліборобам доводиться спільно копати рови для наводнення піль, і до того рови дуже довгі, на кілька кілометрів. Також підтримувати ці рови доводиться спільними силами. Так, наприклад, було в Єгипті яких три тисячі років тому. Такі громадські роботи дуже допомогли тому, що в деяких країнах повстали й вирости великі держави.

Та хлібороби — люди тихі, мирні, до війни не звичні. Далеко більше войовничі від них кочовики-скотарі. Вони рухливі, зручніші, відважні-

ші. Вони звикли мандрувати своїми широкими степами й робити напади. Тимто завжди було так: скотарські племена завжди нападають на племена хліборобські й грабують їх. Так, наприклад, поверх сімсот літ тому напали на українську землю татари або монголи, які до того часу жили із скотарства, в далеких азійських степах. Ці скотарі дуже зруйнували українську землю, особливо її південну частину — теперішню Катеринославщину й Херсонщину, а також Полтавщину, Поділля й Волинь. Вони зруйнували геть-чисто стару київську українську державу. Довгі століття довелося боротися з ними українському народові, поки вдалося йому перемогти цього ворога. А яка тяжка була ця боротьба, кілька шкоди наробили нашому народові ці кочовники-татари, про це найкраще свідчать наші думи й пісні. Таксамо на єгипетську землю напали кілька тисяч літ тому пастуші племена нубійців і підбили собі Єгипет. Жиди-скотарі, під проводом Ісуса Навина, напали на землю Ханаанську і теж підбили її. Кочовники-скотарі підбили також Китай, Індію, Мезопотамію та різні інші країни.

Усі держави, які були лише на землі, всі майже без вийнятків, зродилися серед воєн, насилю та проливу крові. Оповіданнями про все це переповнені старі книги. Наприклад, Прусія, найдужча колись із німецьких держав, виросла на місці підбитих славянських племен. Французька держава повстала через те, що галів підбили франки, племя германське. Старовинна римська держава повстала

через те, що мешканці старовинного Риму потрохи по підбивали під свою владу всі інші міста і племена Італії, а потому майже цілого відомого тоді світу. Стара київська українська держава повстала через напади на Київ заморських завойовників з півночі — варягів. Еспанська держава повстала завдяки тому, що племя іберів підбили вестготи.

8. Кілько яких держав на світі.

У нваших часах на всій землі є понад шідесят самостійних держав. Але це число змінється, бо деякі самостійні держави тратять свою самостійність, перестають самі собою правити. Ось, н. пр., як ми далі прочитаємо, на руїнах царської Росії повстала була самостійна Україна, Білорусь, Грузія, Азербейджан, Вірменія, а тепер ці всі, самостійні 1917—1919. рр. держави не мають своєї самостійности. Донедавна, до 1935. р. бува в Африці самостійна Абісинія, тепер вона вже входить у склад Італії. Таксамо утратила недавно свою самостійність Альбанія та Чехословаччина. Перша найшла-ся в рямцях Італії, друга — розпалася: частина її, а саме Чехія й Моравія, пішли під протекторат Німеччини, друга, Словаччина, стала самостійною державою. Таксамо не так давно стала самостійною державою Манджурія в Азії.

По деяких державах на чолі держави стали виборні від народу. Ці виборні пишуть і затверджують закони, від них залежить усяка влада в державі; в їх руках військо, суди; поліція. Голова держави там теж виборний, а не дідичний;

його вибирають на короткий час, і він відповідає перед тими, що його вибрали. Держави з виборним і відповідальним головою називаються республіками. Таких держав налічують тепер на землі яких сорок. Так уладжені всі держави Америки, а по великій світовій війні 1914—1918. р. також майже всі держави Європи.

В деяких державах навпаки — на чолі стоять не вибрані від народу, а дідичні й невідповідальні ні перед ким самодержці. В наших часах таких держав залишилося на землі вже дуже небагато. Перед російською революцією 1917. року російський цар теж був самодержцем і в четвертій статті основних законів російської держави стояло: „Імператорові всеросійському належить найвища самодержавна влада”.

По деяких державах лад є такий: на чолі держави стоїть монарх, але поруч нього — виборні від народу. Ці виборні (посли) укладають закони, вони затверджують їх разом із монархом. Без їх згоди монарх не має права ні видати, ні затвердити ніякого закону. Таких держав у наших часах є коло двацять.

Ось на що треба звернути увагу. Сто або двісті літ тому всі монархи на землі були самодержавні, інших майже не було. І таких самодержавних монархів були цілі сотні. Тепер їх лишилося лише кілька. Сто літ тому було дуже мало республік. А тепер їх більше, ніж яких інших держав. З цього видно, куди пішов у новіших часах

розвиток держав. Ми бачили, що повстали вони з насилі і для охорони прав та інтересів заможних людей. Давніше в цих державах усю владу мала лише незначна меншість, і вона гнобила й висувала всіх інших — величезну більшість народу. А тепер державна влада починає все справедливіше й рівномірніше розкладатися на всіх членів кожної держави.

Рівночасно всі народи шукають способів, щоб як-найсправедливіше розділювати між людьми також матеріальні багатства. Коли ці багатства у великій кількості не будуть нагромаджуватися в одних руках, тоді, рівномірніше і справедливіше буде розділена серед людей і державна влада.

9. Народи й держави.

Усі давніші держави повстали з завоювань та насилі. Тому часто бувало таке, що в цих державах один народ-завойовник захоплював усю державну владу для себе й панував над іншими народами. Так було з усіма найдавнішими державами в Азії й Європі, так є подекуди й досі. Однак в міру того, як розвивалося людство, і з ним також окремі народи, ці підбиті народи приходили до розуміння своїх інтересів і прав і розпочинали боротьбу за свою державну незалежність. У нових часах одним із перших почав боротьбу за свою державну незалежність і самостійність невеличкий народ голяндців або нідерланд-

ців. Цей народ належав до великої, світової еспанської монархії, до якої належало дуже багато різних інших народів. Після довгої і кривавої боротьби цьому народові вдалося нарешті визволитися й заснувати свою власну державу.

Велика турецька імперія в XIV—XV. століттях підбила цілий ряд народів, між иншим греків, альбанців, болгарів, сербів, румунів. Кілька століть пробували ці народи в турецькому ярмі, дуже довго довелося їм боротися із зброєю в руках, але нарешті вдалося й їм визволитися й поутворювати власні держави. Найперше вдалося визволитися грецькому народові, й нова грецька держава повстала в 1832 році; Румунія стала напівнезалежною державою в 1856. році, а зовсім незалежною в 1878. році; Сербія стала незалежною державою в 1862. році; нарешті Болгарія стала незалежною в 1878. році.

Італійський народ довгі століття був розбитий на велике число всяких більших і менших держав, і ними правили дуже часто різні чужі завоюювачі. На початку XIX. ст. французький завоюювач Наполеон завоював був майже цілу Італію й пороздавав різні королівства своїм своякам. Пізніше австрійський цісар підбив під свою владу частину італійських провінцій. Чужинці панували над італійським народом в італійській землі, як у своїй власній хаті. Та нарешті італійський народ прийшов до свідомости й розпочав боротьбу з чужинцями за своє об'єднання в одну державу, поки

нарешті йому не вдалося таки досягнути своє в 1870. році.

Російська держава, подібно, як турецька, теж повстала з того, що московський народ, із своїми царями, завоював силу інших народів та інших держав. У російській державі над усіма підбитими народами панував московський народ. Усі інші народи були більше або менше позбавлені своїх прав і страшенно визискувані на користь панівного народу.

За давніх часів український народ мав свою власну велику й могутню державу із столицею в Києві. Однак у XIII. столітті ця держава впала під натиском кочовиків-татар. З упадком київської української держави, а пізніше й галицько-волинської частину українських земель забрала держава литовська, а частину держава польська. Після унії держави литовської з польською весь український народ опинився під владою Польщі. У XVI. столітті український народ починає боротьбу за свою незалежність. Довго тягнулася ця боротьба, аж поки за часів і під проводом Хмельницького в 1648. році не повстала знову вільна козацька українська держава. В 1654. році ця держава увійшла у злуку з державою московською, забезпечуючи собі всякі права. Та Москва скористала з цієї злуки й розпочала всякими способами нищити українську державність. Довго тягнулася ця боротьба, і нарешті в другій половині XVIII. століття Московщина покасувала всі вольности українського народу й завела панщину. Маємо тут приклад, як це

звичайно буває, що народ, якого переможено, стає кріпаком. Але у другій половині ХІХ. століття, під впливом визвольного руху серед усіх європейських народів починається відродження, а потім такий самий рух і серед українського народу. Нарешті російська революція 1917. року дала українському народові спромогу збройно виступити в обороні своїх прав. Український народ наново утворив свою державу — Українську Народню Республіку, але ж із півночі насунула знову Москва, де після скинення царя, повсталла нова влада, большевицька, і ця влада завоювала знову Україну.

По революції 1917. року і інші пригноблені колись народи царської імперії скористали з нагоди й поутворювали свої власні держави. Так повстали республіки: Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Грузія, Азербейджан і інші. Одні з них удержалися, інші ж. як і Україну, завоювала знов большевицька Москва, яка пішла на завойовницький шлях колишніх московських царів.

Австрійсько-угорська монархія теж складалася з двох панівних народів, німців і мадярів, і багатьох народів, поневолених або залежних. Але й тут уже цілі десятки літ тому різні народи розпочали боротьбу за своє визволення. У світовій війні Австро-Угорщину побили, вона розлетілася, як розлетілися передтим імперії турецька, а потім російська. На руїнах Австро-Угорщини повсталла Чехо-словацька республіка; сербська частина

Австрії й хорвати Угорщини зєдналися зі своїми братами з Сербії в одну велику державу; польська частина Австрії відійшла до Польщі; румунська частина відійшла до Румунії; українську частину Австрії (Східню Галичину), на основі рішення Ради амбасадорів із дня 15. березня 1923. р., злучили з Польщею. Про те, що сталося недавно з Чехословаччиною, ми вже сказали на ст. 240.

Ось так бачимо ми, що в наших часах кожний освічений і розвинений народ хоче жити своїм власним життям, а для цього він добивається своєї власної держави. Це тому, бо лише держава дає кожному народові змогу стати паном на своїй землі. Лише держава дає кожному народові добру організацію, а з цим дає силу для оборони своєї незалежності, своєї землі й її багатств від чужих напасників і завойовників, ласих на чуже добро.

ІВАН РАКОВСЬКИЙ.

ПРО ВІРИ В РІЗНИХ НАРОДІВ.

В цій книжці вже була згадка про те, що з життям диких мешканців вяжеться і їх віра: життя — просте і віра простенька. Так воно є і з мешканцями Вогняної Землі, з пещереями: вони вірять у духів, що є душами померлих пещереїв. Ці душі предків живуть по лісах і по темних закутинах та нераз дають про себе знати живим людям: усякий незвичайний звук, якого пещереї не не вміють собі пояснити, вони вважають голосом цих духів. Але ж учені дослідники, шотляндець Андрій Лянґ і німець Вільгельм Шмідт, що довго жили в пещереїв і добре пізнали їх життя та їх звичаї, переконалися, що ці дикі люди вірять властиво тільки в одного духа, якого вони називають „ва-тау-і-нева” себто по-нашому: „великий пан там угорі”, та який є всемогутним творцем усього світу; всі інші духи пещереїв це, — душі померлих. Віра в них є тільки вислідом переконання, що людина має безсмертну душу, із цим зв'язаний був і обряд похоронів небіжчиків.

Інших обрядів, наскільки нам відомо, вони не знають. Автім пещереї не роблять ніяких ідолів,

не приносять ніяких жертв своєму всемогутньому духові, не вірять у ніякі чари — їх віра, як сказано, простенька й первісна.

Таких „первісних” народів тепер уже небагато та всі вони вірять в одного могутнього духа, творця й володаря всього світу. Таким духом є в південних австралійців „Мунган-нґава”, себто „наш батько”, в тасманців — „Тігана-мара-буна”, себто „найбільший, єдиний, величний”, в африканських бушменів „Кань-гуве”, себто „творець-уседержитель”. Таксамо й інші „первісні” народи такі, як: сеної на Маляці й ведди на острові Цейлоні, дрібнесенькі неґрити на Філіпінах і семанґи на Маляці, та „піґмеї”, себто карлики, в середущій Африці, на Андаманах і в Новій Гвінеї, вірять, скажім це по-нашому, в одного Бога і в безсмертність душі.

Це є найпростіше вірування в одного Бога, так званий „м о н о т е ї з м”, що його сьогочасна наука вважає за найбільш первісну віру.

Згадані народи вірять, що людина має одну або більше душ. Ця душа є духовою істотою, подібною до повітря або до тіні й сидить унутрі людини, а коли людина вмирає, то вона виходить із неї з останнім її віддихом або зітхненням. Вона може виходити також і з живої людини та на якийсь час покидати її, і цим згадані дикі народи пояснюють собі утрату притомности, коли людина зімліє. Також, коли людині сниться, або коли їй здається в гарячці чи в захопленні (екстазі), що вона є в якомусь іншому місці або в якійсь дале-

кій країні, то ті дикі народи пояснюють собі це тим, що душа людини вийшла була з її тіла й дійсно була в тих місцях, чи країнах, та робила все те, що людині снилося чи, що їй здавалося.

Загалом усі так звані дикі народи дуже шанують покійників власне за їх душу, що залишається жива, по смерті тіла. Ця пошана для мерців така поширена скрізь посеред диких і неосвічених народів, що відомий англійський учений, Герберт Спенсер, уважав це основою всякої віри. На його думку, смерть так сильно вражала первісну людину, що мерлець спричинював у неї безмежний жах і подив, які і стали основою почитання мерців і загалом усякої віри. Та цей погляд, так званий „м а н і з м” в науці не вдержався.

Алеж ми вже знаємо, що таким дуже простим, первісним життям, як теперішні „первісні” народи, жили колись предки всіх сьогочасних і найкультурніших народів.

Із дослідів виходить, що між кам'яними й кістяними виробами, які полишили найдавніші відомі нам наші предки, нема ні одного, що його можна б уважати якимось ідолом або якимось чародійним приладом. Зате при людських кістках небіщиків, що їх безперечно похоронили людські руки, знаходять приладдя щоденного вжитку, а нераз і сліди поживи. Це на думку вчених дослідників — доказ, що найдавніші відомі нам наші предки жили таким життям як теперішні первісні народи: вони, мабуть, і вірили в якесь усемогутнєство та напевно в позагробове життя покійників.

Така є первісна віра не тільки тепер, але й у минулому, наскільки це могли прослідити вчені дослідники.

*

Та, крім згаданих первісних народів, є ще багато інших, які ще годі назвати освіченими й культурними, хоч родинне й громадське життя в них вже більш складне або, як кажемо, більш розвинене. Власне всі американські індіани, крім згаданих первісних пешереїв і висококультурних давніх мешканців середньо-американських країв Мехіка і Перу; всі африканські муринські племена, крім згаданих бушменів і „пігмеїв”; усі середньо-й північно-азійські монгольські племена, крім китаїців і японців; усі тубільці островів Індійського й Тихого океану та Австралії — всі ці народи живуть іще на дуже низькому ступені культури, й ми їх, хоч і неправдиво, вважаємо також „дикими” народами. Отож, у цих уже не первісних, а проте ще таки „диких” народів, життя й вірування вже дуже складні.

Всі північно-американські індіани вірують в одного, всемогутного „Великого Духа”, що в альгонкінів називається „Маніто”, в ірокезів і гуронів — „Оренда”, у сіюксів — „Ваконда”. Цей „Великий Дух”, на їх думку, може вселятися, входить в звичайних людей, і тоді ці люди стають „одержимі” цим „Духом”, чарівниками, знахарями, ворожбитами, яких вони дуже шанують і бояться. Цей „Дух” може входити теж у звірята, й тоді ці звірята стають небезпечні і грізні для людини, —

навіть дощ, вода й вогонь, якщо вони такі могутні, що людина не може їх опанувати й супроти них безсильна, на їх думку мають у собі цього „Великого Духа”. Отак, у згаданих індіян усе, що є для них незрозуміле, або небезпечне, є — удуховлене.

Крім цього згадані „дикі” народи таксамо вірять у безліч духів, що сидять у людях, у тваринах, у рослинах, у всіх речах та роблять бідним людям всякі пакости, спричиняють різні клопоти, а той нещастя.

У згаданих народів ціла природа удуховлена, і ми таку віру називаємо удуховленням природи або „а н і м і з м о м”. Англійський учений Тайльор думав, що анімізм найбільш первісна віра всіх людей. Та ми вже знаємо, що за найновішими дослідями, такою первісною вірою є прамонотеїзм, себто первісна віра в одного Бога.

Розуміється, що всі ті народи, які вірять у безліч духів, уживають різних заходів, щоб своїх духів придобрити, ублагати їх та зробити їх нешкідливими. Тимто в них сильно розвинені заборони, приговорювання, заклинання та особливі, призначені для цього обряди. Передусім усі ці народи глибоко переконані, що коли який дух сидить у якійнебудь речі, у якійсь рослині, чи в якійсь тварині, то й частини цієї речі мають уже теж чарівну силу.

Такі чародійні предмети, які начебто мають силу берегти людину від нещастя або обороняти її від лиха, називають у науці „фетишами”. Слово

„ф е т и ш” — португальське, й означає — „руко-творний”, себто „зроблений людською рукою”. Віру в фетиші називаємо „ф е т и ш и з м о м”.

Фетишизм поширений скрізь у всіх неосвічених народів, він дуже давній, бо вже у гробах молодшої кам'яної доби знаходимо коло небіжчиків предмети, які не могли бути ужитковим приладдям, ані прикрасами, а певно були фетишами, які покійник за життя носив на собі, і з якими його й поховали так, як це часто буває й тепер у неосвічених народів.

Другим вислідом, спричиненим вірою в духів, є віра у так зване „т а б у́”. Є це полінезійське слово й означає: щось, чого не можна доторкнутися, щось чого, хоч би й несвідомо, не можна безкарно зневажити, або занедбати.

Щоб охоронити себе від злих духів, згадані дикі народи мусять виповнювати безліч усяких приписів, берегти „табу́”.

Третім явищем, зв'язаним із анімізмом, є так званий „тотемізм”. Слово „тотем” дісталось до нас від північно-американських індіан, воно означає віру, що, мовляв, кожна родина індіан походить від якогось роду тварин: орла, сокола, оленя, вовка, ведмедя, вужа або черепах і т. п. Такий тваринний предок якоїсь родини опікується своєю людською ріднею, а його дух береже своїх людських свояків від усякого лиха. Розуміється, що той рід тварин, який вважається посвояченим із якимось людським родом, є для того роду табу́:

ніхто, що належить до родини, яка своїм предком уважає оленя, не сміє ніколи оленів убивати, не сміє їсти їх мяса; родина, що ніби-то походить від сокола, не сміє вбивати соколів і т. п. Індіанські родини дуже шанують своїх здогадних тваринних предків, вони прибираються їх шкірою, чи їх пір'ям, вимальовують на своїй шкірі їх постаті, а на особливі свята прибираються на подобу своїх тваринних опікунів і танцюють особливі танки, наслідуючи рухи відповідних тварин.

З удуховленням цілої природи, з анімізмом, нерозривно вяжеться віра в чарівників, чародіїв, знахарів і ворожбитів; коли духи вселяються в мертві речі, рослини і тварини, то вони можуть, мовляв, увійти і в людину. Така людина „одержима духом”, набирає надлюдських властивостей, вона більше знає та більше вміє і більше може зробити, ніж звичайна людина, але ж вона має передусім звязки з духами, вміє з ними порозумітися та знає, як їх заклинати і примусити їх до того, щоб вони зробили те, що йому треба, й чого він хоче. Віра в чарівників поширена скрізь у всіх неосвічених народів, але ж найбільше значіння мають чарівники в азійських, головню сибірських народів. Там чарівників називають „шаманами”, і ця назва прийнялася в науці. Тимто й віру в чарівників називають „ш а м а н і з м о м”.

Наукові досліді виказали, що всі сповідники анімізму спершу вірили в одного Бога, а віра в духів розвинулася в них пізніше, внаслідок страху перед незрозумілими силами й явищами природи.

Розуміється, що всі ці згадані, все ще „дикі“, хоч уже не „первісні“ народи мають свої особливі обряди, звичаї й обичаї, які супроводять кожную людину від народин її аж до смерти та залізними оковами спутують усю діяльність, кожної людини ціле її важке життя, — та над цим ми тут спинятися не можемо.

Ще складніша є віра тих народів, що вірять у більшу кількість богів, між якими звичайно один є найважніший і наймогутніший. Є це так званий „п о л і т е ї з м“, так сказати „багатобожжя“, віра всіх давніх і деяких сьогочасних освічених, „культурних“ народів, а також предків усіх теперішніх європейців.

Найстаршим культурним народом були мешканці Межиріччя, т. зв. Мезопотамії, незвичайно родючої країни між азійськими ріками Евфратом і Тигром. Там жило кілька воєвничих споріднених племен: сумерійці, халдейці, асирійці й вавилонці, які у кривавих боях видирали один одному панування на Межиріччям і над сумежними краями. Наймогутнішим богом у тій країні, був Ану, себто небо, цар богів і цілого неба; — йому підлягали: Енліль, себто Земля, бог Землі й повітря; Зін себто Місяць, бог Місяця; Шамаш, Сонце й бог Сонця; Мардук, весняне Сонце, бог усього життя, що згодом став царем усіх богів; Іштар, рання зоря, себто планета Венера, мати богів і цариця неба та богиня любови; Набу, планета Меркур та багато інших.

Як бачимо, боги мезопотамських народів, це були — боготворені всесвітні твори природи: Земля, Сонце, Місяць і зорі — планети. Крім цього, були ще в них і інші боги: Еа, бог води, опікун ремісників, хорих і чарівників; Нінурта — бог війни, Нергаль — бог підземного світу та багато інших менше важних божків і духів.

Усіх цих богів мезопотамці уявляли собі в людській подобі, вони, на їх думку, мали людську постать та й жили по-людському. Для них ставили мешканці Мезопотамії величні святині, різьбили їх постаті, для них приносили багаті, не раз кривазі жертви, прославляли складними обрядами, величними піснями й музикою. Жерці творили замкнену в собі верству людства („каста”), а священнича гідність і звання переходили у спадщині з батька на синів. Загалом священники-жерці, як слуги й виконавці волі богів, держали все суспільне життя у своїх руках, бо, на думку тамошніх людей, володарями держави були боги, а цар, що звичайно був і „первосвященником”, був тільки заступником богів і виконавцем їх волі. Це була держава, як її називають із-грецька „теократична”.

Другим таким „теократичним” народом були єгиптяни, мешканці країни над рікою Нілем у Африці. Старовинні єгиптяни жили спершу окремими родами, при чому кожний рід виводив своє походження від якоїсь тварини. Ці тварини були родові тотеми, яким старовинні єгиптяни віддавали божу почесність, держали у клітках по храмах.

а коли такі святі тварини здихали, вони їх, так як тіла своїх знатних небіщиків, бальсамували, себто мочили довший час у різних солях, а опісля випихали клоччям із живицею і смолою й таким чином утривалиували їх так, що вони не псувалися і збереглися у єгипетських гробницях і досі. Такі збережені від гниття і утривалені тіла звірят і знатних людей називаємо з-єгипетська — „муміями” — їх безліч найдено у старих єгипетських гробовищах.

Та, крім згаданих тотемів, старі єгиптяни вірили ще й у різних богів. Найважливішим таким їх богом було Сонце, що в різних єгипетських племен мало різну назву: „Ре”, „Атум” або „Атон”, „Гор” або „Хепре”. Перед величию цього бога зблідли всі інші боги: бог ріки Нілю „Гапі”, богиня неба „Нут”, бог землі „Геб”; бог повітря „Шу”, бог народин і смерти „Озіріс”, бог місяця „Тот”, бог гробів „Анубіс” з собачою головою, богиня „Гатор” із коровячою головою, бог „Амон” із головою барана, і навіть творець усього світу „Птаг” та багато, багато інших.

Усім згаданим богам єгиптяни будували величні святині та віддавали їм честь дуже складними обрядами, яких берегли й якими кермували жерці-священники. Священники в Єгипті творили теж окрему, замкнену в собі верству, касту, що займалася не тільки справами богочестя, але й науками, й мистецтвом і лікуванням, при чому вони вже знали штуку вмовлювати щось у когось (так звану „суггестію”), штучний сон (з-грецька — „гіп-

нозу”) і вплив на віддаль (з-грецька — „телепатію”), — цим таємним знанням вони користувалися, як їм було треба. А неосвічені люди вважали жерців несамовитими чародіями, яких вони не тільки поважали, але і здорово боялися.

Людина, на думку єгиптян, складалася з тіла і п'ятих „душ”: тінь, віддих, ім'я, життєва сила „Ка” і властива душа „Ба”. Остання, властива душа „Ба” безсмертна й по смерті людського тіла живе вічно в раю. Єгиптяни старалися й тіло мерця зберегти перед знищенням, тимто, як ми вже згадували, утривалиували їх „бальсамуванням”, і ці „мумії” збереглися й досі. Але таке бальсамування було дуже дороге, тимто на це могли спромогтися тільки родини знатних людей і великих багатців.

На схід від Межиріччя, Мезопотамії, від Перського заливу до Каспійського моря та по ріку Інд, лежить гориста країна Іран або Персія. Західня частина цієї країни помітна тим, що її земля багата на нафтяні гази, які в багатьох місцях того краю видобуваються з землі. Ці „земні” гази дуже легко запальні, а один із них, так званий „болотяний” газ, або „метан”, таки сам на поверхні землі запалюється. В західньому Ірані це явище дуже звичайне. Там, у дуже багатьох місцях, метан раз-у-раз виходить із землі й горить яким полум'ям. Перси споконвіку вважали це полум'я за святе і в тих місцях, де воно добувалося з землі, будували святині, в яких цей святий вогонь міг горіти безупину й без перепон. Послідовно вже перси боготворили кожний вогонь, а що Сонце вважали

за небесний вогонь, то й Бог — Сонце, Мітра, був єдиним богом старих персів.

В Ірані були й інші вірування, але ж загально народньою вірою стала та, яку приписують законодавцеві персів — Заратустрі. Він жив около 1000. р. до Христа й залишив свою науку у книзі „Авеста”, яка була святим письмом старовинних персів.

Авеста каже, що єдиним богом є „Спента Майню”, себто „Святий Дух”, званий також „Агура Мазда”, у скороченні „Ормазд”, себто „Мудрий Володар”, бог добрих думок, слів і діл, послуху й вічної правди, його панування є царством світла, правди й добра. Одначе цей добрий Дух-Володар має смертельного ворога „Ангра Майню”, у скороченні „Агріман”, себто „Злий Дух”. Був це бог поганих думок, слів і вчинків, непослуху і нікчемної брехні; його панування є царством темноти, брехні, зла. Обидва згадані духи, добрий Ормазд і лихий Агріман, мають багато духів, своїх вірних прихильників, і обидва споконвіку ведуть між собою завзяту боротьбу, боротьбу на життя і смерть. В цій безпощадній боротьбі мусить перемогти добрий бог Ормазд, який знищить Агрімана і всіх його прибічників, злих духів і злих людей. Як бачимо, наука Заратустри це були закони доброго й чесного життя.

Сусіди персів, індійці, вірять у багато богів, з поміж яких найбільш признані такі: Праджапаті, себто Творець світу, Варуна, себто Впорядач світу, Агні, себто Вогонь, Індра, себто Повітря і без-

ліч інших. Та найважливіші з цих усіх богів є три: Браhma — бог сотворення, Вішну — бог береження того, що сотворене, і Сіва — бог нищення і смерті. Всі ці боги — могутні духи, але ж живуть вони по-людському. Вони мають жінки — теж богині: Браhma одружений із Сарасваті (себто „Чародійне Слово”), Вішну із Лякмі (себто „Плідна Краса”), Сіва із Сакті (себто „Чародійна Сила”). Вони мають діти, забавляються і взагалі живуть так, як люди. Але вони є всемогутні духи, тимто індійці їх бояться, та жертвами й молитвами благають у них пощади й ласки.

Найбільшим щастям індійці вважають повний духовий спокій, без найменшого сліду духового подратовання чи поруху. Цей безумовний духовий спокій вони називають „нірвана”, і щоб здобути нірвану, вони приготовляються до цього строгим пустельничим життям та різними мордуваннями тіла. Здобуття нірвани є власне основою науки великого вчителя індійців, що звався Сіддгарта Гавтама, але ж загально відомий як Буддга, себто — „пробуджений, розяснений, спасений”, і жив около 500. р. до Христа. Буддга вчив, що ціле життя це безнадійне терпіння. У своєму житті людина має зберігати пять заповідей: не вбивай, не кради, не чужолож, не бреш, не пий опьянливих напитеків. Сповнювання цих заповідей має людину відчужити від цього світу, а безупинна праця в цьому напрямі є власне і — завдання людини. До досконалости веде глибоке роздумування над собою, що є й буддгійською мо-

литвою. Це „затоплення в собі” має чотири ступені: на першому треба роздумувати про нетривкість, марноту всього, що є на світі, роздумувати так довго, доки людина не зрозуміє цього й не захопиться цим; на другому ступені — людина вже не роздумує, а тільки ясно розуміє те, над чим роздумувала і цим захоплюється; на третьому ступені — людина перестає розуміти й захоплюватися, тішитися й терпіти, значить — тратить усяку вразливість; на четвертому ступені людина є вже у повному спокою духа, здобуває туземну нирвану. Тепер в науці все це називають з-грецька автогіпнозою, себто — самовільним усуванням свідомости в собі. Відповідно до цього, є також чотири ступені святости, і людина, що таким способом дійшла до нирвани є — свята найвищого ступеня. Дійти до такого ступеня святости і є завданням людини.

З цього бачимо, що Буддга ані трохи не журиться богами й душею, він тільки навчає, як здобути повну рівновагу духа, нирвану; це на його думку, найбільше щастя живої людини. Зате сповідники Буддги зробили з нього всемогутнього бога та поскладали про нього багато дивовижних казок.

Для нас, європейців, наука Буддги незрозуміла, її європеець прийняти не може; але ж вона була дуже доспособлена до духової вдачі азійських народів, тимто буддгизм швидко поширився по цілій Азії, де є тепер більш ніж 120 міліонів сповідників цієї особливої віри.

Буддизм поширився і в сумежному Китаю. Там споконвіку люди поклонялися силам і явищам природи та вірили в безліч духів. Одначе найбільше пошани зазнавало в них небо „Тієн”, із своїми всесвітніми творами природи Сонцем, Місяцем і зірками, що, на їх думку, були удуховлені й мали вплив на людське життя, а жерці й освічені люди залюбки займалися дослідями рухів „небесних тіл” та впливом їх на життя людини. При цьому в китайців були в дуже великій пошані душі предків.

Найвище божество китайців, Тієн (Небо), називається ще й Шан-Ті, себто „Володар неба”. Він, той бог-Небо, є найвищим законодавцем і сам є найвищим законом, він є „Тао”, себто шляхом, яким споконвіку йде вся природа, з цілим людством включно. Тао є „душею неба”, волею бога, яку людина мусить пізнати і якої мусить слухатися, щоб бути щасливою. Тао наказує справедливість, любов ближнього, сповнювання обрядів і набуток знання. Це є чотири найбільші чесноти китайців.

Прастарою вірою японців є „шінто”, себто „шлях богів”. Як у китайців, є це теж боготворенням природи, з безліччю (8 мільонів) богів та не меншим числом духів. Найвищим еством поміж усіма богами є богиня Аматерасу, себто Сонце, від якої походить цісарський рід, тимто цісар уже за життя зазнає божої пошани. Але його життя, як і життя всіх японців, обмежене численними заборонами віри так, що японці є просто невольни-

ками безлічі „табу”. Щойно в останніх десятиліттях, наслідком зевропеїзування державного життя в Японії, японські жерці придумали обрядові способи, якими можна визволятися від цих „табу”. Другою прикметою віри шінто є — фетишизм: фетиші японці переховують із великою пошаною в особливих скриньках у найсвятішому місці святині, а також на родинних престоликах по домах. Храмами та їх святими скриньками опікуються жерці, священники, що теж займаються улаштуванням численних обрядових і цісарських свят, які відбувають дуже врочисто жертвами, обрядовими походами та забавами.

Загалом вірування майже всіх азійських народів є у своїй основі різними відмінами анімізму, себто боготворенням сил і творів природи.

Найстаршими європейськими культурними народами є старовинні греки й римляни. Вони були спершу теж поклонниками сил природи, але, завдяки їх буйній уяві й мистецькому хистові, цей їх первісний анімізм розвинувся в дуже мистецьке, розумово й послідовно збудоване ціле. Наймогутнішим богом цих старовинних народів був — у греків Зевес, у римлян Юпітер, батько й володар богів і людей, опікун ладу, законів і чужинців. Зевес має дружину, вона звалася Гера (в римлян — Юно), богиня землі, опікунка подружжя й домашнього ладу.

Донькою Зевеса була грецька Палляс Атена, римська — Мінерва, що вискочила в одягу й повному узброєнні з голови свого батька. Була це

сувора, незаймана опікунка розуму, наук, мистецтва й державного ладу. Четвертим із черги богом був Фойб Аполльон, властиво бог Сонця, що своїм луком кидає на землю соняшне проміння, яке приносить благословенство або смерть. Він є не тільки віщуном, впорядником рахуби часу та знавцем таємних ліків, але й богом ясного розуму, чистого духа і провідником Муз (опікуном різних мистецтв). Його сестра, у греків Артемід, у римлян Діана, богиня Місяця, таємнича опікунка ловців звірини. Шостий бог Гермес, римський Меркурій, післанець богів у їх зносинах із людьми, великий приятель людей, що за життя опікується їх торговельними справами, а по смерті проводить їх до підземного світу. Його жінка Гестія, римська Веста, богиня домашнього вогнища; в її храмах дівчата вдержували громадський вічний вогонь. З черги Гефайст, у римлян — Вулькан, бог ковальства й металевого мистецтва; він працював у підземній кузні під горами вульканами, що від нього мають свою назву. Його жінка, богиня краси і пристрасної любови, Афродита, римська — Венера, цілком не відповідала гидкому та ще й кульгавому Гефайстові, тимто й не диво, що вона не дуже була вірна своєму чоловікові, зате її полюбовник Арес, римський — Марс, бог війни й боротьби, був гарний, сильний велетень, цілий у залізній зброї. Нарешті до цих головних богів зачисляли також Зевесового брата, що звався Посейдоном, у римлян — Нептуном, та був богом моря і коней. Його жінкою була Деметра — римська

Церера, богиня плідности, опікунка матерей і родючих піль та всяких земних плодів.

Цих дванацять голозних богів старинних греків і римлян творили одну громаду, що жила в небі, або, як думали греки, на вершках високої гори Олімпу, веселим, безжурним людським життям: вони забавлялися, бенкетували, заїдаючи амброзію й попиваючи нектар, та з небесної висоти кермували всіма людськими справами, при чому нераз сварилися між собою та брали чинну участь у людських справах та війнах, чинно підпомагаючи своїх любимців.

Та, крім згаданих головних богів, згадані старовинні народи вірили ще в багато інших менше важних богів. Отак Діоніс або Бакх був богом вина й гулящого життя, Гадес або Плутон, був богом підземного світу, Еоль був — богом вітрів; Асклепій (Ескуляп) — богом-лікарем; Ерос, римський Амор — богом любови та безліч інших. Вдодатку вони вірили ще в півбогів, героїв, що або були давніми, забутими вже богами, або людьми, що за свої заслуги зазнавали божої пошани. Такими героями були: Прометей, Тесей, Ясон, Ойдип, Геракль, Ахіль та інші герої Троянської війни, і про них буйна народня грецька уява складала прегарні оповідання й пісні. Всім цим богам будували греки й римляни величні святині, приносили їм жертви, спалюючи на жертівниках домашні тварини, або земні плоди, та справляючи на їх честь нераз великі свята, з обрядовими походами, співами, танцями й забавами, що мали в собі багато мистецьких первнів, а деякі, як на честь

бога Діоніса та в місті Елевсії, були сполучені з таємними обрядами, доступними тільки для вибраних щасливців.

З інших європейських народів слід тут іще згадати про кельтів, герман і славян. Кельти, що заселявали західню й середущу Європу, від Еспанії аж по Райн і Дунай, вірили в багатьох богів, що жили по лісах і в ріках, поширений був в них і тотемізм. Найважлишим їх богом був бог неба. У кельтів були теж жерці-священники, що займалися обрядами і приносили богам криваві, часто людські жертви.

Германи, що займали теперішню Скандинавію, Данію й Німеччину, вірили теж у багато богів. Найважлишим їх богом був Тію або Тир, опікун роду і бог закону та війни. Другим важним германським богом був Донар або Тор, бог бурі і грому, опікун присяги, умов і подружжя, втілення чести, справедливості й вірності. Третім був Вотан або Одін, бог вихру й мерців, особливо тих, що лягли на полі бою, а також бог відважних завоювників, втілення боротьби, перемоги, чести й пімсти. Його дружина, Фрія, була богинею любови і плідности. Це були найважливіші боги старих герман, але, крім них, було ще багато інших менших богів і богинь, а також героїв (бальдер) і духів, що враз із душами померлих заповнювали той світ. Крім цього, вони вірили ще у всякі відьми й чарівників, які робили людям усякі пакости — і їх вони собі приєднували, як могли. Старі германи поклонялися спершу своїм богам у святих гаях, та пізніше вже будували особливі свя-

тині, які прикрашували ідолами, що зображували їх богів.

Слав'яни, що займали землю від Лаби аж по Дніпро й Волгу, теж боготворили сили природи, тимто вірили в багато богів. Найважлишим богом у них був бог грому, Перун, але ж у деяких племен важніший від нього був бог Сонця, Дажбог, у ще інших — бог неба й вогню, Сварог. У великій пошані був також бог мерців Велес, бог урожаю й війни Світовид, з чотирма головами, та багато інших менших богів і духів. Віра у відьми і в чарівників була теж у слав'ян загально поширена. Осібних жерців не було, жертви богам приносив батько родини, начальник роду або накінець — загально шанований ворожбит.

Цілком инакші є віри жидівська та християнська. Як відомо, обидві віри визнають тільки єдиного, всемогутнього Бога. Правда, законодавцем жидів був Мойсей, але ж він не вигадав десятих заповідей, а, як сам казав, дістав їх від самого Бога, тимто й ці заповіді є Господні, а не людські.

Таксамо і християнська віра, віра в єдиного Бога і любов ближнього, не є людським, а Божим твором, бо сам Бог її об'явив.

Це все є річі загально відомі, а ми пригадуємо їх тут лише на те, щоб зазначити, що, крім природних вір, які є витвором людського духа, є ще віри надприродні, об'явлені людям самим Богом, для їх спасення та вічного щастя.

Ці надприродні, об'явлені віри є, розуміється, найбільш досконалі, найвищі.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

ЯК ПОВСТАЛО ЛЮДСЬКЕ ПИСЬМО.

Дев'яност років тому стався в Америці такий випадок. Один американець забив на ловах двадцять кріликів. Десять він післав своїй жінці до міста. Ці крілики поніс разом із листом американця індіанин із сусіднього індіанського села. Іти до міста було далеко. Індіанин по дорозі зів усі крілики, а лист віддав жінці американця.

— А де-ж крілики? — спитала вона.

— Які крілики? — сказав індіанин.

— Та ж про них написано в листі!

Індіанин був страшенно здивований. Він ніяк не міг цього зрозуміти. Лист, цеб-то шматок паперу, розповів про крілики. До того часу він ніколи й на очі не бачив жадного писання й гадав, що це чари.

І справді, це велике диво й великий здобуток людського розуму, що людина за поміччю двадцятьох, трицятьох маленьких значків може висловити кожну свою думку й передати її іншим, передати і теперішнім і майбутнім поколінням і таким чином врятувати її від забуття і знищення. І це вміє робити не один лише нарід, а різні, і до того

кожний своєю мовою. Та яким способом усі вони дійшли до цього? Чи навчилися вони один від одного, чи кожний дійшов сам по собі? Чи може всім їм допомогли боги?

В чому суть справи при писанні, те знає в нас кожна письменна людина.

Для індіяннина наші букви це — просто якісь закрутки. А в нас кожна закрутка щось та значить; їх ми звемо буквами; кожна така буква — це значок, а кожний такий значок означає собою якийсь звук. Хто бачить значок, той має вимовляти або пригадувати цей звук. Із звуків складаються всі слова нашої мови. З різних слів, висловів, зворотів і речень складається наша мова. Подібно є також у інших народів, що вміють читати й писати. Кожне сказане слово чути лише доти, доки людина його вимовляє. А написане слово може триматися навіть тисячі літ. Слово сказано — й воно забулося. А те, що написано, можна знову прочитати і таким чином пригадати. Через записи можна ще й тепер довідатися про те, що було за дуже далеких часів.

Різні корисні винаходи, коли вони не записані, теж швидко забуваються й гинуть. І їх дійсно чимало загинуло за давніх часів. А коли вони записані, то вже не так швидко й легко можуть вони загинути. Значить, писання помагає людям тримати в пам'яті те, що довідалися й здобули інші люди. Тому ще за давніх часів один мудрець сказав: „Писання й записи це — все одно, що скарбниця”. А другий мудрець іще додав: „лю-

ди, що знають писати, немов би іншої породи, ніж люди неписьменні”.

І справді, це можна бачити на прикладі теперішніх диких народів. Як жили вони тисячу літ тому, так і тепер живуть — майже без особливих змін.

З розкопів видно, що колись ніхто на землі не зміг писати. Так і досі живуть чорношкірі мурина, американські індіани, австралійці й дуже багато інших племен. Інші навіть не знають, що це взагалі значить писати.

*

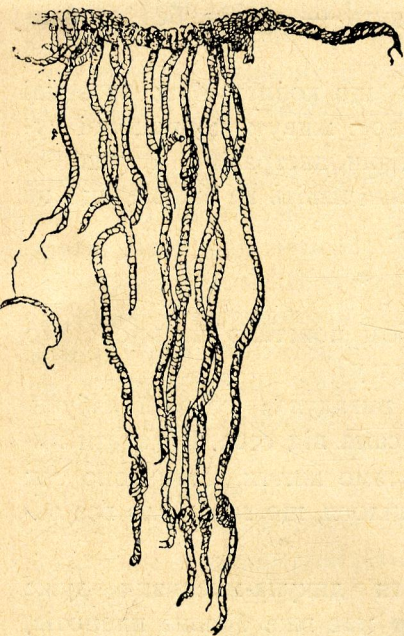
Яким же способом повстало письмо? Хто й коли вигадав а з б у к у?

Ніхто ніколи не вигадував готової азбуки. Вона повстала поволі сама від себе. Вигадати писання змусило людей само життя, коли воно так розвинулося й ускладнилося, що годі було все запам'ятати.

Наприклад, життя дикуна-мисливця дуже просте; кочовик-скотар має вже більше клопотів, а хлібороб — іще більше. Міське життя, як відомо, далеко складніше від сільського — тут ремесла різні, умілости, складні громадські й державні справи. Всі знають, що де більше людей, там життя складніше. А коли життя почало дуже ускладнюватися, люди почали вигадувати різні способи, щоб допомагати своїй пам'яті.

Як це звичайно буває, справа почалася з ма-

лого та простого — з пам'яток. Наприклад, жив донебудь славетний вояк. На якомунебудь місці йому пощастило побити ворогів. Йому хочеться, щоб про його славу знали й пам'ятали його на-

Мехіканський квіпос —
кольорові вузлики для пам'яті.

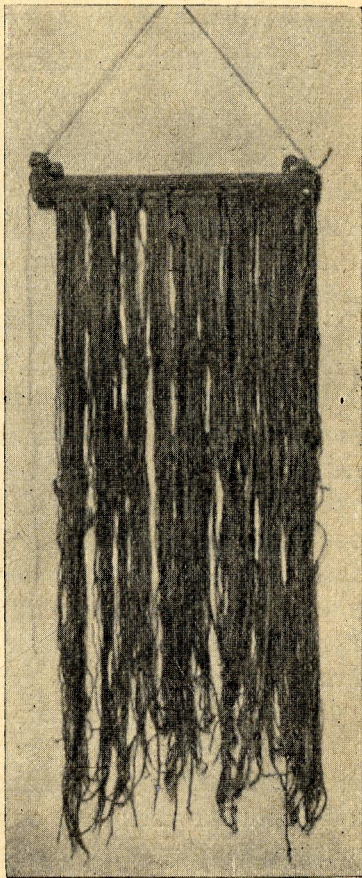
щадки й інші наро-
ди. Та як це зроби-
ти? Найпростіший
спосіб — скласти
більшу або меншу
купу каміння на па-
м'ять про славетну
перемогу. Ця купа
каміння, цей памят-
ник, і буде допома-
гати пам'яті. Коли
він буде на очах лю-
дей, вони будуть дов-
ше пам'ятати про пе-
реможця. Подібно
допомагають пам'яті
також надгробники.
Наприклад, помер я-
кийнебудь визнач-
ний вожд. Яким чи-
ном відзначити його

могилу? Найлегший спосіб — зробити її велику, а нагорі укласти ще купу каміння. Тоді найкраще можна собі буде запам'ятати, що в тій могилі спо-
чиває той визначний чоловік...

Ще допомагає пам'яті — зав'язувати вузлики. Американський народ ацтеки вигадав був навіть

окреми́й, дуже складний спосіб — ніби як читати за поміччю вузликів, в залежності від того, як вони завязані, й якого коліру. На малюнку показані такі вузлики, що називаються — „квіпос”.

Та допомагати пам'яті доводиться дуже часто навіть у звичайному життю диких людей. Як, наприклад, відрізнити свої бики від чужих, як їх багато? Тоді доводиться якось таврувати їх. Це тавро теж допомагає пам'яті. Або як відрізнити границю своєї землі від чужої? Для цього можна робити якінебудь помітки або значки на деревах і камінню. Таким способом ди́кі мисливські племена відзначають, де яке племя має право полювати, щоб одне племя другому не ставало в дорозі.

Мехіканський квіпос. Шнурки з кольоровими вузликами для пам'яті.

Та все це значки неясні, бо що вони значать, може розуміти лише та людина, яка й без того знає, що вони мають значити. Адже сторонні не можуть із вигляду самої могили довідатися, що за вожд у ній похований.

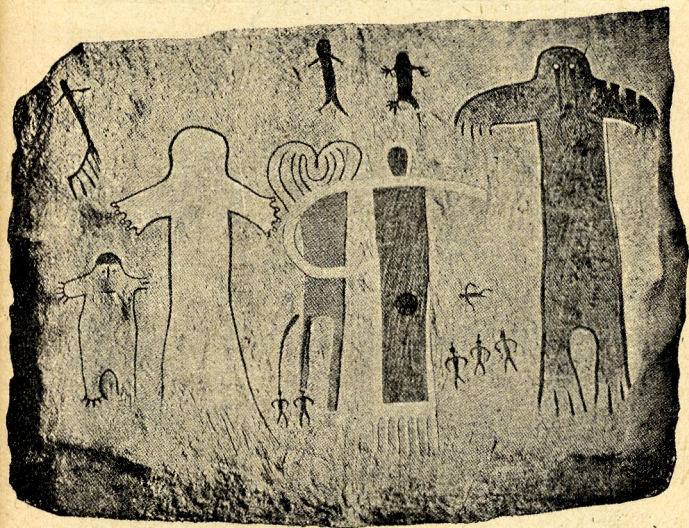
*

Дикі люди дуже люблять розмальовувати свою шкіру фарбами й витискати на ній усякі малюнки й визерунки. Деякі дикуни, наприклад, американські індіани, виводять на своїй шкірі дуже гарні значки, визерунки, образки звірів, птахів, змій, тощо. Кожне плем'я має свій значок або „тотем”¹⁾. Такі тотеми мають кожному показувати, з якого племені він родом. Після смерті такої людини цей його значок звичайно ставлять також на могилі. З такого значка вже можна дещо довідатися, хто похований. Наприклад, індіани деявари завсіди малюють у себе на шкірі, а потім і на своїх могильних пам'ятниках черепаху — це значок їх племені. До цього значка додають іще й інші: наприклад, коли небіжчика звали „Соколом”, на його могилі малюють сокола, коли його звали „Червона рука”, малюють червону руку.

Ці значки, це ще не письмо, це лише малюнки. Малювати люди різних племен почали вже за найдавніших часів, ще тоді, як на світі водилися величезні мамути. В одній печері у Франції знайшли років вісімдесят тому кавалок мамутової ко-

¹⁾ Про тотеми див. ще ст. 252.

сти, а на ній було видряпане гострою голкою зображення мамута з хоботом (трубою), гривою і хвостом (див. малюнок на ст. 24.). Мамути вимерли в цих країнах десятки тисяч років тому. А на-

Образкове письмо індіан, знайдене на скелі над рікою Туле в Каліфорнії.

малювати мамута могла лише така людина, що бачила його на свої очі. Значить, люди вміли малювати вже десятки тисяч років тому.

Уміння рисувати дуже допомагає пам'яті. Адже малюнок далеко більше говорить людині, ніж значок. За поміччю малюнка можна багато розповісти й в'яснити иншим. Тому для багатьох

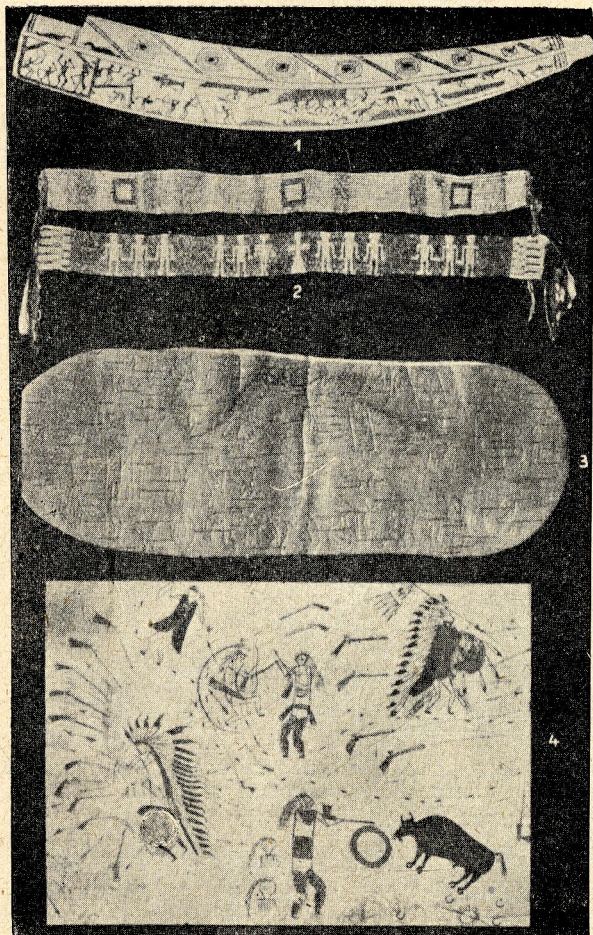
індійських племен малюнки заступають азбуку. Ми пишемо буквами, словами, а ці дикі люди пишуть — малюнками.

Намалює такий дикий чоловік людину, то цей малюнок заступає слово „людина”; намалює чо-

Образкове письмо на шкірі, уживане в індіян Півн. Америки.

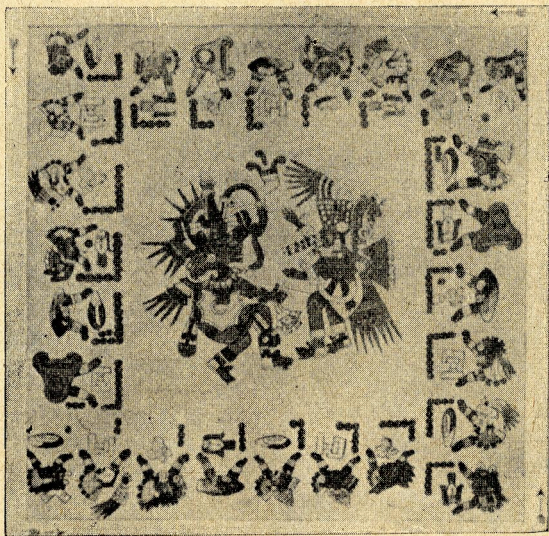
вен, бика, дерево, — то все це для нього те саме, що для нас відповідні слова, написані буквами. А дещо дикун може висловити і в поширеному значінні. Наприклад, намалює три сонця — то це

Образкове письмо різних американських племен: 1) люлька з кости на Алясці з вирізьбленими образками ескімосів; 2) пояс індіан із племені отава; 3) березова кора з надрапаними образками індіанського племені оджібвеї; 4) шматок помальованого футряного плаща індіан із прерій (американських степів).

значить три дні; намалює ноги, то це значить — „іти”; намалює воду, це значить — „пити”.

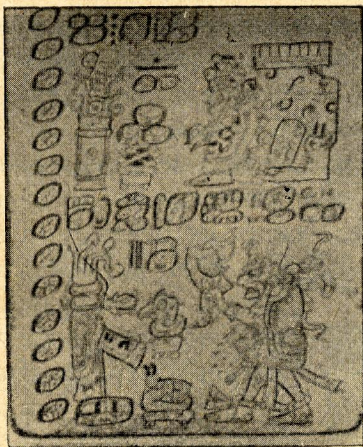
Жив колись в Америці народ такий — ацтеки, який дуже зручно вмів писати таким способом, за поміччю малюнків. І досі збереглися його

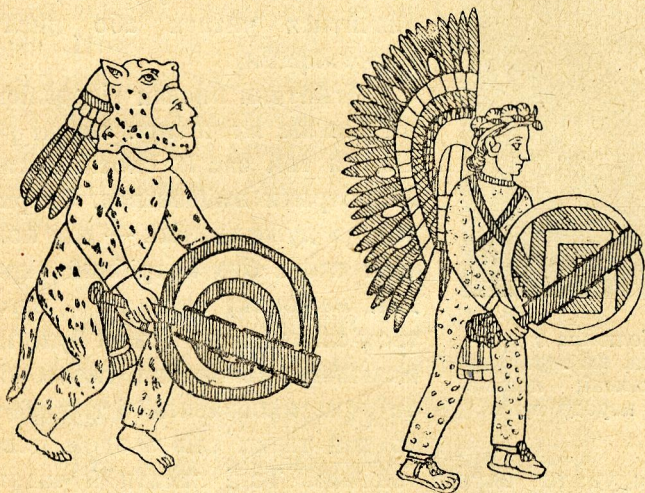
Листок із рукопису американського народу ацтеків, писаного образковим письмом.

писання, повирізувані на скелях та на руїнах кам'яних будинків.

На другому кінці світа, в Єгипті, до такого способу писати за поміччю малюнків дійшов інший народ, і теж сам від себе, без чужої допомоги. Сталося це більше ніж 3.500 років до Христа, себ-то більше як п'ять тисяч літ тому. Єгиптяни

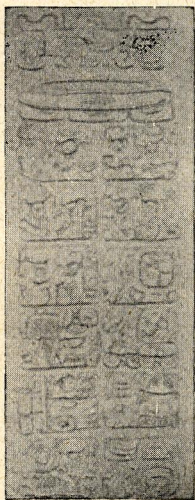

Листок із рукопису колишнього американського народу маїв; рукопис писаний образковим письмом.

Вояки народу ацтеків: зображення із старовинного рукопису, написаного образковим письмом.

теж почали писати малюнками. Ці малюнки звуться „гієрогліфами”. Є це слово грецьке, по-нашому воно означає — „святі письма”. Таку назву дали тим малюнкам давні греки. Ці письма назвали вони святими тому, що в тих часах писали ними головно єгипетські жерці-священники на стінах святинь, палат і інших урядових будинків, а нарід ще не вмів так писати. Та й не кожний міг навчитися писати гієрогліфами, бо було це нелегко; далеко тяжче, ніж вивчитися теперішньої азбуки. Крім того, в Єгипті, як і по інших державах, нарід був бідний, дбав найбільше про те, що добути хліба, не мав часу на те, щоб вивчитися читати або писати гієрогліфами.

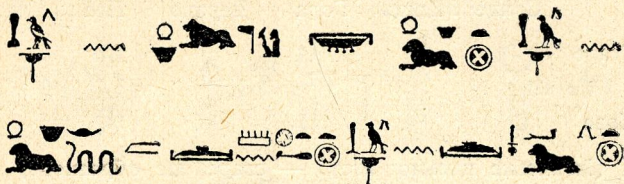

Колюмна з датами, які вирито на камені; письмо народу маїв.

Єгиптяни писали гієрогліфами більше як чотири тисячі років. За той час їх спосіб писання потрохи змінювався. Спершу він був дуже тяжкий — для кожного слова був потрібний окремий малюнок; крім того, багатьох слів ніяк не можна було намалювати, наприклад, слово „бути”, „насмільюватися” і т. д. Тимто для таких слів згодом повигадували окремі значки. Тоді писати й читати стало ще тяжче, бо доводилося для кожного такого слова вивчати на-пам'ять їх значки — цілі

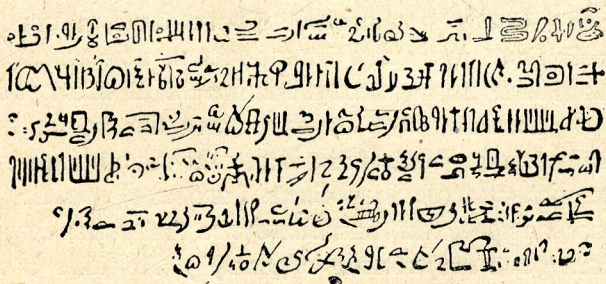
тисячі цих значків, для кожного слова зокрема, треба було пізнати й вивчитися їх на-пам'ять.

Була ще одна невигода. Як писати різні імена, наприклад, імена царів, назви різних країв і міст і т. д.? Зчасом їх почали писати за першими буквами. Наприклад, щоб написати слово Птоломай

Єгипетські гієрогліфи.

писали вісім різних слів, так, щоб із перших букв, цеб-то перших звуків цих вісьмох слів, склалося слово „Птоломай”. Наприклад, по нашому можна було б написати такі слова: Птах, Теля, Орел, Лев, Осел, Місяць, Азія, Йосип. Коли прочитати перші (великі) букви цих девятьох слів, то можна дістати слово „Птоломай”. Отак подібно почали писати й єгиптяни.

Спрощені єгипетські гієрогліфи.

Подібно до єгиптян, і досі вживають гієрогліфів китайці, дуже старий народ.

Згодом, багатосот років пізніше, людям стало видно, що читати за першими звуками взагалі дуже вигідно, вигідніше й легше, ніж за малюнками.

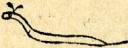
	Сонце	Місяць	Гора	Дерево	Пес
Старе					
Нове					

Китайське письмо: вгорі — старе, ще образкове; на долині — нове, спрощене.

Насамперед помітили це фенікійці. Їх країна була на березі Середземного моря, недалеко від Єгипту. Фенікійці були торговельним народом і багато торгували з єгиптянами. Як відомо, в торговельних справах дуже потрібні різні записи, особливо, щоб списувати умови. Тому фенікійці переробили на свій лад єгипетські писма. Наприклад, єгиптяни малювали зображення бика, коли хотіли написати слово „бик”. По-єгипетськи бик — „алеф”. Спершу малювали цілого бика, а потому для більшої простоти і скорочення почали малювати тільки його голову. Малювали її все простіше й простіше, щоб не витратити багато часу на її малювання. Фенікійці взяли цей спрощений єгипетський значок і зробили його ще простішим. Так з „алефа-бика” вийшла буква А (грецька назва — альфа, перероблена з „алеф”). Подібно з інших спрощених малюнків вийшли інші букви.

Наприклад, із малюнка верблюда (по-египетськи верблюд „гімель”) вийшла буква Г (давно означало те, що наше „г”), з малюнку будинку (по-еги-

Історія азбуки.

			Г (Greek Δ)
			В (Hebrew ך)
			Р (Greek Ϝ)
			Л (Hebrew ך)
			С or SH (Hebrew ש)

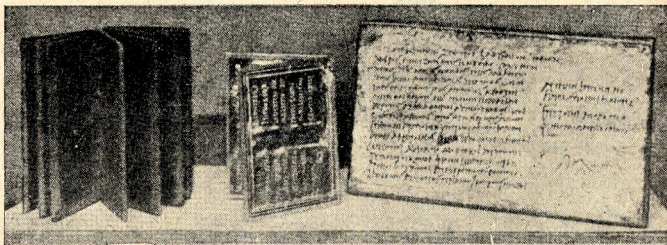
Перший стовпець із лівого боку — єгипетські гієрогліфи, видно, що це образки; другий стовпець — спрощені єгипетські гієрогліфи; третій стовпець — письмо фенікійців; четвертий стовпець — букви латинські, а в дужках грецькі (англ. — Greek) або єврейські (старожидівські, англ. — Hebrew).

петськи — Бет) вийшли Б, з малюнку рота (по-єгипетськи — Ро) вийшла буква Р, з малюнка льва — буква Л, з малюнка руки — буква Д, з малюнка гадюки — буква У. Інші значки для звуків придумали вже самі фенікійці.

Так повсталася азбука. Раніш від інших народів додумалися до неї фенікійці. Потім дійшли до

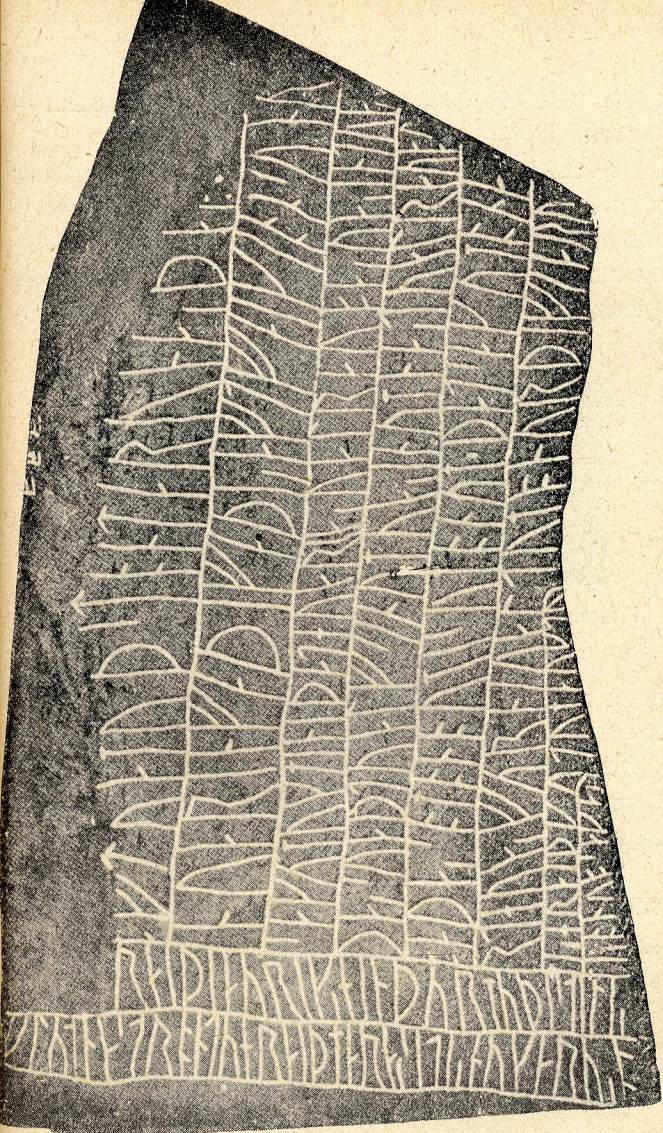
неї, без чужої допомоги, також деякі інші народи. Користь від такого способу писати всі дуже швидко зрозуміли. Тимто від фенікійців переняли це вміння їх сусіди — жиди, сирійці, греки; від греків — римляни, германи і слов'яни, наші давні предки. Старовинні германи (н. пр., готи) переробили римське та грецьке письмо на своє; це письмо зветься — руни.

По інших країнах, наприклад, у Китаю, де й досі пишуть гієрогліфами, в Вавилонії, в А-

Книжечка і записник з дощенок, потягнений воском, і дощинки, потягнені крейдою — все з римських часів.

сирії, теж вигадано окремі письма. Народи в цих країнах самостійно дійшли до вміння писати і теж придумали значки, щоб записувати свої думки, але їх значки зовсім инакші, ніж наші. Ось, н. пр., асирійці придумали вже дуже давно окремі значки на звуки, які були в їх мові. Ці значки мали вигляд клинків, і від цього й ціле письмо так і зветься — клинове. Від того, як укладений клинок, сторчма, чи лежма, чи був грубший, чи тонший,

Камінь, вкритий вирізьбленими готськими буквами,
т. зв. рунами.

чи було дза, чи більше клинків, різно укладених — залежала буква, що означала якийсь звук.

Уміння писати й читати допомогло людям підтримати й поліпшити життя. Через письмо одні люди почали все більше й більше вчитися від інших людей — покоління від покоління. Те, що довідався, до чого дійшов один, перестало забува-

Глиняна табличка з клиновим письмом асирійців з часів около 2.400 р. до Христа.

тися й гинути для інших. Появилися записи про минуле. Появилися записи про різні умілости та майстерства. Людське життя через це далеко швидше почало посуватися наперед, розвиватися й кращати.

З винаходом письма починається справжня, писана історія людського роду.

З М І С Т :

ст.

1. Микола Залізник: НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 5—246

Розділ перший. — Старовина жива й мертва . . . 7—42

1. Найдикищі люди на Землі	7
2. Дикі люди й людська дикість	14
3. Колись усі люди були дикунами.	18
4. Що оповідають рештки старого людського життя	21
5. Скільки часу люди були дикунами? . . .	30
6. Що було з людьми сотні тисяч років тому?	36

Розділ другий. — Як зчасом змінилася будова людського тіла й розуму 42—73

1. Зміна в будові людського тіла	42
2. Розум дикий і розум освічений	52
3. Дикуни не вміють як слід думати й розумувати	53
4. Наслідування й переймання	56
5. Як громадське життя робить людей розумнішими й дужчими	60
6. Людська мова	66

Розділ третій. — Як зчасом рід людський стає багатіший 74—106

1. Людська праця й людське багатство . . .	74
2. Природа і праця людини	78

3. Як люди збільшують свою силу. Історія вогню	83
4. Історія зброї та знарядів.	89
5. Історія млина	95
6. Історія машини до прядення	98
7. Людські багатства — праця всеї людськості, а не окремих людей	102
8. Праця, капітал і багатства людськості.	104
9. Що значить людська культура?	105

Розділ четвертий. — Як зчасом змінюється обстановка людського життя 107—151

1. Історія людської поживи. Боротьба з голодом	107
2. Людоїдство	110
3. Історія домашньої худоби	111
4. Хліб	113
5. Готування поживи й виріб посуду	122
6. Боротьба з холодом	126
7. Одежа	140

Розділ пятий. — Які переміни відбуваються зчасом у господарському житті різних племен та народів 152—188

1. Як і з чого почалося господарство	152
2. Життя без господарства	153
3. Господарське життя корисніше від безгосподарського	154
4. Яким способом можна вести господарство	155
5. Найдавніше господарство	156
6. Чим різниться господарство диких народів від господарства народів освічених	159
7. Як люди одного племені й одної родини почали ділити між себе працю	161
8. Давнє господарство без обміну	165

9. Вимінне господарство почалося з дарунків та захоплювання	166
10. Виміна товару на товар	170
11. Як появилися гроші та грошеве господарство	172
12. Як повстали міста й міська торгівля	180
13. Міжнародня торгівля й велике виробництво	182
14. Народи багатіші й народи вбогі	185

Розділ шостий. — Як зчасом розділюються між людьми багатства, й як змінюється суспільне життя 189—209

1. Багатство й бідність	189
2. Як швидко можуть розмножуватися люди	190
3. Чи може вистарчити поживи для всіх людей	191
4. Може стати для всіх, але не стає	194
5. Коли, як і чому з'явилася власність	196
6. Власність на людей	201
7. Власність на землю	203
8. Власність суспільна	207

Розділ сьомий. — Історія родинного життя 210—222

1. Найдикіше родинне життя	210
2. Великі діла жінок	214
3. Як мужчини взяли гору над жінками, а жінки стали їх рабнями	216

Розділ восьмий. — Історія державної влади 223—246

1. Яке начальство мають дикі люди	223
2. З чого почалося об'єднування людей	225
3. Родовий лад	227
4. Як живуть ірокези	231
5. Що значить — „свій“, а що — „чужий“	234
6. Як повстала держава	235

7. Як повстали різні держави	238
8. Кілько яких держав на світі	240
9. Народи й держави	242
 2. І в а н Р а к о в с ь к и й: П Р О В І Р И В Р І З- Н И Х Н А Р О Д І В	247—266
 3. М и к о л а З а л і з н я к: Я К П О В С Т А Л О Л Ю Д С ь К Е П И С ь М О	267—284

-
-
13. Микола Залізняк, Нариси з загальної історії людської культури; Іван Раковський, Про віри різних народів; Микола Залізняк, Як повстало людське письмо, з поверх 100 образками, Львів, 1939, ст. 288.
 14. Порадник для самоосвітніх гуртків, Львів, 1934, ст. 128.
 15. Микола Бажалук, Вулкани та землетруси (з 25 образками, Львів, 1924, ст. 128.
 16. Ростислав Єндик, Антропологічні риси українського народу, Львів, 1934, ст. 128 (з образками й одною мапкою).
 17. Омелян Терлецький, Гетьманська Україна й Запорозька Січ, Львів, 1935, ст. 88 (з 4 мапами).
 18. Олександр Цинкаловський, Княжий город Володимир, Львів, 1935, ст. 112 (з 45 образками й 1 мапою).
 19. Володимир Кубійович, Територія й людність українських земель, Львів, 1935, ст. 88 (з 2 мапами і 2 таблицями).
 20. Євген Храпливий, Сільське господарство галицько-волинських земель, Львів, 1936, ст. 352, з 229 таблицями, 3 мапами й 17 діаграмами.
 21. Тарас Шевченко, Поезії, т. I. (1837—1847), Львів, ст. 359, 12 обр.
 22. Філярет Колесса, Українська усна словесність — загальний огляд (із 20 портретами українських етнографів та народніх співців) і вибір творів із поясненнями та нотами, Львів, 1938, ст. 644.

Друкується й вийде в липні 1939. р.:

23. Омелян Терлецький, Політична історія України нової доби до 1861. р. (2 числа — поверх 20 аркушів друку).

Видання Фонду „Учітеся, брати мої“ виходить від 1934. року чвертьрічними книжками, як „Науково-Популярна Бібліотека Просвіти“. Передплата на рік (4 числа, до 40 аркушів друку) 6.40 зл.

Передплату слати на адресу:

Товариство „Просвіта“, Львів, Ринок ч. 10.

При зміні адреси подавайте й попередню адресу!

8 руб 64 коп (19867)

PL

2197

Передплачуйте єдиний у нас популярно-науковий
журнал

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

що з 1. січнем 1939. р. почав дванацятий рік свого видання. Вся критика відзивається про нього як-найприхильніше. Перший Український Педагогічний Зїзд у Львові в листопаді (2—3. XI.) 1935. р. визнав його дуже **корисною лектурою** для молоді й висловився про нього з великим **признанням**. Шкільна влада поручає „Життя і Знання“ до читання на **вечірніх курсах позашкільної освіти на II. ступені**, замість читанок. Тимто хто досі не був іще передплатником „Життя і Знання“, може не мав нагоди його пізнати, того просимо самому переконатися про його вартість, прочитати хоч один який річник цього журналу або зажадати в Адміністрації оказового числа та **справді прочитати його**. Ми певні в тому, що хто це зробить, той певне стане передплатником журналу. Бо ж „Життя і Знання“ подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні справи й таким чином творить багате джерело **освіти, для викладів і читання на-голос** по читальнях і в кооперативах; для **самоосвіти** це дуже гарний, хоч і не систематичний підручник.

„Життя і Знання“ повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні „Просвіти“ повинні передплачувати його **обовязково**.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА РІК 1939.:

Передплата на рік у краю: 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодиноке число коштує 2.— зл. (це не торкається осіб і, головно читалень, які платять річну членську вкладку 25.— зл. і одержують усі видання „Просвіти“).

За кордоном на рік — 21.— зл., на 6 місяців — 11.— зл., на 3 місяці — 6.— зл., поодиноке число 2.— зл.

Адреса: „ПРОСВІТА“, ЛЬВІВ, РИНОК 10.

PA 2197 y